

TIGHT BINDING BOOK

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY
TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

श्री ज्ञानेश्वरी

(सुबोधिनी)

अध्याय दुसरा

“सांख्ययोग”

फलटण

१९५५

डॉ. गोविंद रामचंद्र उपलेकर

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196164

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M 294.592** Accession No. **GM 242**
B 574

Author **भगवद्गीता.**

Title **श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगोपनिषद्.**

This book should be returned on or before the date last marked below

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

श्रीज्ञानेश्वरी-सुबोधिनी

अध्याय दुसरा

सांख्ययोग

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

[तं = अर्जुनाला. कृपया = कारुण्यम्, करुणा, घृणा, कृपा, दया, अनुकम्पा, अनुक्रोशः इति ७ करुणस्य । आविष्टम् = ग्रस्त. कृपयाविष्टम् = दयारूपी भुताने पछाडलेला, पूर्ण व्याप्त, क्षुब्ध, विव्हल, गुंतागुंत झालेला, गढून गेलेला. अश्रुपूर्ण = अश्रु-नेत्रोदक, असु, नेत्रांबु, रोदनम्, अस्रम्, अ_ इति ५ (नेत्रोदकस्य) । पूर्ण, पूरितः इति २ पूर्णस्य । आकुल इक्षणम् = (व्यस्तः, अप्रगुणः, आकुलः इति ३ आकुलस्य ।); इक्षणम् = नेत्र, (लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम्, चक्षुः, अक्षिः, दृक्, दृष्टिः इति ८ नेत्रस्य) । विषीदन्तम् = (विषदंत = नाग. विष + शृंगिन् = गांधील माशी). विषद् = श्रमणें, दमणें, दुःखामुळें मट्दिशी खालीं बसणें, हताश होणें, निराश होणें. -[विलपति, हसति, विषीदति, रोदति, चंचति, मुंचति तापम् - (गीतगोविंद ४)]. विषद् (क्रि.) = दमवणें, खर्चणें, रिकामा करणें, निराश होणें, निरुसाही होणें, दुःख देणें, त्रास देणें, विषाद, पूर्ण निराशा, विषण्ण, फेंकला जाणें, टाकला जाणें. दंत-केकिताक्ष्यौ मयूरगरुडौ अहिभुजौ, दन्तः । द्विजः - विप्रेत्युपलक्षणं क्षत्रवैश्ययोः, अण्डजाः पक्षिणः एतेद्विजः । विष्णुहरौ छगोबस्तः एते अजाः । वाक्यम् = ("प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्"-कारकान्विता कारकैः संबद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते ।). उवाच = (वच्) बोलला. मधुसूदन = १) मधमाशी. २) विष्णूचें रूप. (१. गुणवाचक विशेषण. २. उपाधि.)]

अन्वयः : तथा कृपयाविष्टम् तम् । (अर्जुनम्, पार्थम्) अश्रुपूर्ण आकुल इक्षणम् । मधुसूदनः । विषीदन्तम् तम् अर्जुनम् । इदं वाक्यम् उवाच ।

अर्थः : त्याप्रमाणें दयेनें घेरलेल्या (त्या अर्जुनाला)-ज्याचे नेत्र अश्रुपूर्ण झाल्यामुळें सर्व देखणें हेंच आवरिलें आहे ज्या अश्रूंनीं-अशा त्या (पार्थाला) अर्जुनाला-ज्याचें मन विषादानें घेरलें आहे अशाला, श्रीभगवान् मधुसूदन (असें बोलिलें-"हे वाक्य" बोलिले)-खालीं दिलेलें वाक्य बोलिले-(१).

मग संजय म्हणे रायातें । आईकें तो पार्थ तेथें ।
 शोकाकुळित रुदनातें । करित असे ॥ १ ॥
 तें कुळ देखोनि समस्त । स्नेह उपनलें अद्भुत ।
 तेणें द्रवलें असें चित्त । कवणेपरी ॥ २ ॥
 जैसें लवण जळें झळंबलें । नातरि अभ्र वातें हाले ।
 तैसें सधीर परि विरमलें । हृदय तयाचें ॥ ३ ॥
 म्हणौनि कृपा आकळिला । दिसतसे अति कोमाईला ।
 जैसा कर्दमि रतला । राजहंस ॥ ४ ॥
 तयापरि तो पांडुकुमर । महामोहें अतिजर्जर ।
 तें देखोनि श्रीसारंगधर । काय बोले ॥ ५ ॥

रायातें = धृतराष्ट्रातें. संजयो = संजय. शोकाकुळित-शोकाकुल = शोकानें प्रस्त, दुःखानें, खेदानें व्याप्त, विव्दळ, भ्रुव्ध. करीत असे = करून आहे, करिता झाला. रुदनातें (रोदन = रडणें, अश्रु) (शोकस्थ-मन्युः ; शोकः, शुक् इति ३).-(१). स्नेह उपनले (= उपजले) अद्भुत (= अपूर्व) = अपूर्व स्नेह उपजलें, निपजलें, उत्पन्न झालें. तेणें द्रवलें (= विरघळलें, पाझरलें, वितळलें) असें चित्त = चित्त वितळलें, पाझरलें, विरघळलें, द्रवलें. कवणेपरि = कशा रीतीनें (२). लवण = मीठ (सौंदर्य, तेज, खारटपणा, समुद्र, रुचकर). झळंबलें = विरघळलें. नातरि = ना. अभ्र = ढग, आकाश, (अभ्रक, सोनें, कापूर, शून्य ही संख्या). वातें = वाऱ्यानें, देहस्थ वात, धातु, वारा, वायु (वाहिलेला, जाणारा). सधीर = धैर्ययुक्त, धीट, निर्भय, निश्चल, शांत, गंभीर, (धीर = समुद्र, परमेश्वर :: राग आवरणारी स्त्री). विरमलें = विरघळलें, थांबलें, विसांवलें. हृदय = छाती, काळीज, मन, इच्छा, जीवितरहस्य, प्रीति. विरमलें हृदय तयाचें = त्याचें मन द्रवलें, विरघळलें (३). म्हणौनि-म्हणोनि. कृपा = ममतेनें, आदरानें, गर्वानें; स्वार्थदृष्टि, ममत्व. कृपेनें = (कृपा, दया, अनुकम्पा, करुणा). आकळिला = धरिला, पकडला, लक्षांत घेतला गेला, समजला. (इषट् कलः काकलीति। मधुरः श्रुतिसुखः, म चासावस्फुटोऽवक्ताक्षरः, एतादृशे भवनौ कल इति।). दिसतसे (विषीदंतम्) अति कोमाईला = म्लान झालेला, खिन्न, थकलेला. जैसा कर्दमि = चिखलामध्ये. कर्द, कर्दम = चिखल, गाळ. (निषट्ठरः, जम्बालः, पङ्कः, शादः; कर्दमः इति ५ कर्दमस्य।). रतला = रुपला, खुपला,-डोळ्या-मध्ये जसें बारीक शल्य खुपतें; अति जर्जर होतो. राजहंस = चोंच व पाय तांबडे असलेला शुभ्र असा हंस. भानु हंसः सहस्रांशु (सूर्य). हंसः श्वेतगरुड, चक्राङ्गः, मानसौकाः इति ४ हंसस्य। ये सित्ता देहेन शुक्लाः; चञ्चुरणैर्लहितैरुपलक्षिता हंसास्ते राजहंसाः स्युः इति १। कादम्बः कलहंसः इति २ कादम्बस्य। कादम्ब = बदक, बाण, ऊंस, कदंब. कल = १. अस्पष्ट व मधुर शब्द, मंजुळ वाजणारे. २. गणना करणें, शब्द करणें. ३. हांकून देणें, पळविणें, फेकणें, टकलणें, प्रेरणा करणें. ४. जाणें, पावणें, जाणणें, लेखणें, ताव्यांत आणणें, प्रासणें, मोजणें. कलकंठ-कलकंठी = कोकिल, पारवा, हंस (४). पांडुकुमर-पांडुकुमर. महामोहें [= मोह शोक (द्वंद्व) लोभ मोह मद मत्सर इत्यादि (षड्विपु). महा = महत्, वियत्, महान्त. महत् = राज्य चकारात् बृहच्च महत्. महत् = विस्तीर्ण = विशङ्कटम्, पृथु, बृहत्, विशालम्, पृथुलम्, महत्, वडूम्, उरु, विपुलम्, इति ९ विस्तीर्णस्य।]. जर्जर-जर्जर = प्रस्त, अर्धवट उच्चारलेले, जर्जरित, झिजलेले, वृद्ध, जर्जरिक. महामोहें अति जर्जर = षड्विपुमधला जो मोह त्यानें अति व्याकुळ झालेला. तें देखोनि-देखोनि. श्रीसारंग-धर-श्रीसार्ङ्गधर = श्रीकृष्ण. (सारंग = सारंग. तोकक, चातक इति ३ चातकस्य। सारङ्ग पुंसि हरिणे चातके त्रिषु शब्दले. सारङ्गाश्चातकाः। देवा अपि दिवौकसः। शृंगारादौ शृंगारवीर करुणादौ नवविधे। विषे गरले। वीय तेजसि। गुणे स्वाद्रम्लादौ। रागे द्रवे सर (रसः) शब्दः स्यात्. काय बोले = असें म्हणत आहेत की- (५)

संजय म्हणत आहे की—अर्जुन कृपेने घेरला—अश्रुपूर्ण (नयन) दृष्टीचा झाला आहे—(१)

समस्त कुळ पाहून अद्भुत स्नेह उपजले, चित्त द्रवले—(२)

मीठ पाण्याने झळबले, अभ्र वाऱ्याने हालले जसे; अर्जुन धीरवान, पण त्याचे सधीर हृदय विरमले, (थांबले, विसावले)—(३)

कृपेने आपलासा केला—(आकलिला) जसा कर्दमी राजहंस रुतला, तसा तो दिसत आहे—(४)

पांडुकुमर मोहाने आज जर्जर झालेला पाहून देव (काय) म्हणाले की—(५)

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

[कुतः त्वा = कुठून आले तुज. इदं कश्मलम् = कलंक लावणारे दुःख—मोह, पाप, भीति. कश्मल = सुकून जाणे, चेहरा गोरामोरा होणे, चेहरा पडणे. (क्लान्त, ग्लानि (ने), ग्लान). विषमे = प्रतिकूल, विपरित. समुपस्थितम् विषमे = संग्राम व पापभीति असे विषम. सम × विषम (द्वंद्व). स्त्रीपुरुषयुगमस्य द्वंद्वस्य। प्रकृति = स्वभाव, स्वरूप. शरीररूपी अधिदैवत = प्रकृति प्रधान म्हटली. कश्मल विषम = येथे चेहराच मुळी तुझा हरवला जात आहे. अनार्य = अनिष्ट, असभ्य, नीच. जुष्टम् = पीडा करणारे, उष्ट्रे सेविलेले. अस्वर्ग्यम् = स्वर्गप्राप्तीस विघातक. अकीर्तिकरम् = फजिती, अप्रतिष्ठा करणारे.]

अन्वय : अर्जुन । त्वाम्—त्वा—कुतः इदं विषमे समुपस्थितम् कश्मलम् । अनार्यजुष्टम् । अस्वर्ग्यम् । अकीर्तिकरम् ।

अर्थ : हे अर्जुना ! तुजला हें कुठून बरें चेहरा पडणेचें होणें आलें आहे तें !—असें कलंक लावणारे दुःख—मोह, पाप भीतीचें हें अनिष्ट, असभ्य, नीच, पीडा करणारे, उष्ट्रे सेविलेले, स्वर्गप्राप्तीस विघातक असें फजिती—अप्रतिष्ठा करणारे तें—(१).

म्हणे अर्जुना आदि पाहिं । हें उचित काय यियें ठाई ।

तूं कवण हें कायी । करीत आहासि ॥ ६ ॥

तुज सांगें काय जालें । कवण उणें आलें ।

करितां काय ठेलें । खेद कायेसा ॥ ७ ॥

तूं अनुचिता चित्त नेदिसि । धीर कंहिं न संडिसि ।

तुझेनि नांवें अपेसी । दिशा लंवी ॥ ८ ॥

तूं शूरवृत्तीचा ठावो । क्षेत्रियांमाजि रावो ।

तुझिया लाटेपणाचा आवो । तिहिं लोकिं ॥ ९ ॥

तुंवा संग्रामिं हरू जितिला । निघातकवचांचा ठावो फेडिला ।

पवाडा तुंवा केला । गंधर्वासीं ॥ १०० ॥

यियें—इयें ठायीं = रणांगणावर. करीत आहासि = करीत आहेस—(६). तुज काय जाहालें—जालें—झालें (= असणें, होणें, जाणें, प्रकाशणें, घेणें). कवण उणे (= कमी) आलें = (कमनीय, इच्छिण्यास योग्य). कम् = प्रेम करणें, इच्छणें. उणे आलें = संतुष्ट होणें तें राहिलें, अद्याप होणेंचे आहे. करितां काय ठेलें = (राहिलें), थांबलें, स्तब्ध झालें, थांबविलें गेलें. खेद (= थकवा, श्रम, ग्लानी, शोक, दुःख). कायेसा—

कायिसा (= काय म्हणून! कशाकरिता तो! दुःख शोक)-(७). तुझे नि नावें अपेसी-तुझे नि नामें अपयशी. तुझे नि नावें = तुझ्यापुढें. अपेसी = अपयशानें, अपेशानें. अपयशी = अपकीर्तीन. दिशा लंघी-दिशा लंघिजे. दिशा = क्षितिज, आशा. (पूर्वा दिक् प्राची. दक्षिणा दिक् अवाची. पश्चिमा दिक् प्रतीची। उत्तरा दिक् उदीची। “दिश्यो हस्ति”-“दिश्या हस्तिनी”। ८ दिग्गजाः = ऐरावतः, पुण्डरीकः, वामनः, कुमुदः, अञ्जनः, पुष्पदन्तः, सार्वभौमः, सुप्रतीकः, इति ८ क्रमात् दिग्गजाः। ८ करिण्यः = अभ्रमु, कपिला, पिङ्गला, अनुपमा, ताम्रकर्णी, शुभ्रदन्ती, अङ्गना, अञ्जनावती एताः ८ करिण्यः। १) प्राच्यै दिशे इंद्राय नमः, २) आग्नेय दिशे अग्नये नमः, ३) दक्षिणे दिशे यमाय नमः, ४) नैऋते दिशे नैऋताय नमः, ५) प्रतीचे दिशे वरुणाय नमः, ६) वायव्यै दिशे वायवे नमः, ७) उदितै दिशे सोमाय नमः, ८) इशान्यै दिशे ईश्वराय नमः। लंघिजे = हट्पार व्हावें-(८). ठावो = ठिकाण, स्थल, जमीन. शूरवृत्तीचा = शौर्याचा, पराक्रमाचा, वीर्याचा, शक्तीचा-स्वरूप, आकार = लाटेपणाचा. रावो = ‘र’व = गुंजारव, आवाज, गर्जना, स्वामी, राजा. तुझिया लाटेपणाचा आठो (= डौल, प्रतिष्ठा, आश्रय, कायमपणा, अधिकार, अदळस्थान). तिहिं लोकिं = स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ-(९). हरू-हर = शंकर. (नीललोहितः, हरः, स्मर हरो, भर्गः, त्र्यम्बकः। जितिला-जिकिला. निवातकवचांचा ठावो-ठाव फेडिला = मागमूस नाहीसा केलास. पवाडा = गाण्याचा विषय. गंधर्व = १) दिव्य गायने गंधर्वः, देवानां गायनाः गंधर्वाः, देवयोनि संज्ञक गंधर्वः। २) अश्व, गंधर्व, वाजी, वाहः, अर्वा, हयः, सैधवः, सप्तिः इति १३। ३) गंधर्व मृगभेदः-सुरयोनि आगे आठ। उर्ध्वाचि ॥ १०५-१४ ॥-(१०).

अर्जुनाच्या स्थितीसंबंधी विचारपूस—कुटून हे अर्जुना, तुजला असलें हें कलंक लावणारें दुःख-मोह, पाप, भीति, कर्मल आलें आहे!-अशा वेळेस हें असलें अनार्य, अनिष्ट, असभ्य, नीच, पीडा करणारें, उष्टे सेविलेलें, स्वर्गप्राप्तीस विघातक, अकीर्तीकर, फजिती, अप्रतिष्ठा करणारें हें बरें नाही. अगोदर असे पाहा की, ह्या संप्रामसमयीं ह्या ठिकाणीं असें हें रुदन करणे तुला योग्य आहे काय?—तू कोण आहेस, व हें असे काय करीत आहेस?-(६)

तु ग काय झालें आहे तें सांग-तु ग काय कमी पडलें आहे तें-? कोणतें काम तुझेकडून होण्याचें राहिलें आहे?—व आतां त्यासंबंधी खेद तां कां?-(७)

भगवंतांनीं अर्जुनास धीर दिला-अर्जुनाची स्तुति : जें योग्य नाही तेथें तू केव्हाहि चित्त देणारा नव्हेस-तू केव्हाहि धीर सोडलेला नाहीस, तुझे नांव ऐकल्याऐकल्याच अपयश तें दिगंताच्याहि पलीकडे जाणारें-(८)

तू शूरवृत्तीचा ठाव-क्षत्रियांमध्ये सर्वश्रेष्ठ-तुझ्या शौर्याचा-लाटेपणाचा धाक तिन्ही लोकीं-(९)

तुंवा संप्रामीं हर जिकलास, निवातकवचांचा ठाव-ठिकाणाच की नाहीसा केलास, गंधर्वांसी तुवां पराक्रम (पवाडा) केलास-(१०)

हें पाहातां तुझे नि पाडें। दिसे त्रैलोक्यहि थोकडें।

पेसें पुरुषत्व चोखडें। पार्था तुझें ॥ ११ ॥

तो तुं किं आजी येथें। सांडुनियां वीरवृत्तीतें।

अधोमुख रुदनातें। करित आहासि ॥ १२ ॥

विचारीं तू अर्जुनु। किं कारुण्ये किजसी दिनु।

सांग पां अंधकारे कां भानु। त्रासिला आर्थी ॥ १३ ॥

ना तरि पवन मेघातें भीये । किं अमृतासी मरण आहे ।

पाहे पां ईंधनचि गिळुनि जाये । पावकातें ॥ १४ ॥

किं लवणेंचि जळ विरें । संसर्गे काळकुट मरे ।

सांगै महाफणि दर्दुरें । गिळिजे कायी ॥ १५ ॥

हे पाहातां-पाहाता. पाडे = तुलनेनें, बरोबरीनें. थोकडे = लहान. पुरुषत्व = (पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरुषम् ।) (११). वीरवृत्तीतें सांडुनियां = पराक्रमी शूर अशा वृत्तीस सांडून, टाकून. वृत्ती = स्थिति, क्रिया, सेवा, व्यवहार, मनःस्थिती. अधोमुख = खाली तोंड घालून. रुदनातें करित आहासि = रोदन करीत आहेस-(१२). विचारी = विचार कर. कारुण्ये किजसी दिनु = करुणेंत हीन केला गेलास. अंधकारे कां-अंधकारे भानु प्रासिला आथि = सूर्य काय अंधकारानें कधीं प्रासिला आहे काय ?-(१३). पवन मेघातें-मेघासि मिये-बिहे = काय वारा मेघास भितो ? अमृतासी मरण आहे = अमृत मरणारें नव्हें. ईंधनचि गिळुनि-गिळोनि जाये पावकातें = ईंधन-जळण-कधीं तरी अग्नीस गिळून टाकील काय ? कधींही नाही-(१४). लवणेंचि जळ विरें = मिठानें पाणी विरघळलें असें नाही. संसर्गे काळकुट मरे = संसर्गानें विष कालकूट-सर्व विषांमध्ये अति जलाल असें तें मरणारें नव्हें. सांगे पां-सांग पां-महाफणि दर्दुरें गिळिजे कायी = मोठा नाग काय बेडकाच्यानें गिळिला म्हणावा-तर तसें होत नाही-(१५).

तुम्हा मोठेपणा पाहावा (तुला पहावें) तो, त्रैलोक्यहि लहान असेंच ! असें तुझें चांगलें पुरुषत्व-(११)

वीरवृत्ति सोडून तूं आतां खालीं मान घालून शोक करीत आहेस ! (१२)

अर्जुनास उपदेश :: हे अर्जुना ! तूं विचार कर ! (दयेमुळें) कारुण्यामुळें तूं तर हीनपणा स्वीकारीत आहेस ! अरे बाबा ! (सूर्य कधींही अंधकारानें प्रासला जाणार नाही.)-सूर्य कधीं तरी अंधकारानें प्रासिला होतो काय !-(१३)

वारा मेघास भीत नाही ! अमृत केव्हांहि मरत नाही ! ईंधन केव्हांहि अग्नीस खाणारें नव्हें ! (१४)

मिठानें पाणी कधींही (विरघळणार नाही)-विरघळणारें नव्हें ! कालकूट संसर्गानें केव्हांहि मरणारें नव्हें ! महानाग, केव्हांहि बेडकानें गिळिला जाणारा नव्हें-(बेडक काय महानागास गिळील !)-(१५)

सिंहासि झोंबे कोल्हा । ऐसा अपाड आथी कां जाला ।

परि तो तुंवा साच केला । आजी येथें ॥ १६ ॥

म्हणोनि आश्रुणि अर्जुना । झणें चित्त देसी या हीना ।

वेगिं धीर करुनि मनां । सावधान होथि ॥ १७ ॥

सांडि हें मूर्खपण । उठीं घे धनुष्येबाण ।

संग्रामीं हें कवण । कारुण्य तुझें ॥ १८ ॥

हां गा तूं जाणता । तरि न विचारिसि कां आतां ।

सांगें जुंझावेळें सद्यता । उचित कायी ॥ १९ ॥

हे असतिये कीर्तिसि नाशु । आणि परत्रिकांसि अपभ्रंशु ।

म्हणे श्रीजगन्निवासु । अर्जुनातें ॥ २० ॥

सिंहासि झोंबे कोल्हा = कोल्हा सिंहाबरोबर झोंबी करूं लागला. ऐसा अपाड आथी कां जाला-जाहला = अद्भुत चमत्कार-विचित्र गोष्ट-विलक्षण प्रसंग, असा नच समतोल, नच बरोबरीचा. परि तो तुंवा-परि तो त्वां साच केला आजी येथें एथ = कुठचा खरा पण तो तुंवा येथें खरा करून दाखविला-(१६).

चित्त देसी या हीना = कल्पित गोष्टीच्या अशा ह्या हीनहीनपणास, अयोग्यतेस चित्त-अंतःकरण-मन देऊं नको-(१७). मूर्खपण सांडि = मूर्खपण सोडून दे. धनुष्यबाण घे = हातीं धनुष्यबाण घे. कवण हें कारुण्य तुझें संग्रामी = ह्या रणांगणीं तुझें ममत्व-दयार्द्रतेचें तें करुणतेचें असें होणें हें काय कसचें तें!-(१८). जाणता तूं कां न विचारिसि आतां = शहाणा असा जाणता, ज्ञाता तूं म्हणवितोस-वर हें कां बरें विचारास घेत नाहीस? जुंझावेळें सदयता उचित कायी = संग्रामसमयीं असें सदय हृदय होणें योग्य काय?-(१९). असतिये कीर्तिसि नाशु = पदरांत असलेल्या-असल्या कीर्तीचा, यशाचा, कृपेचा विध्वंस-नाहींसें होणें जें. परत्रिकांसि-पारात्रिकांसि. अपभ्रंशु-अपभ्रंश = परमार्थांला, परलोकगांतीला मुकणें, परलोकीचा, पुढील कांठचा कनिष्ठपणा-(२०).

सिंहाबरोबर कोल्ह्यानें कुस्ती करणें नाहीं; अपाड तें केव्हाहि होणें नाहीं-विषमतेसम होणारें नाहीं :: पण तें आज येथें तूं खरें करीत आहेस-(१६)

अर्जुना, असल्या हीनहीनपणास चित्त देऊं नको! त्वरित धीराचा हो! मनाला धीर दे! सावधान हो-(१७)

हें असलें मूर्खपण सांड ! धनुष्यबाण घेऊन झुंजु लाग ; संग्रामाचे ठायीं असलें करुणास्पदतेचें होणें बरें नाहीं-(१८)

तूं जाणता म्हणवितो आहेस, पण तें जाणतेंपण विचारास कां घेत नाहीस-सांग, झुंजवेळेस असें सदयत्व योग्य काय?-(१९)

असें जाणतेंपण सांडणें तें तर तुझ्या असलेल्या कीर्तीचा नाश करील व त्यामुळें परत्राचा अपभ्रंश होईल, असें श्रीजगन्निवास अर्जुनास म्हणत आहेत-(२०)

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

[क्लैब्यं = नपुंसकत्व, भित्तेपणा, दुबळेपणा. मा गमः स्म = (स्म =) नच अंगदे-पतकरूं नको. त्वयि एतद् न उपपद्यते = पदवीचें होत नाहीं, शोभत नाहीं हें तुजला. हृदयदौर्बल्यं क्षुद्रं = मनाचें दुर्बळपण क्षुद्र असें तें. परंतप = शत्रुतापना. त्यक्त्वा उत्तिष्ठ = टाकून देऊन, सोडून देऊन-युद्धास सज्ज हो.]

अन्वयः : पार्थ, मा स्म गमः क्लैब्यम् । एतद् त्वयि न उपपद्यते । परंतप । हृदयदौर्बल्यं क्षुद्रं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ ।

अर्थ : पार्था, क्लीबता-नपुंसकत्व पतकरूं नको; हें तुला शोभत नाहीं-हे शत्रुतापना! क्षुद्र असें मनाचें तें हृदयीं आलेलें दौर्बल्य काढून टाकून युद्धास तयार हो-(३).

म्हणौनि शोक न करिं । तूं परता धिर धरिं ।

हे शोच्यता अवहेरिं । पांडुकुमरा ॥ २१ ॥

तुज नवहे हें उचित । येणें नासेल जोडलें बहुत ।

तूं आझुणि वरि हित । विचारिं पां ॥ २२ ॥

येणें संग्रामाचेनि अवसरें । येथें कृपालुपण नुपकरे ।

हें आतांचि काय सोयरे । जाले तुज ॥ २३ ॥

तूं आधीचि काय नेणसि । किं हे गोत्रज नोळखसि ।

वायांचि काय करिसी । अतिशो आतां ॥ २४ ॥

आजि हें जुंझ । कायि जन्मा नवल तुज ।

हें परस्परें तुम्हां व्याज । सदांची आधी ॥ २५ ॥

परता-पुरता धिर धरीं=तूं परत धीराचा हो-पुरता धीर धरून ऐस. शोच्यता अन्हेरीं=खेद करणें टाकून दे-(२१). उचित नव्हें हें तुज=हें तुजला योग्य नाहीं. येणें जोडलें बहुत नासेल=ह्या योगें प्राप्तीचें बहुत जोडलेंलें असें तें नाहीसें होईल. आद्युणि वरि-अद्युनि तरी हित विचारी पां=अद्याप तरी तूं हितासंबंधींचा हो-(२२). अवसरे संग्रामाचेनि=संग्रामसमयींचें, युद्धाच्या वेळेस. येथें-एथ कृपाळुपण नुपकरे=दयाळू होणें हें इथें उपयोगीं नाहीं. आतांचि काय तुज हे सोयरे जाले-जाहले=ह्याच प्रसंगीं काय ते तुजला सोयरे धायरे वाटूं लागणारे झाले-(२३). आधीचि काय नेणसी=तुजला अगोदर हें माहीत आहेच. गोत्रज नोळखसी=काय ह्या दायादांना ओळखीत नाहीस! वायाचि काय अतिशोअतिशय करिशी=पराकाष्ठेचा असा येथें शोकाचा तो पाल्हाळच जसा वाया-व्यर्थ तो का!-(२४). आजि जुंझ-आजिचे हे जुंझः कायि-काय जन्मा नवल तुज=आजचें युद्ध हें काय तुझ्या जन्माचे ह्या एका आश्चर्य वाटूं लागलें. परस्परें हें तुम्हां व्याज सदाचि आथि=परस्पर कौरव-पाण्डवांना तर हें एक नेहमींच होणारें असें निमित्तच की आहे ना!-(२५).

शोक करूं नको! धीराचा हो!-हीनवृत्ति-शोच्यता टाकून दे! (२१).

तुजला शोक करणें हें उचित नाहीं! ह्यायोगें बहुत जोडलेलें तें नासेल! अद्युन तुझें हित कशांत आहे तें विचारास घे!-(२२).

संग्रामसमयीं-लढाईच्या वेळेस-कृपाळू होणें तें काहीं उपकारणें नव्हें; हे गोत्रज आतांच काय तुज सोईरे दिसतात-(२३).

अगोदरच की तुला हें माहीत आहेच की, हे-गोत्रज!!! येथें पाल्हाळ! अतिशो! तो का! (२४).

आतांचें जुंझ म्हणजे आश्चर्य, कौतुक, नवलच एक जन्माचें ह्या! युद्ध असें हें! सदाचे की तुम्हां एकमेकांना-क्षत्रियांना-नवलच असें-नवलाचें असेंच होय-(२५).

तरि आतां काई जालें । कायि स्नेह उपनलें ।

हें नेणिजे परि कुडें केलें । अर्जुना तुंवा ॥ २६ ॥

मोहो धरिलिया पेसें होईल । जे असति प्रतिष्ठा जाईल ।

आणि परलोक अंतरेल । आहिकेसीं ॥ २७ ॥

हृदयाचें दिलेपण । येथें निकियास नव्हे कारण ।

हें संग्रामी पतन जाण । क्षेत्रियांसी ॥ २८ ॥

ऐसेनि तो कृपावंतु । नानापरि असे सीकवितु ।

हें पेकोनि पांडुसुतु । काय बोले ॥ २९ ॥

काई जालें-काय जाहालें. स्नेह उपनलें=प्रेम उत्पन्न झालें, ओलावा आला. कुडें केलें नेणिजे हें = समजेना पण हें काहीं (कुडें) बरें वाईट असें केलेंस की-(२६). मोहो-मोह धरिलिया=मूर्खपणाच्या प्रेमाचें वेड, मूर्च्छा, मतिभ्रमाच्या होण्यानें. असति प्रतिष्ठा जाईल=असलेली ती प्राप्ती,-सिद्धि जाईल. ऐहिकेसीं परलोक-परलोकही-अंतरेल = इहलोकासहित परलोकास मुकशील-(२७) येथें-एथ हृदयाचें दिलेपण नव्हें कारण निकियासी=मनाचें दुबळेपण भलेपणाला-चांगुलपणाचें होण्यास कारण होईल असें नाहीं-(२८). कृपावंत सिकवितु-शिकवीत नानापरी=श्रीकृष्ण कृपावंत-दयावंत होऊन, त्यास अनेक तऱ्हांनीं शिकवित आहेत. पांडुसुतु काये-काय बोले=अर्जुन काय म्हणत आहे तें पाहा-(२९).

आतांच काय झालें की, कसें (स्नेह) प्रेम उपजलें आहे तें, पण तुवां हें वावडेंपण (कुडें) केलेंस-(२६)

(स्नेह) मोह धरिलास असें होईल, जे का असलेली प्रतिष्ठा जाईल व ऐहिकासहित परलोकासहि अंतरावें लागेल—(२७).

हृदयाचें ठिलेंपण हें हिताचें असें नाहीं, कारण क्षत्रियांना हें पतनच की—(२८).

येणें प्रकारें तो कृपावंत भगवान् अर्जुनास अनेक तऱ्हांनीं शिकवित आहे—तें ऐकून पांडुसुत काय म्हणत आहे : पाहा ! —(२९)

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

[कथं=कसे बरें ते. संख्ये=रणांगणीं. इषुभिः=बाणांनीं. प्रतियोत्स्यामि=लढूं—बाणावर बाण सोडूं, लढणाऱ्याशीं लढूं. पूजार्हावरिसूदन=पूजा करण्यास योग्य, श्रेष्ठ असे ते.]

अन्वय : हे मधुसूदन । अहं संख्ये पूजार्हा भीष्मं द्रोणं च कथं इषुभिः प्रतियोत्स्यामि तौ द्वौ पूजार्हौ हे अरिसूदन ।

अर्थ : हे मधुसूदना ! रणांगणावर (संख्ये) पूजा करण्यास योग्य असे जे भीष्म, द्रोण ते दोघेहि ; म्हणून हे अरिसूदना, त्यांच्या बाणावर मी बाण सोडूं व त्याजशीं लढूं हें कसें होणारें तें !— तें नच होणारें की ! तें नच व्हावें की !—(४).

देवा हें ईतुलेंवरि । बोलावें न लगे अवधारीं ।

आधीं तुं चित्ति विचारिं । संग्राम हा ॥ ३० ॥

हे जुंझ नव्हे प्रमादु । येथें प्रवर्तलीया दिसतसे बाधू ।

हा उघड लिंग-भेद । वोडवला आम्हां ॥ ३१ ॥

देखें मातापितरें अर्चीजेति । जे सर्वस्वें तोष पाविजति ।

तिर्यें पाठिं केविं वधिजेति । आपुला हातिं ॥ ३२ ॥

देवा संत-वृंद नमस्कारिजे । कां घडे तरी पूजिजे ।

हें वांचुनि केविं निदिजे । स्वयें वाचा ॥ ३३ ॥

तैसे गोत्रगुरु आमुचे । हे पूजनिय आम्हां नियमाचे ।

मज बहुत भिष्मद्रोणांचें । वर्तत असे ॥ ३४ ॥

ईतुलेंवरि—येतुलेंवरि = इतकें असें हें (बोलणें नच). न लगे—नलगे = नकोच ; आपणास इतकें बोलणें करावें लागत आहे ते कां ! अवधारीं = ऐक. आधीं तुं चित्ति विचारिं=अगोदर (हा संग्राम म्हणजे काय) हें विचारास घ्यावें, लक्षांत घ्यावें तुम्हीं कीं—(३०). प्रमादु—प्रमाद = अविचारच एक ; मोठी चूकच एक. येथें—एथ. बाधु—बाध = बाधा, दोष. उघड लिंग-भेद वोडवला आम्हां=अहो येथें तर स्पष्टपणेंच कीं थोरा-मोठ्यांचा—पूज्य पुरुषांचा—तो उच्छेद करणें म्हणजे समूळ नाश करणें जें तेंच प्राप्त झालें म्हणावें कीं. लिंग-भेद = (भेद = फितुरी, नाश, द्वैत, बदल, फरक, भिन्नभाव. लिंग = स्त्रीत्व पुरुषत्व भेद, सूक्ष्म देह, ब्रह्मचर्य, मूर्ति, उपाधि, शिवलिंग.) उपाधि, भिन्नभाव. पूज्यपणें पुरुषांचा—मोठ्यांचा, उच्छेद—उच्छेदन = समूळ नाश. (लिंगवृत्ति = धर्मध्वजी :—जीविकार्य जटादि धारणवतः)—(३१).

अर्चिजेति-अर्चिजति = पूजिली जावीत, पूजिली जातात. जे सर्वस्वें-सर्वस्वें तोष पाविजति-तोष पावविजती = तोषवावी. वधिजेति-वधिजति. आपुलां-आपुलिया. तिये पाठि = तें सोडून देऊन, त्याच्या उलट-(३२). संतवृन्द=साधुसमूह [संतत (संत १२६।२) विस्तृत, निरंतर, पुष्कळ, सज्जन, कपडे घालणें, तयार करणें, पहारा, पोषाख, (सज्जनी हत्ती सजविणें). सज्जा = शृंगार, तयारी]. स्वयें वाचा निदिजे केवि = (स्वयम् = स्वतः, स्वस्फूर्तीनं. वाचा = वाणी, वागिन्द्रिय, सरस्वति. निद = निदणें). (निंदास्तुति = निंदाद्वारा स्तुति. निद्य = निषिद्ध, निंदार्ह) (३३). हे पूजनीय-पूजनीय = पूज्य. नियमाचे-नेमाचे (= नित्यनेमानें) (नेम = अर्धा, अंश, वेळ, मुदत, खड्डा, कपट. नियम = व्रत, आळा घालणें, कायदा, निश्चय, धर्माचरण, प्रतिज्ञा, अट, निर्धार, अष्टांगयोगांतील एक). (नित्य = कायमचें, स्थिर, सनातन; समुद्र; दुर्गा नित्यकर्मन् = रोजचें संध्यावंदनादि कर्म. नित्यप्रलय = क्षोप. नित्ययौवना = द्रौपदी). वर्तत असे-वर्ततसे=वाटत आहे (मानमरातबचे ते आहेत असे). गोत्रगुरु=गोत्राचे गुरु, कुलगुरु-(३४).

अर्जुन म्हणतो, अहो जी देवा, हें असें एवढें बोलणें तें कशास करतां! अहो! ऐका की, अगोदर तुम्हीं (आपल्या चित्ताचे ठायींच की) हा संप्राम तो विचारास घ्या-(३०).

अहो, हें काहीं युद्ध नव्हें! पण उघड उघड प्रमादच की एक, व येथें प्रवर्तल्यास बाध की बाधा दिसत आहे! अहो हा तर उघड लिंगमेदच की आम्हावर येऊन आदळत आहे!-(३१)

अहो! आईबाप ते अर्चावेत, पूजावेत! सर्वस्वेंकरून संतोषवावेत व नंतर कसें बरें तें आपल्या हातांनीच की वधावेत ते!-(३२)

देवा! संतवृंद नमस्कारावेत!-अथवा जमल्यास पूजावेत! तसें नच करतां कसें बरें तें आपणच आपल्या वाचेंनिं निंदण्याचें तें करावेत ते!-(३३)

त्याप्रमाणें, गुरुगोत्र आमचे हे आम्हांस नेमानें केव्हाहि पूजनीयच होत! अहो मला तर ह्या भीष्मद्रोणा-संबंधीं बहुत असेंच की वाटत आहे-वर्तत आहे-(३४)

जयां लागिं मनें विरू । आम्ही स्वप्नीं न शकों धरूं ।

तयां प्रतक्ष केविं करूं । घात देवा ॥ ३५ ॥

वर जळों हें जीयाले । येथ अवघेयांसि हें काय जालें ।

जेयांचा वधिं अभ्यासिलें । मिरविजे आम्हि ॥ ३६ ॥

मी पार्थ द्रोणाचा केला । येणें धनुर्वेद मज दिधला ।

तेणें उपकारें काय अभारैला । वधिं तयातें ॥ ३७ ॥

जेथिंचीया कृपा लाभीजे वरू । तेथें मि मनें व्यभिचारूं ।

तरि काय मि भस्मासुरू । अर्जुन म्हणे ॥ ३८ ॥

मनं विरू=मनानें वैर करणें-(वैरभाव वागविणें)-मनानें वांकडें होणें, वांकडें आलें असें होणें. स्वप्नीं-स्वप्नींहि=क्षोपेंत सुद्धा (आळसाचे का सुस्तीचे होऊनसुद्धा घात नच करावा). केविं करूं=कोणत्या प्रकारें (करावा घात तो अहो देवा)-(३५). वर जळों हें जीयाले=यापेक्षां जीवित जगणें-(जगणें, जगलेपणा, ज्यालोपणा) हे जळो. (तयाचे जियाले-(ज्यालो) म्हणो कायि। वरि मरण चांग ४. १९३) पै वीरू जयासि यैकिजे। आणि या बोलीचि प्राण सांडिजे। ते येथें संप्रामव्याजें उमे आसो ॥ ५३-२ ॥ येथ अवघेयासि-एथ अवघेयासि हें काय जालें-काय जाहलें=ह्या सर्वांना असें हें काय झालें आहे की जें. जेयांच्या-जे यांच्या वधीं अभ्यासिले त्याची (अभ्यासिलें मिरविजे=) आम्हीं प्रतिष्ठा मानावी काहीं. ज्यांच्यापासून आम्हीं शस्त्रविद्या शिकलों, त्यांच्याच वधार्थ तिचा उपयोग कारावा काय? (३६).

द्रोणाचा केला = द्रोणाचार्यांनी शिकवून तयार केलेला शिष्य. (धनुर्वेद = श्रुति, वेद, आम्नाय त्रयी वेदस्य । धनु = धनुः, चापः, धन्व, शरासनम्, कोदण्डम्, कार्मुकम्, इष्वासः, इति ७ धनुषः । अर्जुनाचें धनुष्य = गाण्डीवः, गाण्डिवः, कर्णाचें धनुष्य = “कालपृष्ठम्”) अभारैला-आभारैला = आभारी झालेला-द्रोणानें मजला यजुर्वेदाचा उपवेद जो धनुर्वेद तो शिकविला, त्या उपकारानें काय-मदत, भोगवट, भूषविलेला मी काय-भूषण, आभार झालेला तो- (भूषणं, अलंक्रिया-भूषण क्रियायाः ।) त्यास वधावें. वेद = ज्ञान, मंत्र ब्राह्मणात्मक ग्रंथ, वेद, कर्मकांड. वेदांग = शिक्षा, कल्प, व्याकरण, छंद, ज्योतिष, निरुक्त हीं सहा. वेदांत = ब्रह्मज्ञान. वेदत्रय = ऋक्, यजुस्, व साम्. उपवेद-ऋग्वेदाचा आयुर्वेद, यजुर्वेदाचा धनुर्वेद, सामवेदाचा गांधर्ववेद. वेदमातृ = गायत्री मंत्र-गायत्री, सावित्री, सरस्वति. वधित्र = कामेच्छा. वधु = तरुण स्त्री, सून. वधू = मावी, स्त्री, नवरी, पत्नी. वध = नाश. [वध शब्दाचे एकंदर तीस अर्थ आहेत-त्यापैकी काहीं येथें देतो:-विशरः, घातः, उन्माथः, वधः, पिञ्ज, आलम्भ, उजासनम्, प्रमथनम्, उद्वासनम्, विशर, विशरण = वध, नाश. घात = ठोसा, तडाखा, वध, नाश. उन्माथः = उच्छेद- (लिंगभेद-), पीडा. वध = आघात, ताडण, नाश. पिञ्ज = गोंधळलेला; आलम्भ इत्यादि]-(३७).

ज्या ठिकाणाहून मी कृपेनें वर आशीर्वाद मिळवावा, तेथेंच कसा तो, का तो, व्यभिचार-विपर्यास, विपरीतपणा-जर तर काय (भस्म = राख, भस्म, विभूति) भस्मासुर तो मी अर्जुन म्हणावा. भस्मासुर = एक आसुर. हा ज्याच्या डोक्यावर हात ठेवील त्याचें भस्म व्हावें, असा यास वर होता. हा सर्वांना पीडा देऊं लागला म्हणून विष्णूनें स्त्रीरूपानें यास मोह पाडून, याला स्वतःच्याच डोक्यावर हात ठेवण्यास लाविलें व त्याचा नाश केला (३८)

ज्यासाठीं मनानें “विरु” आम्हीं स्वप्नीसुद्धां धरणार नाही, त्या प्रत्यक्षपणें अहो देवा! घात तो, कसा करावा तो-(३५)

वर हें जियालेपण जळो, येथे अवघ्याना ह्या काय झालें आहे तें, जें का ह्यांच्या वधानेंच, ह्यांना मारूनच अभ्यासिलेलें तें मिरवावें-(३६)

मी पार्थ द्रोणानें केलेला घडाविलेला; ह्यानें मजला धनुर्वेद दिला, शिकविला. त्या उपकारासाठीं काय आभाराचा होऊन त्यालाच उलटें वधावें तें!-(३७)

ज्याच्या कृपेनें-ज्याच्या कृपेवर-ज्याची कृपा झाली तो-आशीर्वाद लाभाचा होणारा, तेथें काय मनानें मी व्यभिचाराचें व्हावें, तरी काय मी भस्मासुर म्हणावा, असें अर्जुन म्हणत आहे-(३८)

गुरुनहत्वा हि महानुभावान् ।

श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।

हत्वार्थकामास्तु गुरुनिहैव ।

भुक्षीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

[गुरु = श्रेष्ठ जबाबदार, महत्त्व, पूज्यता, वजन. अहत्वा [हन = नच खस्त देऊन, नच गुणून जोडणें (गुणीभूत = अंगभूत, मुख्य, गुणांचें करणें, गुणणें, वाढविणें, बोलावणें, उपदेश करणें) नच मारून, जेरीस आणणें, कुंठित करणें]. हि = खरोखर महत्+अनु+भावान् = महत्तत्त्व+अनु अनुभव शरीर जन्म संसार भावः स्वरूपः. श्रेय = अधिक चांगलें, शुभ, पुण्य. भोक्तुं = (उपभोग, उपयोग, खाणारा, कायदा, भोगणारा = भुञ्ज्) खाणेंपिणें करणें. भैक्ष्यम् = भिक्षान्न (भिक्ष = मिळविणें, मागणें, भिक्षा मागणें): भिक्षावृत्ति. ईहलोके अपि = ह्या मृत्युलोकी सुद्धां (परलोकी कसें होतें तें-) हा ईहलोके जरी तरी सुद्धां = महत्तत्त्व जें तेथें ह्या शरीरा-जन्मा-संसारास जन्म देणें जें अनु तेथेंच असणें, त्यांतच मरणें अनुभव-तें रूपावें करणें जें- असें भावरूपानें जन्म संसारच रूपाचा केला

रुधिर = तांबडें, मंगळ ग्रह (ज्यो.), रक्त, केशर.-(कुसुंभ). [रुधिर = (रुधिरम् असृक् लोहितम् अक्षम रक्तम् क्षतजम् शोणितम् इति ७ रक्तस्य ।]-उष्णं, मांसं, रुधिरं, मुखं, अक्षि, द्रविणं-. रक्त (मराठी) = रंगविलेलें, तांबडें, अनुरक्त, आसक्त, क्रीडारत, पोवळें, तांबडी गुंज, लाख, रक्त, केशर, शेंदूर, रक्तचंदन. रक्तांग = ढेकूण, मंगळ ग्रह. रक्तांबर, रक्तवासस् = संन्यासी. रक्तोत्पल = तांबडें कमळ. रक्तोपल = काळ, गेरू. रक्तकंठ = कोकिल. रक्तचूर्ण = शेंदूर, गुलाल, पिंजर. रक्तजिह्व = सिंह. रक्तप = जळू, राक्षस. रक्तपापिन् = जळू, ढेकूण. रक्त संदशिका-रक्त संदोहिका = जळू. रक्तपुष्प = पळस, पांगारा, जास्वंद. रक्तक = विनोदी, सुपारी, अशोक, काममोहित, तांबें. कुसुम्भः (केशर) = कमलोत्तरम् कुसुम्भम् वन्हिद्विखम् महारजनम् इति ४ कुसुम्भस्य । कुसुंभ (मराठी) = कमंडलू, केशर, सोनें. (महारजने पुष्पमेदे कुसुम्भम् क्लीबम् । करकेः कमंडलौ पुंसि । क्षत्रिये नाभिः पुंसि । क्षत्रियेऽपि । 'अपि' शब्दान्मुख्यनृपे चक्रमध्ये च । प्राण्यतु द्वयोः मृगभेदे तु स्त्रियाम् ।)] प्रदिग्ध = (प्र = समोर, पुढें, दूर, अति, मान, उत्कर्ष, वियोग, इत्यादि) दूषित झालेले, माखलेले, विषारी, अग्नि, स्निग्ध पदार्थ, गोष्ट. [(कालवण, मांसाचें पक्कान्) (दिग्धम् लिप्तम् इति २ विलिप्तस्य । विषाक्तः दिग्धः लिप्तकः इति ३ विषाक्ते बाणः ।). दिह् = माखणें, लेप देणें. संदिह् = संशय घेणें, भलतेंच मानणें]. भुज्जीय = (भुज्-भुज्ज् = वांकणें, वांकडें होणें, रक्षणें, खाणें, उपभोगणें, संयोग करणें, भोगणें, सोसणें, व्यापणें) भोगीन्-मला भोगावे लागतील.]

अन्वय : महत् अनुभवभावान् गुरुन् अहत्वा- [नच गुणन् (अगुण = मोक्ष दोष निरुपयोगी)] भैक्ष्यम् अपि इह लोके श्रेयः । अर्थकामान् तु गुरुन् (विषय इच्छा प्रेम इच्छिणारे) हत्वा इह एव रुधिर प्रदिग्धान् भोगान् भुज्जीय ।

अर्थ : पूज्य जे त्यांना वाढवून, गुणांचे करून, खरोखर महत्त्व एकसारखें त्या गुण गुणण्यामध्येच राहाणें, रूपाचें होणें-यापेक्षा अधिक श्रेयस्कर तें म्हणजे ह्या मृत्युलोकीं मागून मिळविणें जें (भिक्षणें) भिकेचें अन्न-भिक्षेचें अन्न देखिलें बरें म्हणतां येईल, पण स्वार्थी अर्थकाम-स्वार्थच एक इच्छिला-त्यानें प्रेरित झालेला, वंदनीय गुरु जबाबदार जरी तरी त्यांना मारल्यामुळें-उपदेश करून-गुणांचे करून त्यांच्या-रुधिरानें दूषित झालेले उपभोग मला भोगावे लागतील-(५)

देवा समुद्र गंभीर आयिकिजे । वर तोहि आहाच देखिजे ।

पर क्षोभ मनिं नेणिजे । द्रोणाचिये ॥ ३९ ॥

हें अपार जें गगन । वर तयाहि होईल मान ।

परि अगाध भलें गहन । हृदय याचें ॥ ४० ॥

वरि अमृतहि चिटे । कां (कीं) काळवशें वज्र फुटे ।

पर मनोधर्म न लोटे । विकरविलाहा ॥ ४१ ॥

स्नेहालागीं माये । म्हणिपें तें कीर होये ।

परि कृपा ते मूर्त आहे । द्रोणियिये ॥ ४२ ॥

हा कारुण्याचि आधि । सकल गुणांचा निधि ।

विद्यासिंधु निरवधी । अर्जुन म्हणे ॥ ४३ ॥

हा येणें मानें महन्तु । वरि आम्हांलागीं कृपावन्तु ।

आतां सांग पां आम्हीं येथें घातु । चितुं येईल ॥ ४४ ॥

ऐसे हे रणिं वधावे । मग आपण राज्यसूख भोगावें ।

तें नये मना आघवे । जीवितेंसि ॥ ४५ ॥

आयिकिजे-आइकिजे. पर-वरि. पर-परी क्षोभ. समुद्र = मोहोरबंद, संख्याविशेष. (समुद्रमणा-पृथ्वी). गंभीर = गहन, खोल, निबिड, खोल बुद्धीचा, गंभीर, गुप्त. आहाच वरि देखिजे = वरवरच पाहावा होतो. क्षोभ मर्नि नेणिजे द्रोणाचिये = (क्षोभ = हलणें, हबका, विघ्न, मनाची खळबळ, क्रोध) = द्रोणाच्या मर्नी मनाची खळबळ नाही—(३९). वर-वरी. तयाहि-तयाही. परि-वरी. अपार = अमर्याद, अनंत इत्यादि—पैलतीर नसलेला, उल्लंघण्यास कठीण, ॥ समुद्र, पृथ्वी ॥. गगन = आकाश, शून्य (गगनध्वज = सूर्य). मान = माप. अगाध = फार खोल, गूढ, अविद्वान, गूढ, अप्रतिष्ठित, खोल चीर खळगा इत्यादि. गहन = खोल, दुर्बोध, तीव्र, गुंतागुंतीचें. हृदय = काळीज, छाती, मन, इच्छा, हेतु, अहंकार, प्रीति—(४०). वरि-वरी = शिवाय पुन्हा कदाचित्. अमृतहि-अमृतही. का-के. वज्र-वज्रही. पर-परी (= परंतु तरीहीपण). विकर-विला हा-विकरविलाही (= क्षोभविला, रूप बदलून दिसला, (मनोधर्म) तरी त्याची वृत्ति ढळत नाही). अमृत = अमर करणारें, अमरत्व, देवांचें खाद्य. विटे = बिघडेल. काळवर्शे = कालपरत्वे, वेळवर्शे, प्रसंगपरत्वे. वज्र = इंद्राचें शस्त्र अतिकठीण असें × अशा आकाराचा. (घातुक शस्त्र, हिरा, काळा अभ्रक). फुटे = मोडत नाही. न लोटे = ढळत नाही. मनोधर्म = संकल्पविकल्पात्मक अंतःकरण, वृत्ति, मन, कल्पना, विचार—(४१).

स्नेहालागीं माये = आई प्रेमानें प्रेमासाठीं, बाळाच्या आवडीनें, आवडीसाठीं जें जें कांहीं. म्हणिपें तें कीर होये = संबोधते, सांगते, बोलते, समजते तेंच तसेंच खरोखर होऊन येते. परि कृपा ते मूर्त आहे = (कृपा = अनुग्रह, दया. कृप् = विचार करणें, दया करणें. मूर्त = मूर्तिमान) कळवळा आलेल्या दयेनें तेथें कारुण्य अनुग्रहास आलें, तें साकार झालें, मूर्तिमान झालें द्रोणिये = ह्या द्रोणाचार्याचे ठायीची ती—(४२). ह्या कारुण्याची आधि = करुणरस, ममता. आधि = मुख्य, पहिला. सकल = संपूर्ण, सगळा. गुण = आवृत्ति, मूळधर्म, (व्याकरणांत अ. ए. ओ.). निधि = निधी, निधान, आधार, खजिना. विद्यासिंधु निरवधी (अर्जुन म्हणे) = विद्या = ज्ञान, तत्त्वज्ञान, मंत्र. सिंधु = समुद्र, नदी, गाण्यांतला एक राग. निरवधी = सतत, अमर्याद—(४३).

हा येणें मानें महन्तु = (मह = पूजा करणें, प्रकाशणें, बोलणें. मह = उत्सव, यज्ञ, तेज, पूजनीय महंत. मानें = परिमाण, इयत्ता, सत्कार, अभिमान, गौरव. वरि आम्हालागीं कृपावन्तु = दयावंत. आम्हांसंबंधी तर मोठाच—(याहीवर : वरि =). आतां सांग पां येथें घातु चिंतुं येईल = (समान संख्यांचा गुणाकार । बाण । वध विचारास येईल ? विचार करूं येईल ?—(४४). ऐसे हे रणि वधावे = ह्यांचा घात करावा ? रणि-रणांमध्ये, -रण = शब्द, युद्ध. शब्द करणें जे तेथें. (रणरण = दुःख, उद्वेग). मग आपण राज्यसूख भोगावें = स्वामित्वाचें सुख भोगणें, उपभोगणें आपण जे. तें नये मना आघवे जीवितेंसि = सर्व कांहीं जीवित, जीवन—आयुष्य सर्वस्वासह मन मानीत नाही—मनास येईना—मन घेत नाही—(४५).

देवा, समुद्र गंभीर असतो (आहे) असें ऐकतों, वर तोही सहज पाहावा होतो, पण (द्रोणाच्या मनानें क्षोभ कधींहि जाणिला जाणारा नव्हेच)—द्रोण मनानें कधींहि क्षोभाचे झाले नाहीत—(३९)

गगन अपार जें तेंसुद्धां मापलें जाईल, पण ह्याचें हृदय अगाध असें गहनतेचें—(४०)

अमृतहि वरी विटेल, वज्रहि कालवर्शेंकरून फुटेल, पण मनोधर्म हा विकरविलाहि नच लोटेला की—(४१)

स्नेहासाठीं माय म्हणेल तें होईल, पण द्रोणाचे ठाई कृपाहि मूर्त होऊन आहे—द्रोण हे सगुणतेनें मूर्तिमंत कृपाच होत—(४२)

हे कारुण्यवृत्तीचें मूळ असे होत, सकळ गुणांची जी धी, तिचे निधी, ठेवा—निधान होत—ते विद्यासमुद्र—अहो, विद्येचा सिंधु होत—समुद्र होत केव्हांहि !—असें अर्जुन म्हणत आहे—(४३)

ह्या महत्त्वामुळे हे-संतमहंत-महन्त असे आहेत-वर आम्हांकरितां तर हे फार कृपावंत असे होत-
आतां सांगा कीं, येथें घात तो चिंतण्याचें कधीं तरी होईल काय ?-(४४)

असले हे कृपावंत संग्रामी वधावेत-व मग आपण राज्यसुख भोगावें-असें हें जीव गेला तरी आवडत
नाहीं, मनाम येत नाहीं-(४५)

हें येणें मानें दुर्भर । जे यांहिंदुनि भोग सधर ।

ते असोत येथें वर । भिक्षा मागतां भलि ॥ ४६ ॥

नातरि देशत्यागें जाईजे । कां गीरिकंदर सेविजे ।

परि शस्त्र आतां न धरिजे । ययांवरि ॥ ४७ ॥

देवा नवनिशितिं शरिं । वावरोनि यांचा जिव्हारिं ।

भोग गिवसावे रुधिरिं । बुडाले जे ॥ ४८ ॥

ते काढुनि काय किजेति । लिप्त कैविं सेविजेति ।

मज नये हे उपपत्ति । याचि लागीं ॥ ४९ ॥

ऐसें अर्जुन तें अवसरीं । म्हणे श्रीकृष्णा अवधारीं ।

परि मना नयेचि श्रीमुरारि । आईकोनियां ॥ ५० ॥

हें जाणोनि पार्थ भ्याला । मग पुनरपि बोलों लागला ।

म्हणे देवो चित्त कां या बोला । देतिची ना ॥ ५१ ॥

हें येणें मानें दुर्भर = अनिष्ट, कठीण असेच ते भोग जर का ह्या जीवितावर परिमाण होण्यानें-महत्त्वाच्या समजुतीनें पाहिलें तर. जे याहींदुनि भोग सधर = आधार देणें जे जेथें अशा भोग उपभोगासंबंधीं तर याहीपेक्षा तेथची पकड ती, तेथचें आवरणें तें, तेथचें घेणें देणें तें. ते असतु एथवर = ते तसे असोत, वागोत, अस्तित्वांत अमोत ह्या जगीं-येथें, इथपर्यंत. भिक्षा मागतां भलि = भिक्षेचें अन्न सेवणें हेंच भलेंपण होय ना-(४६). नातरि देशत्यागें जाईजे = विशिष्ट स्थान का प्रांतविभाग त्यागून जावें, का गीरिकंदर सेविजे = अथवा डोंगरपर्वतामधील गुहा का दरी सेवावी. आदराचें करावें, चाकरीचे करावे-उपभोगाचे. परि शस्त्र आतां न धरिजे इयावरि = पण त्यांच्यावर शस्त्र धरूं-वापरूं नयेच कीं-(४७). देवा नवनिशितिं शरिं = बाणांनीं देवा! तीक्ष्ण पोलादी नव्या वावरोनि यांच्या जिव्हारिं = ह्यांच्या काळजाचे, जिव्हाराचे, मर्मस्थानाचे ठायींच कीं वावरणें, फिरणें, हिंडणें, भटकणें करून. भोग गिवसावे रुधिरिं = सुखदुःखाचा अनुभव, खाणें पिणें जें उपभोगणेचे होतें ते शोधावेत, सांपडवून घ्यावेत, ह्या रुधिरानें रुधिरामधीलचे-रक्तामधीलचे-अशुद्धामध्यें अमलेले जे. बुडाले जे = आंत जे बुडून आहेत-बुडालेले आहेत-मग आहेत, आच्छादित आहेत, समाविष्ट आहेत, खोल गेलेले आहेत-(४८).

ते काढुनि काय कीजति = खालून काढून वर घेणें जें, दुःख संकटांतून मोडवणें, आंतून बाहेर घेणें जें, दूर करावेत का स्वतःच्या भोगामाठी योजावेत-लिप्त कैविं सेविजेति = लिपलेले, माखलेले, दोष लागलेले जे, आच्छादिलेले जे, ते कसे बरे घ्यावेत भोगावेत, चाकरीस घ्यावेत, आदर दाखविले जावेत. मज नये हे उपपत्ति = येथीलची जी कांही तत्त्वनिर्णयाची सीमा-सिद्धांतास येणारी ती कांहीं मला समजत नाहीं-माझे ठायींची होईना. याचि लागीं = याजसाठी, याचकरितां-(४९). ऐसें अर्जुन तें अवसरीं = असें अर्जुन त्या वेळेस, त्यावेळीं (अवसर = वेळ, खलवत). म्हणे श्रीकृष्णा अवधारीं = निश्चयानें ऐक, निर्णय देऊन घेऊन ऐक, अवधार लक्षांत घेणेंचें करावें त्याचे बोलणें. परि ते मना नयेचि मुरारि = पण मुरारि श्रीकृष्णाना, ते रुचलें नाहीं, त्याचें बोलणें आवडलें नाहीं, त्यांच्या विचारास पटलें नाहीं. आईकोनियां = मनांत बिंबविलें,

ऐकविलें तरी-(५०) हें जाणोनि पार्थ भ्याला = देव लक्ष देईनात हें पाहून, अर्जुन संकोचास पावला, बिहाला, भयास आला, त्याच्या मनोवृत्तीनें आखडणें केले, ती आकुंचितपणास आली. मग पुनरपि बोलो लागला = व मग त्याच बोलण्यावर आणीक म्हणूं लागला की,—तेंच बोलणें, शब्द जोडून घेऊन त्यानें बोलणें केले. म्हणे देवो का चित्त या बोला देतीचि ना = देव ह्या बोलण्यास कां बरें लक्षांत घेईनात ते-ते मनावर घेईनात. ते कां-अंतरीं विचारीनात ते कां-(५१)

अशा मानण्यानें हे दुर्धर असे होत, पण याहीपेक्षा भोग सधर ते कीं-असे हे असो वर, यांना वधण्यापेक्षा भिक्षा मागणें बरें-(४६)

नाहींतर देशत्याग करावा अथवा गिरीकंदर सेवावे, पण यांवर शस्त्र धरूंच नये-(४७)

देवा, बाणाच्या टोकांनीं वावरून ह्याच्या जिव्हारीचे (काळजाचे ते, काळजामध्ये बुडालेले ते) भोग ते कशाम हुडकण्याचे ते, (सांपडवून घ्यावेत ते-) (४८)

ते रुधिराचे भोग काढून घेऊन काय करावयाचे आहेत-अहो! लिप्त जे रुधिरानें, ते कसे-कसचें वरे उपभोगावेत भोगावेत सेवावेत-आपलें म्हणणें यासाठी येथे मला मुळीच कसल्याहि उपपत्तीचें होत नाही-(४९)

असें त्या वेळेस अर्जुन तो म्हणत आहे (की, हे श्रीकृष्ण भगवान, ऐका कीं माझे म्हणणे तें)-पण श्रीमुरारीना तें त्याचें म्हणणें मानवलें नाही-मनास आलें नाही-(५०)

असे समजल्यानें पार्थ भ्यायला व पुन्हां बोलूं लागला की-अहो, येथे देव तर माझे ह्या बोलण्यास मुळींमुळां (चिन्ती-) विचाराम घेत नाहीत कीं-(५१)

न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

[न = नाही. च = आणि. एतद् = ही गोष्ट. विद्यः = आम्ही जाणणें. कतरत् = कोणतें. (कतर = दोहोंतून कोणता). नः = आम्हां पांडवांना. गरीय = चांगलें. (गरीयस् = अधिक श्रेयस्कर). यत = जें. वा = का. जयेम = आम्हीं जिंकू. वा = अथवा. नः = आम्हांला. जयेयु = आम्हा जिंकतील. यान् = ज्या कौरवांना. हत्वा एव = असे मारल्यावर. न जिजीविषामः = आम्ही जगावें असें वाटणार नाही जिजीविषा = जिवंत असण्याची इच्छा. ते = ते धार्तराष्ट्रीः. अवस्थिताः = उभे आहेत; प्राप्त झाले आहेत. प्रमुखे = समोर. (प्रमुख = प्रथम, श्रेष्ठ). धार्तराष्ट्राः = कौरव.]

अन्वयः : न च एतद् विद्यः । कतरत् नः गरीयः । यद् वा जयेम । यदि वा न जयेयुः । एव यान हत्वा । जिजीविषामः । ते धार्तराष्ट्राः । प्रमुखे अवस्थिताः ।

अर्थ : (१) आम्हीं कोणतें तें कर्म आम्हांस श्रेयस्कर आहे, तें जाणत नाही-जे का आम्हीं जिंकू अथवा ते आम्हांस जिंकतील-ज्यांना मारल्यावर आम्हांस ही जगण्याची ती जी विषा-इच्छा उरणार नाही जशी का-असे ते कौरव आम्हां-समोर उभे आहेत-

(२) आतां आम्हां पांडवांना कोणतें अधिक (श्रेयस्कर) चांगले (करणे) तें बरें समजत नाहीं-(अथवा) आम्ही शत्रूंना जिंकू किंवा शत्रू आम्हांला जिंकतील हें कळत नाही. ज्या कौरवांना अशा रीतीनें मारल्यावर जिवंत राहण्याची इच्छा (जगावें असें आम्हांसहि वाटणार नाही) आम्हांसहि उरणार नाही-असे ते धार्तराष्ट्राः आमच्यासमोर उभे आहेत-(६).

येहवीं माझा चित्ति जें होतें । तें मी विचारुनि बोलिलों येथें ।
परि निकें काय या परीतें । तें तुम्हि जाणा ॥ ५२ ॥

पै “वीरू” जयांसि यैकिजे । आणि या बोलिचि प्राण सांडिजे ।
ते येथें संग्रामव्याजें । उमे आसो ॥ ५३ ॥

आतां ऐसियांतें वधावें । किं अव्हेरून निघावें ।

या दोहिमाजी काय करावें । तें नेणों आम्हि ॥ ५४ ॥

माझा-माझ्या. चित्ति-चित्ती. विवरुनि-विचारुनि. येथें-एथे. निकें=खरे, हितकारक. या परीतें =यापेक्षां दुसरें जे काहीं तें (५२). वीरू-वीरू, वैर-यांच्याशीं वैर हे शब्द ऐकतांच आम्हीं प्राणत्याग करावा (वीर्यावीर=शूरत्वानें शूर.) प्रभावस्तेजो विशेषः तत्र वीर्यम्। वीर्य=येन कृत्वा असाध्यसाधनेऽप्युद्यतो भवति, स उत्साहोऽति शक्तिभाक् साऽतिशक्तिश्चेत्। यैकिजे-ऐकिजे. बोलिचि-बोलीचि. (बोल=दोष, बोलि=शब्द). येथें-येथ. संग्रामव्याजें=लढाई, विलंब, लक्ष्य, मिष, निमित्त, दोष, युक्ति. उमे आसो-उमे आहाती-(५३). ऐसियाते-ऐसे याते. अव्हेरुनि-अव्हेरुनिया=त्याग करून, दुर्लक्ष करून. निघावे=सुटावे. काय बग्वें-बरवें=चांगले, शोभास्पद (५४).

येहवीं माझ्या (चित्ता) मनामध्ये जे होतें तेंच मी विचारास आणून येथें बोललों, पण याहीवर हितकारक जें काहीं असेल तें तुम्हीं समजा, जाणा, विचाराम घ्या-(५२)

पण “वीरू” ज्यास ऐकावें (व ह्या बोलण्याचालण्याचें) केव्हाहि तेथें (होणारें जाणारें त्यामुळें तर) प्राणच की सांडावेत असें वाटणारें जसें ते संग्रामनिमित्तकरून येथें असोत जरी-(५३)

आतां अशांना वधावें का त्यांचा अव्हेर करून येथून निघून जावें, ह्या दोहोमध्ये जें कांहीएक करावें तें आम्ही जाण ना-(५४)

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

[कार्पण्यदोष = बुद्धीच्या कृपणतेच्या-कोतेपणाच्या दोषामुळे (कार्पण्य = आत्मवस्तूचें अज्ञान). उपहत स्वभावः = स्वाभाविक क्षात्रधर्म नष्ट झाला आहे ज्याचा असा मी. धर्मसंमूढचेताः त्वां पृच्छामि = स्वधर्म, स्वकर्तव्याविषयी मोह झालेला-संमूढचेताः तुजला विचारीत आहे. चेतस् = मन, ज्ञान, सजीवता. यत् श्रेयः स्यात् = जें हितकर असेल. तत् मे निश्चितम् ब्रूहि = तें निश्चिततेंचें असें स्पष्टपणें सांग. (ब्रू=बोलणें, सांगणें. ब्रूह = बोलणें, प्रकाशणें, वाढणें). अहं ते शिष्यः = मी तुझा शिष्य. मां त्वां प्रपन्नम् शाधि = मी तुजला शरण आलेला त्या मला शाधि-उपदेश कर.]

अन्वयः : कार्पण्यं दोष उपहत स्वभावः । धर्मसंमूढचेताः । त्वाम् । पृच्छामि । यत् श्रेयः स्यात् । तत् । मे निश्चितम् ब्रूहि । ते अहं शिष्यः । त्वाम् प्रपन्नम् माम् शाधि ।

अर्थः : (कार्पण्य) कंजुषणा, दुर्बलपणा, दया (दोष), अपराध, चूक, अनियमिततेचे (उपहत) मलित, दूषित, ताडित, ध्वंसित, (स्वभावः) प्रकृति सहजकर्म माझे व त्यामुळे (चेतस् =) मन, ज्ञान, सजीवता, (संमूढचेताः) धावरलेली, मोडकी, बुद्धिहीन, विस्मित असा मी तुजला विचारीत आहे की-जें मजला श्रेयस्कर-मंगलकारक होईल, असेल तें मजला निर्धारानें ठरवून सांगावें, बोलावें (ब्रूहि) अशी विनवणी आहे-(७).

आम्हां काय उचित । तें पाहातां न स्फुरे येथ ।

हें मोहें येणे चित्त । व्याकुळ माझे ॥ ५५ ॥

त्रिमिरावरूद्ध जैसें । दृष्टीचे तेज भ्रंशे ।

मग पासिचि असतां न दिसे । वस्तूजात ॥ ५६ ॥

देवा तैसें मज झालें । जे मन हें भ्रांति ग्रासिलें ।

आतां काय हीत आपुलें । तेंहि नेणें ॥ ५७ ॥

तरि श्रीकृष्णा तुंवा जाणावें । निकें तें आम्हां सांगावें ।

जे सखा सर्वस्व अघर्वें । आम्हांसि तुं ॥ ५८ ॥

पाहातां-पाहतां. न स्फुरे येथ = येथे सुचत नाही, प्रकटत नाही, चमकत नाही (आड काय घ्यावें, ढाल घ्यावी का काय तें सुचेना). हें मोहें येणे-जे माहे येणे = अज्ञानामुळें, दुःखानें का भ्रांतीमुळें, अवियेमुळें का काहीं हातून चूक झाल्यामुळें. चित्त व्याकुळ माझे = मन, अंतःकरण तें, का विचार तो उत्कंठित, गुंतलेला, विव्धल, चंचल असा होऊन आहे- (५५). त्रिमिर अवरूद्ध जैसें = अंधारानें (त्रिमिर = अंधःकार). दृष्टीचे तेज भ्रंशे = डोळ्यांना दिसेनासें झालें. (भ्रंशे = बुद्धीचा चळ, पतन, न्हास. तेज = तीव्रता, काती, बल, वीर्य, प्रताप, उष्णता, सोनें, अग्नि. दृष्टि = अवलोकन शक्ति, नेत्र, बुद्धि, मत.) मग पासिचि असतां न दिसे वस्तूजात = कीं जवळची वस्तूहि दिसत नाही. पासिचि = जवळच (पामि ठाकावया योग्य नव्हे ते. १८४-१०). वस्तूजात = (वस्तु = पदार्थ, मूल गुण, सत्य, सारांश जात = पदार्थमात्र, प्रकार, समुदाय, उत्पत्ति)-(५६). जालें-जाहलें. जे मन-जे मन हें भ्रांति ग्रामिलें = जें का मन म्हणजे अंतःकरण तसेंच बुद्धि ही भ्रमानें भटकत आहे-मन भ्रांतीनें हरण केलें गेल्यानें तें भीतीचें, धांदलीचें असें होत आहे-झालें आहे-आतां हीत आपुलें काय तें नेणें = आतां आपलें हित, इष्ट साधक, उपयुक्त, योग्य, कल्याण करणारे तें काय तें मी जाणेना-जाणत नाही-(५७).

कृष्णा-श्रीकृष्णा. तुंवा जाणावें = तुंवा जाणतें व्हावें, तुंवा ज्ञानी व्हावें, शहाणें व्हावें. निकें = बरें. निकें तें आम्हां सांगावें = बरें जें कांही आम्हांस असेल तें सांगावें. सखा = मित्र, सोबती, स्नेही. सर्वस्व = स्वसत्तेचें सगळें धन-तत्त्वांश. अघर्वें-आघर्वें = सर्व. जे सखा सर्वस्व अघर्वें-आघर्वें आम्हांसि तुं = कारण कीं अहो, तुम्हीच कीं आमचें सर्वस्व अवघे असे मित्र-सोबती (सखि-स्नेही) आहांत-आम्हाला अवघे सर्वस्वाचे सखे आहांत-(५८).

आम्हाम “योग्य तें काय” तें येथे स्फुरत नाही. माझे चित्त मोहामुळें व्याकुळ झालें आहे-(५५)

त्रिमिरावरूद्ध तसें माझ्या दृष्टीचें तेज भ्रंगलें आहे-(भ्रंश पावावें व मग)-अगदीं जवळचीहि वस्तु दिसत नाही-(५६)

हे देवा, तसें मजला झालें आहे-मन हें भ्रांतीनें ग्रासलें आहे-आतां आपलें हित तें कशांत (का काय) तें जाणवेना-(५७)

तरी हे कृष्णा ! तुम्ही तें जाणावें व हितकर असें जें कांहीं तें आम्हांस सांगावें. कारण कीं, अहो, तुम्हींच कीं सखे असे अवघ्या सर्वस्वाचे आम्हांस आहांत-(५८)

तूं गुरु बंधु पिता । तूं आमुचि ईष्ट देवता ।

तूंचि सदा रक्षिता । आपदिं आम्हांतें ॥ ५९ ॥

जैसे शिष्यातें गुरु । सर्वथा नेणे अव्हेरू ।

कीं सरितांतें सागरू । त्यजी के ॥ ६० ॥

नातरी अपत्यातें माये । सांडुनि जरि जाये ।

तरीं तें कैसेनि जिये । आईकें श्रीकृष्णा ॥ ६१ ॥

तैसा सर्वेपरि आम्हांसि । देवा तूंचि येक आहासि ।

आणि बोलिलें जरि न मनिसि । मागिले माझें ॥ ६२ ॥

तरि उचित कायि आम्हां । जें व्यभिचारेना धर्मा ।

तें झडकरिं श्रीपुरुषोत्तमा । सांग आतां ॥ ६३ ॥

तूं गुरु=बृहस्पति, बाप. (मोठा, जड, श्रेष्ठ, दीर्घ). बंधु=भाऊ, भाऊबंध, मित्र. पिता=बाप. (पितामह=ब्रह्मदेव, आज्ञा) तूं आमुचि इष्ट देवता=[इष्ट=इच्छित, सन्मानित, प्रिय. (इष्ट-इष्टि=यज्ञ)] देवपणा, देवदेवाची मूर्ति. तूंचि सदा रक्षिता=निरंतर संरक्षण करणारे असे संरक्षणकर्ते आहांत. सदा=निरंतर. रक्षितृ=संरक्षणकर्ता आपदिं आम्हांतें-आपदीं आमुतें=आम्हांस संकटामध्ये, हालअपेष्टांमध्ये का विपत्तीमध्ये आमचे संरक्षणकर्ते आहांत. आपदि=विपत्ति, हाल, संकट-(५९). जैसे-जैसा. शिष्यातें=चेला जो त्यास. शिष्य=१. शासन करण्यास योग्य. २. क्रोध. ३. जुलूम. सर्वथा=सर्वप्रकारें, बहुतकरून. अव्हेरू=त्याग, अनादर. अव्हेरणें=दुर्लक्ष करणें, त्याग करणें. सरितातें=(सरित=नदि, तंतू). सागर=समुद्र. त्यजी (त्यज=टाकणें, सोडणें, देणें). के-केवीं. (के=काय? केवीं=कसा तो? कसचा तो-)-(६०). नातरी-नातरि=अथवा. अपत्यातें=लहान अर्भकास. माय-माये=आई. सांडुनि जरि जाये=टाकून जाईल जर. तरी तें कैसेनि जिये=तर तें कसें बरें जगेल-वांचेल? आईकें-ऐके-श्रीकृष्णा-कृष्णा=कृष्णा ऐका तर खरें-(६१). सर्वेपरि-सर्वांपरी=सर्वथैव, सर्वप्रकारें बहुतकरून. देवा तूंचि येक आहासि=तुम्हीच देवा एक आहांत. बोलिलें जरि न मनिसि=म्हटलेलें तें जर नच मनावर घ्याल. मागिले माझें=पूर्वींचे माझें-(६२). कायि-काय=कोणतें, काय कसचें तें. जें व्यभिचारेना धर्मा=जे धर्माशीं विरुद्ध नसेल व उचित असेल तें लवकर सांग. तें झडकरिं=तें लवकरच. श्रीपुरुषोत्तमा सांग आतां=हे पुरुषोत्तमा, आतां सांगण्याचें करावें-(६३).

तुम्हीं गुरु, तुम्ही बंधु, तुम्ही पिता, तुम्हीच कीं आमची इष्ट ती देवता आहांत-(तुम्हीच कीं संकट-काळीं सदा आम्हांस रक्षिते असे आहांत): आपदि आमचें रक्षण करणारे नेहमीं असे तुम्हीं कीं-(५९)

शिष्यास गुरु सर्वथा अव्हेर करणें जाणत नाहीत (करणारे नच-अहो नद्यांना माग कसा बरें त्यजणारा तो-तसा केव्हाहि नव्हे)-(६०)

अथवा (अपत्यास), लेकराम (माय) आई ती जर सोडून गेली, तर तें अपत्य कसें (जगावें, कशानें, कशावर, कसें बरें तें) जगेल तें असें अहो श्रीकृष्णा ऐका, विचारास घ्या-(६१)

तसें तुम्हीं देवा, सर्व तऱ्हेनं, (सर्वपेक्षांही जास्त प्रमाणानें तुम्हींच एक) आम्हांस आहांत, वर काहीं म्हटलें तर मागे जें कांही बोलिलें-म्हटलें असेल, तें आपण मनावर घेऊं नये-(६२)

करितां आम्हांस योग्य असें जें, जें कांहीं धर्मास विरुद्ध नसेल-(व्यभिचारेना) तें झडकर आतां सांगावें, हे पुरुषोत्तमा अहो!!!-(६३)

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

[न हि प्रपश्यामि=मला दिसत नाही. मम=माझा. अपनुद्यात्=नाहींसा करील. (अपनोदन=दूर करणें, खंडन). यत् शोकम्=खेद, दुःख. शोषणम्=शुष्क होणें, ओढून घेणें; शुष्क करणारा-संताप

देणारा शोक. अवाप्य = मिळाले तरी. भूमौ = ह्या भुलोकीं. असपत्नम् = अकंटक, शत्रुरहित. ऋद्धम् = समृद्ध. ऋद्धम् राज्यम् = (विस्तीर्ण) राज्य. सुराणाम् = देवांचें. अधिपत्यम् = प्रभुत्व, श्रेष्ठत्व, अधिकार.]

अन्वयः मम इन्द्रियाणाम् उत्त शोषणं शोकं यत् । अपनुद्यात् । न हि प्रपश्यामि । भूमौ असपत्नं ऋद्धं राज्यम् । सुराणाम् अपि अधिपत्यम् च । अव्याप ।

अर्थः भूमीचें शत्रुरहित सर्व राज्य, तसेंच देवांचें अधिपत्य जरी मला मिळालें तरी—माझ्या इन्द्रियांना शुष्क करणारा शोक नाहीसा होईल (ज्यायोगे) असें काहींच मला येथें दिसना (८).

हें सकळ कुळ देखोनी । जो शोक उपजलासे मनिं ।

तो तुझें वाक्यें वांचुनि । न जाये आणीकें ॥ ६४ ॥

येथें पृथ्वीतल आप होईल । हें महेंद्रपदहि पाविजेल ।

परि मोहो हा न फिटेल । मानसिंचा ॥ ६५ ॥

जैसिं सर्वथा बीजें आहाळलिं । ते सुक्षेत्रिं जरि पेरिलिं ।

तन्ही न विरूढति सींचीली । आवडे तैसिं ॥ ६६ ॥

ना तरि आयुष्य पुरलें आहे । तरि वोषधि कांहिं नव्हे ।

येथ येकन्नि उपेगा जाये । परमामृत ॥ ६७ ॥

तैसें राज्यभोग समृद्धि । उजीवन नव्हे जीवबुद्धी ।

येथें जीव्हाळा कृपानिधि । कारुण्य तुझें ॥ ६८ ॥

पेसें अर्जुन तेथें बोलिला । जरि क्षण येक भ्रांति सांडिला ।

मग पुनरपि व्यापिला । उर्मि तेणें ॥ ६९ ॥

कीं मज पाहातां उर्मि नव्हे । हें अनारिसें गमन आहे ।

तो ग्रासीला माहामोहे । काळसर्पें ॥ ७० ॥

उपजलासे-उपनलासे = उपजला आहे. तुझें वाक्यें वांचुनि-तुझिया वाक्या वांचुनि. न जाये-न जाय-(६४). येथें-एथ. परि-परी मोहो-मोहो हा = अज्ञान भ्रांति. पृथ्वीतल आप होईल = सार्वभौमत्व-पृथ्वीचें राज्य प्राप्त होईल. महेंद्रपद = इंद्रपद.-(६५). आहाळलिं = भाजलेली. जरि-जन्ही तन्ही-तरी सींचीली-सिंचली = पाणी शिंपलें अमता. आवडे तैसिं-आवडे तैसी = हवी तशी, मनाजोगी. बीजें = बी, बियाणीं. सुक्षेत्र = उत्तम शेत-(६६) पुरलें आहे = संपलें. वोषधि = औषधे. नव्हे-नोहे. येथ-एथ. उपेगा जाये परमामृत = भगवन्नाम अमृत-हरिनामच एक उपयोगी पडणारें होतें-(६७). उजीवन-उज्जीवन (= स्फूर्ति, औत्सुक्य). नव्हे जीवबुद्धि-नोहे इये बुद्धि = ह्या बुद्धीला (उत्तेजन, उज्जीवन, स्फूर्ति) येत नाही. येथ-एथ. जीव्हाळा = मर्म, जिव्हार, आश्रय प्रेमाचा-(६८).

जरि-तंव. भ्रांति सांडिला = भ्रांतीनें सोडलेला शुद्धीवर आला. तेणें उर्मि व्यापिला पुनरपि = पुन्हा त्या उर्मिनें-जीवदशेच्या षड्मी त्यांनीं-व्यापला, ग्रासला (६९). उर्मि नव्हे-उर्मो नोहे = भ्रमाची लहर नव्हे. तो-ते. अनारिसें = मित्र, निराळें, भलतें. गमन आहे = वाटत आहे. मज पाहातां = मी विचारास घेतलें असता. तो माहामोहे काळसर्पें ग्रासीला = मोह हाच सर्प-त्यानें ग्रासिला-(७०).

कुळ सकळ पाहून मनाम-मनामध्ये-शोक झाला, उपजला आहे-तो तुमच्या वाक्याशिवाय दुसऱ्या कशानेंहि जाणारा नव्हे-(६४)

पृथ्वीतल आपलें होईल, महेंद्रपदहि पावणें होईल : पण मनाचा मोह तो नच फिटणारा होईल-(६५)

बीजें सर्वथा भाजलेलीं—तीं जरी सुक्षेत्रीं पेरिलीं व वाटेल तितकीं सिंचिलीं तरी उगवणारीं होत नाहीत—(६६)

आयुष्य संपलें आहे, तेथें औषधी कांहीच नव्हे!—उपयोग होत नाही. येथें एकच तें परमामृत उप-योगाचें होणारें! — (६७)

राज्यभोग समृद्धीचा तेथें जीवबुद्धी उज्जीवन तें नव्हेचि—नच होणारें—येथें हे कृपानिधि जिह्वाळाच एक तुमच्या कारुण्य कृपेचा तो— (६८)

—असें अर्जुन बोलला, क्षणभर एका भ्रांतीनें सोडिला, सांडला व मग पुन्हा भ्रांति उर्मीनीं व्यापिला झाला—(६९)

अहो मला वाटतें, ती उर्मा नव्हे! येथें कांहीतरी निराळेंच एक अनारिसं गमत—वाटत आहे, जे का तो माहामोहरूपी काळसर्पानेंच की जसा प्रासिलेला—(७०)

सर्वर्म हृदयकल्हारिं । तेथें कारुण्यवेळेचा भरिं ।

लागला म्हणौनि लहरि । भांजेचि ना ॥ ७१ ॥

हे जाणोनि जैसिया प्रौढि । जो दृष्टीसर्वें (चि) विष फेडि ।

तो धांवया श्रीहरि गारोडि । पातला किं ॥ ७२ ॥

तैसिया पांडुकुमरा व्याकुळा । मिरवितसे श्रीकृष्णाजवळा ।

तो कृपावशें अवलीळा । रक्षैल आतां ॥ ७३ ॥

म्हणौनि तो पार्थु । मोहफणिग्रस्तु । (ग्रहस्तु)

म्यां म्हणीतला हा हेतू । जाणोनियां ॥ ७४ ॥

मग देखा तेथें फाल्गुनू । घेतला असे भ्रांती कवळुनु ।

जैसा घनपडळि भानु । आच्छादिजे ॥ ७५ ॥

सर्वर्म = वर्मयुक्त, मर्मयुक्त—(रक्षणकर्ता). हृदयकल्हारिं = हृदयकमळी. कारुण्यवेळेच्या भरि लागला म्हणौनि—म्हणौनि—लहरि भांजेचि ना = देहममता, देहबुद्धीस स्पर्शून आहे. देहबुद्धीच तेथें दंश पावली, स्पर्श करून आहे, देहममता कारुण्यवेळेची भर घेऊन आहे; कीव, दया, कृपेच्या ऐन भरास येऊन आहे—लागून आहे—परिणाम होऊन आहे; काळसर्पाचा मर्मस्थानी दंश (दंश झाला या अर्थी) झाला तर वेग किंवा झटक्याच्या लहरीवर लहरी येऊन त्या आवरत नाहीत, आटोपत नाहीत, थांबत नाहीत. भांजेचि ना = आटोपत्या होत नाहीत (७१). जैसिया—ऐसी. प्रौढि = मोठा प्रसंग, माहस. जो दृष्टीसर्वें (चि) विष फेडि = ज्याच्या कृपादृष्टीबरोबर विष उतरते का विष नाहीसे करतो जो. श्रीहरि धांवया पातला किं = हांकेसरसी, त्याची प्रार्थना केली की तो तेथें श्रीहरी पोहोचला. गारोडि = जादूगार, सर्पाचें विष उतरविणारा मांत्रिक, मंत्रविद्या जाणणारा (७२). तैसिया पांडुकुमरा व्याकुळाजवळा श्रीकृष्ण मिरवितसे = व्याकुळ झालेल्या पार्थाजवळ श्रीकृष्ण उपायाची योजना मनोमध्यें चिंतीत आहे. तो आतां कृपावशें अवलीळा रक्षैल = सहज लीलेनेंच त्याचें रक्षण करील—(७३). मोहफणिग्रस्तु = मोह हाच कोणी एक सर्प त्यानें प्रासलेला. हेतू = संकेत (७४). फाल्गुनू = अर्जुन. भ्रांती कवळुनु = व्यापला आहे मोहभ्रांतीने—कवळिलेला आहे, धरला आहे, मिठी मारिली आहे. घनपडळि = दगांच्या पडद्यांनीं. आच्छादिजे = झांकावा, आच्छादावा—(७५).

सर्वर्म, वर्मयुक्त हृदयकमलाचे ठाई कारुण्यवेळेच्या भरानें लागला म्हणून, तेथच्या लहरींनीं—उर्मीनीं भांजेना—(७१)

असें जाणून जसें का हांक—मोठा प्रसंगच जाणून प्रौढीनेंच नुसत्या पाहण्यानेंच धांवया—दृष्टीसर्वेंच विष फेडणारा—कृपादृष्टीनें विष उतरते असा श्रीहरी गारोडी तेथें पोहोचला, धांवतच आला—(७२)

तशा त्या श्रीकृष्णाजवळच असलेल्या त्या व्याकुळ झालेल्या, व्याकुळपणाने मिरवणाऱ्या पांडुकुमराला, तो कृपावशेकरून आतां अवलीळा—सहज लीलेनेच रक्षील—(७३)

असा त्याचा हेतू जाणूनच की, मी म्हणू केलें की—पार्थ तो तर मोहरूपी काळसर्पानें ग्रस्त असाच म्हटला—झालेला—(७४)

मग पाहा की, तेथें तो फाल्गुन भ्रातीनें वेढन—कवढून घेतला आहे—जसा का मेघ पडळानीं सूर्य आच्छादिला जावा—(७५)

तयापरि (तो) धनुर्धर । जाला असे दुःखें जर्जर ।

जसा ग्रीष्मकालि गिरीवर । वणवला कां ॥ ७६ ॥

म्हणौनि सहजें सुनील । कृपामृते सजल ।

तो वोळला असे गोपाल । माहामेघ ॥ ७७ ॥

तेथ सुदर्शनाची द्युती । तेचि विद्युलता जैसि झळकती ।

गंभीर वाचा ते आईति । गर्जनेचि ॥ ७८ ॥

आतां उदारू तो कैसा वर्षेल । जेणें अर्जुनाचळ निवेल ।

मग नवि विरूढि फुटेल । उन्मेषाचि ॥ ७९ ॥

तेचि कथा आयिका । मनाचिया आराणुका ।

ज्ञानदेवो म्हणे देखा । निवृत्तिदासु ॥ ८० ॥

जर्जर = जीर्ण, पीडित, व्याकुळ. ग्रीष्मकालि = उन्हाळ्यात. गिरिवर = महान् गिरिपर्वतवर (श्रेष्ठ) गिरी = मान्य, पूज्य; संन्याशाचें सन्मानाचें उगपद—आनंदगिरि—(गिरिशृंग = गणपति. गिरिसार = मलय पर्वत. गिरिमान = बलाढ्य हस्ती. गिरिवासिन् = सुरण विशेष) वणवला कां = वणव्यानें व्यापला—(७६). सहजें सुनील = अतिशयतेचा सुंदर अशा शुद्ध नीलवर्णाचा—उत्तम श्यामवर्ण. कृपामृते सजल = दया अनुग्रहरूपी देवलोकीचें पेय—त्यानें थबथबलेला—आर्द्र, दयायुक्त, ओला, मेघ, ढग जसा—सर्व पाणीच जेथें. वोळला माहामेघ गोपाल = मेघरूपी गोपाळ प्राप्त झाला, वृष्टि कर्हें लागला,—आश्चर्याचा झाला—(७७). सुदर्शनाची—सुदर्शनाची द्युति = सुंदर दांतांचें तेज, प्रभा, शोभा, प्रौढी. (सुदंत = नट. सुदंती = वायव्य दिग्गजाची स्त्री. सुदर्श = प्रसन्न मुख. सुदर्शन = सुंदर, मेरू, गिधाड, विष्णूचे चक्र, सुंदर स्त्री, आज्ञा, औषधी चूर्णविशेष. सुदर्शनी = अमरावती.) गंभीर = खोल, दाट. वाचा = वाणी. आईति = विस्तार, लांबी, मिलाफ. गर्जनेचि = आवाज, संताप, युद्ध—(७८). उदारू = दानशूर, मोठा. कैसा वर्षेल = कशी वृष्टि करील, पाणी शिंपडेल, वृष्टि—वर्षाव करील. जेणें—तेणें. अर्जुनाचळ = अर्जुनरूपी पर्वत. (अचल = ब्रह्म, पर्वत, स्थिर.) निवेल = शांत होईल, थंड होईल मग नवी विरूढि = पालवी. फुटेल = उगवेल, बाहेर येईल. उन्मेषाचि = ज्ञानाची = बुद्धि, ज्ञानडोळ्यांची उघडझाप, विकास, प्रकटपणा—(७९). मनाचिया आराणुका = मनाच्या समाधानानें—समाधानासाठीं—(मन = अंतःकरणाची ओढ, आवड, इच्छा, जाणीव, हृदयांतील भाव, विकार, चित्त, बुद्धि, विचार, तर्क, स्मृति यांचें उगमस्थान) (८०).

तसा धनुर्धर तो दुःखानें जर्जर झालेला आहे, जसा ग्रीष्मकाली गिरिवर तो वणवला—पेटला—वणव्यानें व्यापला जावा—(७६)

म्हणून सहजच कीं सुनील असा, कृपाअमृतानें सजल असा गोपाल महामेघच कीं वोळला आहे—(७७)

तेथें दर्शन प्रभा द्युति ती सुदर्शनाची-तीच की झळकत, प्रकाशत, प्रकाश असलेली विद्युलता-वाचा गभीर ती गर्जेनेची आईति-(७८)

आतां उदारू (ज्ञान उदार लक्षण असलेला), तो कसा कृपेचा वर्षाव करील, ज्यायोगें अर्जुनरूपी अचळ पर्वत तो निवेल, व मग उन्मेषाची (ज्ञान उन्मेख दृष्टि) नवी अशी विरूढी फुटेल, नवपणानें ज्ञानदृष्टीची ती नवी स्फूर्ति-विरूढी-उगव-ती कशी बोलेल तें-(७९)

तीच कथा ती मनाच्या आराणुकेनें ऐका, असें निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात-(८०)

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

[एवम् उक्त्वा हृषीकेशम् = याप्रमाणें ज्ञानेंद्रिय स्वामी जे हृषीकेश त्यांना बोलून. गुडाकेशः = शिव, अर्जुन. परंतपः = शत्रूंना जिंकणारा. न योत्स्य इति = मी लढणार नाही. गोविन्द उक्त्वा = गोविंदरूपी श्रीकृष्णास म्हणाला. तूष्णीं बभूव = मुकाट्यानें स्वस्थ-गप्प बसला. ह = खरोखरीच की. (तूष्णीभावः = मुकाट्यानें असणें).]

अन्वयः परंतपः हृषीकेशम् एवम् उक्त्वा च गुडाकेशः “न योत्स्य” इति गोविन्दम् उक्त्वा ह तूष्णीम् बभूव ।

अर्थ : शत्रूंना तापदायक-जिंकणारा-अशा अर्जुनानें हृषीकेशांना असें म्हणून-निद्रेचा स्वामी (शिव) अर्जुन, गोविंद श्रीकृष्णास “मी नच लढणार” असें म्हणाला व मुकाट्यानें गप्प बसला (९).

[(परंतप), हे धृतराष्ट्र राजा, (गुडाकेशः) अर्जुन श्रीकृष्णाला याप्रमाणें बोलून आणि पुन्हां आपला दृढ निश्चय त्याच्या मनावर बिंबवण्यासाठी ‘मी युद्ध करणार नाही’ असें कृष्णाला निकराचें असें शेवटचें बोलणें करून-मांगून-खरोखर तो अगदीं (मुकाट्यानें) गप्प बसला]

ऐसें संजयो असे सांगतु । म्हणे राया तो पार्थु ।

पुनरपि शोकाकुलितु । काय बोले ॥ ८१ ॥

आईके सखेद बोले श्रीकृष्णातें । आतां नाळवावें तुम्हिं मातें ।

मि सर्वथा न झुंजे येथें । भरंवसेनी ॥ ८२ ॥

ऐसें येकिहेळां बोलिला । मग मौनं करुनि ठेला ।

तेथें श्रीकृष्ण विस्मो पातला । देखोनि तयांतें ॥ ८३ ॥

शोकाकुलितु-शोकाकुलित = दुःखानें व्याप्त-व्याकुळ झालेला ; रुदनाते करितु असे = रडूं लागला-(८१). **सखेद** = दुःखानें, कंटाळण्यानें. **नाळवावें तुम्हिं मातें** = मीड घालू नका, मनघरणी करूं नका, हाक देऊं नका (युद्ध करू अशी). **सर्वथा न झुंजे मि** = चहुंवाजूनीं पाहतां सुळींही मी युद्ध करणार-लढणार नाही. **भरंवसेनी** = खात्रीनें, निश्चित, विश्वासेने की-(८२). **येकिहेळां बोलिला** = एकदम, तक्षणीच, एकाच वेळीं, थोडक्यांत. **मौनं करुनि-धरुनि ठेला** = मौन धरून राहिला. **श्रीकृष्ण-विस्मो पातला-विस्मयो पावला** = देव आश्चर्याचा झाला ; भगवान श्रीकृष्णास आश्चर्य वाटलें-(८३).

असें संजय सांगत आहे-तो म्हणतो की, हे राया धृतराष्ट्रा, तो पार्थ पुन्हां अपि शोकानें आकळिला होऊन म्हणत आहे की-(८१)

तो पार्थ सखेद असा श्रीकृष्णास म्हणतो, बोलतो, सांगतो कीं-आतां आपण मजला आळविण्याचें करूं नये. अहो देवा, मी तर येथे केव्हाहि सर्वथा भरंवसेंच-भरंवशाचें (असें बोलणें बोलत आहे) सांगतो कीं नच झुंजणार मी-(८२)

असें एकाच हेळा बोलला व मग मौन करून (बसला) आहे-तेथें श्रीकृष्णास अशा त्या पार्थाला पाहून विस्मयो पातला-श्रीकृष्ण आश्चर्ययुक्त झाला-(८३)

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोहभयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

[तम् = अर्जुनाला. हृषीकेशः = भगवान् श्रीकृष्ण. प्रहसन् इव = उपहासात्मक हंसल्यासारखें (करून) दाखवून. भारत = धृतराष्ट्र राजा, भरत वंशज. सेनयोः उभयोः मध्ये = दोन्ही सैन्यांमध्ये. विपीदन्तम् तम् = खिन्न झालेल्या पार्थास. इदं वचः उवाच = याप्रमाणे बोलणें बोलले कीं-].

अन्वयः भारत सेनयोः उभयोः मध्ये तम् विपीदन्तम् पार्थम् हृषीकेशः प्रहसन् इव इदं वचः उवाच ।

अर्थः भारत धृतराष्ट्र राजा, दोन्ही सैन्यांमध्ये त्या खिन्न झालेल्या अर्जुनाला उपहासात्मक हंसल्या-सारखें दाखवून, भगवान् श्रीकृष्ण असें भाषण करिते झाले कीं-(तें पुढें दिले आहे)-(१०).

मग आपुला चिर्त्ती म्हणे । येथें हें काय आदरिलें येणें ।

अर्जुन सर्वथा कांहीं नेणें । कायि किजे ॥ ८४ ॥

हा उमजे आतां कवणीपरि । कैसेनि धिर स्विकारि ।

जसा ग्रहातें पंचाक्षरी । अनुमानि कां ॥ ८५ ॥

नातरि असाध्य देखोनि व्याधि । अमृतासम (दिव्य) औषधि ।

वद्यु सूची निरवधि । निदानिचि ॥ ८६ ॥

तैसें विवरित असे श्राअनंतु । तया दोन्ही सैन्यां आंतु ।

जयावरि पार्थु । भ्रांति सांडि ॥ ८७ ॥

आपुला-आपुल्या-चिर्त्ती म्हणे = (चिति = विचार करून) आपल्या विचारानें म्हणतो. येथे हें काय-एथ हें कायि. काय-काय. आदरिले = स्वीकारिलें-(८४) धिर स्विकारि = धीटपण, गंभीरपण, निश्चलपण, अंगिकारील-घेईल. कवणीपरि-कवणेंपरी. ग्रहातें पंचाक्षरी अनुमानि का = भूतबाधा-ग्रह-निवारण्याचा जमा पंचाक्षरी विचार करतो-(८५) असाध्य = बरी नच होण्यासारखी. व्याधि = रोग, आजार. दिव्य-दिव्य = स्वर्गीय, अलौकिक, मुंदर निरवधि निदानिचि औषधी-औषधी सूची = शेवटच्या प्रसंगाची औषधी वेळ न दवडितां तात्काळ योजनेची करतो-विचार करून ठरवितो-(८६). विवरित असे = स्पष्ट करून सांगत आहे. जयापरी पार्थु-पार्थ भ्रांति माडी = भ्रम, मास, सशय सोडील, टाकील, मागे टाकील. श्रीअनंतु = श्रीकृष्ण-(८७).

मग देव आपल्या मनी म्हणत आहेत कीं, येथें ह्या पार्थानें, काय हें करण्याचें मनावर घेतले आहे अहो! अर्जुन हा तर नेणता सर्वथैव-तो सर्वथा कांहीच जाणत नाही असा! ह्यास काय बरें आतां करावें तें!-(८४)

अहो, आतां हा पार्थ कवण्यापरीनें बरें उमजेल, समजेस येईल, जाणता होईल-कसा तो बरें धीराचा अवलंब करील-धीर स्वीकारील-जसा पंचाक्षरी (भूतबाधा) ग्रहास (अनुमानानेंच की कल्पनेनेंच का) विचार करतो-भूतास बोलावयास लावतो जसा-(८५)

अथवा व्याधि असाध्य पाहून निदानिची अशी अमृतासम दिव्य औषधी वैद्य ताबडतोब सूचनेची करतो, योजतो-(८६)

तसें श्रीअनंत, त्या दोन्ही सैन्यांमध्ये विवरित आहेत, ज्यायोगें कीं पार्थ तो भ्रांती सांडील-(८७)

तें कारण मनिं धरिलें । मग सरोख बोलों आदिरिलें ।
 जैसें मातेचां कोपिं थोकलें । स्नेह आथी ॥ ८८ ॥
 कां औषधाचा कडवटपणीं । जैसि अमृताचि पुरवणि ।
 तें आहाच न दिसे परि गुणीं । प्रकट होये ॥ ८९ ॥
 तेसिं वरिवरि पाहातां उदासें । आंत तरि अतिसुरसें ।
 तियें वाक्यें हृषीकेशें । बोलों आदरिलीं ॥ ९० ॥

तें कारण मनिं-मनें धरिलें=मूळ हेतु, प्रयोजन, ज्येय, साधन जीवी बाळगून, मनानें मनामध्ये घेतलें, आधाराचें केलें. सरोख-सरोष=रागानें. मातेचा कोपि थोकलें स्नेह आथी=मातेच्या क्रोधांत गुप्तपणें राहिलेला स्नेह-प्रेम असतें-तेथें ओलावा असतो. थोकलें=गुप्त, पोटांत (८८). औषधाचा कडवटपणीं=औषधाची न रुचणारी चव, गोडाच्या विरुद्ध औषधाची चव. अमृताचि पुरवणि=अमृताची समृद्धि-उणिवेची भर, पुरवठा, सांठा, व्याप्ति. आहाच न दिसे=ती वरवर पण नच दिसणारी. गुणीं=धर्मानें, स्नेहानें. गुणीं प्रकट होये=परिणाम करण्यानें, औषधाचा गुण होण्यानें प्रकट होतें (८९). वरिवरि पाहातां उदासें=वरवर पाहतां विरक्ततेची-उदास अशी तिऱ्हाईतपणे. आंत अतिसुरसें=अंतःकरणांत, आंतल्या बाजूस, मध्यें, फार उत्तम आवडीची, गोडीची, रससहिततेची, रसाळ, रसयुक्त, कसदार व रसमय. वाक्यें हृषीकेशें बोलों आदरिलीं=वाक्यें, वचन, सिद्धांत-श्रीकृष्णांनीं बोलिलीं-बोले आरंभिलीं-(९०).

ते “कारणस्य कारण” देवांनी मनी धरून, त्यास सरोख-त्याजवर दृष्टीचा रोख करून आदराचें केलें, बोले आदरिलें-जसें, आईच्या रागाचें स्नेह, प्रेम तें थबथबलेलें असें-(८८)

अथवा औषध कडू, तर अमृत पुरवणीचे असें तें उगीच असे वरवर दिसणारे, पण गुणानें तर अमृतच प्रत्यक्ष प्रकट असें-(८९)

तसें वरवर पाहिलें तर उदास, आंत तर अतिसुरस अशी ती वाक्यें, श्रीहृषीकेशांनीं (ज्ञानेंद्रियाच्या स्वामींनीं)-बोलण्यानें आदराचीं केलीं-मोठ्या आदरानेंच कीं बोलिलीं-(९०)

[येथपर्यंत गीताग्रंथाचा भागविषय प्रवेशदर्शक असून गीताशास्त्राच्या प्रवृत्तीचें कारण सांगणारा आहे. हा पूर्वभाग प्रस्तावनारूप असल्यामुळें त्यावर आचार्याचें भाष्य नाही-त्यांनीं नुसता उपोद्घात लिहून ग्रंथाची संगती लाविली आहे-गीतेचा खरा आरंभ पुढील श्लोकापासून आहे व तेथूनच भाष्याला आरंभ आहे.]

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

[अशोच्यान्=ज्याबद्दल शोक करणें उचित नाही. अन्वशोचः त्वम्=तूं शोक करीत आहेस. भाषसे प्रज्ञावादान् च=मोठ्या पांडित्याच्या गोष्टी करीत आहेस. गत असून अगतासून च=गेलेल्याचा का नच गेलेल्याबद्दल. पण्डिताः न अनुशोचन्ति=पंडित-तत्त्वज्ञानी-मुळींच शोक करीत नाहीत.]

अन्वयः : अशोच्यान् । अन्वशोचः । त्वम् । प्रज्ञावान् । च । भाषसे । च । पण्डिताः । गतासून । अगतासून । च । न अनुशोचन्ति ।

अर्थ : ज्याविषयी शोक करणें योग्य नाही. तेथें तूं शोक करित बसला आहेस (व तूं अज्ञान आहेस म्हणावें तर-) वर मोठ्या पांडित्याच्या गोष्टी-प्रज्ञावाद-(बुद्धिवाद सांगत) करित आहेस-पंडित, तत्त्वज्ञानी जे असतात, ते तर गेल्ल्याचा-(असु, प्राण, गेल्याविषयी-मृताविषयी-कां (न गेल्ल्यांचा मुळींच मृत नच त्या आपड्छांसाठीं-)) जिवंत असलेल्यांसाठीं-विषयी-शोक करित (बसत) नाहीत-(तत्त्वज्ञानी जित्या मेल्यांचा हर्ष, खेद, शोक करित बसत नाहीत-(११)).

[पण्डिताः—९२. तत्त्वज्ञानी-१८१, १९३. विवेकिन्-१०२. नित्यरूप-१२४. चैतन्य-११०, १२६, १४४. जाणता-९२. बुद्धिर्वंत-१२८. विचारपरलोक-१२५. जानिया-१३१. स्वसुखानुभवी न भोगी ऋद्धि-३६४. स्थितप्रज्ञ-३६८.]

मग अर्जुनातें म्हणितलें । आम्हि आजी हें नवल देखिलें ।

जें तुंवा येथें आदरिलें । माझारिचि ॥ ९१ ॥

तूं जाणता जरि म्हणविसि । तरि नेणिवेंतें न संडिसि ।

आणि सिकउं म्हणो तरि बोलसि । तूं बहुसाल निति ॥ ९२ ॥

जात्यंधा लागे पिसें । मग तें सैरा धांवे जैसें ।

तुझें शाहाणपण तैसें । दिसत असे ॥ ९३ ॥

तूं आपणपें तरि नेणसि । परि या कौरवातें शोचुं पावसि ।

हा बहु विस्मो आम्हांसि । पुढतपुढति ॥ ९४ ॥

तरी सांग पां मज अर्जुना । तुजपासुनि स्थिति त्रिभुवना ।

हे अनादि विश्वरचना । तें लटिकें कायी ॥ ९५ ॥

येथ समर्थ येक आथी । तयापासुनि भूतें होति ।

तरि हें वायांचि काय बोलति । जगामाजी ॥ ९६ ॥

येथें-एथ. आदरिलें माझारिचि = मध्येच जें कांही तुंवा आरंभिलेस. नवल देखिलें आम्हि आजी हें = नवल, आश्चर्यच एक अशी अद्भुत गोष्ट आज आम्हीं पाहिली-(९१). जरि-तरी. तरि-परी. नेणिवेंतें = अज्ञानाला. न संडिसि-न सांडिसी : सिकउं-शिकवूं (म्हणो) = शिकवण्यास जावें तो. तूं बहुसाल निति = पुष्कळशी अशी, नाना प्रकारची युक्ति, व्यवस्था, वर्तन, सदाचाराचा मार्ग, नियम बोलत आहेस-(९२). जात्यंधा (= जन्माधाला) लागे पिसें = जन्माधाला अज्ञान, वेड, पिसें लागले (-भ्रमांत पाडते) मग तें सैरा धांवे जैसें = मग तें यथेच्छ जसें धावतें. शाहाणपण-शाहाणपण = व्यवहाराची जाणीव, समजूतदारी-(९३). आपणपें = स्वस्वरूप. (परि या कौरवातें शोचुं) पावसि-पाहसी. विस्मो-विस्मय पुढतपुढति आम्हांसि हा बहु = आश्चर्यच आम्हांस वाटत आहे-(९४). स्थिति = आधार. लटिकें-लटकें = खोटें का लबाड-(९५). तया-आथी = आह्मे-समर्थापासुनि भूतें = प्राणिमात्र-पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश-पंचदेव-होती. तरि हें जगामाजी वायांचि (= व्यर्थच) काय बोलति = असें व्यर्थच बोलणें होतें काय!-(९६).

देवांनीं मग अर्जुनास म्हटलें कीं-म्हणणें तें आदराचें केलें कीं-आम्हीं आज एक मोठेंच नवल देखिलें, पाहिलें जें का तुवां-जें काहिं येथें संप्रामामध्येच, रणांगणाचे ठायींच कीं, आधींमधीच कीं माझारीच आदरिलें आहेस-आपलेस केलें आहेस-महत्त्व घेऊन का देऊन आहेस ज्यास का-(९१)

तूं जाणता-जाणिवेचा-म्हणवितोस, पण नेणतेंपण-नेणीव सांडीत नाहीस; तुला शिकवूं जावें तर सर्व एक नीतीच कीं बहुसाल बोलत आहेस-(९२)

जन्मतः अंध असलेल्यास पिसें लागलें तर तें सैरावैरा इकडे तिकडे धांवत राहतें, तसलें-तसें तुझे शहाणपण दिसत आहे-(९३)

आपलेंपण जाणत नाहीस तूं-तूं आपल्या स्वतःस जाणत नाहीस-स्वतः मी कोण तें नेणतोस-आपणा स्वतःस नेणतोस-(पण) वर या कौरवांसंबंधीं शोचूं वसतोस (कौरवांतें शोचूं पावसी) हाच एक बहुबहु असा-पुन्हा पुन्हा-विस्मयच की (आम्हांस वाटत) होत आहे; येथें आश्चर्याचे असें तुझें होणें तें-आम्हांस विस्मय देत आहे-(९४)

तरी येथें हे अर्जुना, मला सांग बरें की, काय हें त्रिभुवन तुजमुळेंच स्थितीस, योग्यतेस आलें आहे तें-ही अनादि विश्वरचना लटकी काय?-(९५)

येथें समर्थ येक आहे, त्यापासून भूतें ही होतात, असें जगामध्यें जे बोललें जातें तें वायांच काय? (९६)

हो कां जें सांप्रत येसें जालें । जे हे जन्ममृत्यु तुंवा सृजिले ।

आणि नाश पावे नाशिलें । तुझेनि कायि ॥ ९७ ॥

तूं भ्रमले अहंकृति । यांसि घात न धरिसि चित्ति ।

तरि सांगे काये हे हो (होती) । चिरंजीव ॥ ९८ ॥

कीं तूं येक वधिता । आणि सकळ लोक हा मरता ।

ऐसि भ्रांति झणें चित्ता । यवों देसि ॥ ९९ ॥

हें अनादिसीद्ध आघवें । होत जात स्वभावें ।

तरि तुंवा कां शोचावें । सांगे मज ॥ १०० ॥

परि मूर्खपणें नेणसि । न चित्तावें तें चित्तिसि ।

आणि तुंचि नीती सांगसी । आम्हांप्रति ॥ १०१ ॥

देखें विवेकी जे होती । ते दोहितेंही न शोचिति ।

जे होये जाये हे भ्रांति । म्हणौनियां ॥ १०२ ॥

जाले-जाहाले. सृजिले = पसरिले, उत्पन्न केलेस, प्रसवलेस-(९७) भ्रमले-भ्रमलपणें अहंकृति. चिरंजीव (= दीर्घकाल जगणारा)-चिरंतन (= जुना, प्राचीन). यासी घात (= नाश) न धरिसि चित्ति = यांचेविषयीं नाश, वध, तडाखा, घात नच मनीं धरीत आहेस-(९८). ऐसि भ्रांति झणें चित्ता यवों देसि = अशी भ्रांति अंतःकरणांत येऊं देऊं नको-(९९). हे अनादिसीद्ध-अनादिसिद्ध हे = अनादिकालापासून असेंच की असलेलें. आघवें = सर्व. होत जात स्वभावें = उत्पन्न होतें व नाहीस होतें म्हज प्रकृति मूलधर्म स्वभावें निसर्गतेकरून की. तरि तुंवा कां शोचावें (= शोक करावा) सांगे मज-(१००). परि मूर्खपणें नेणसि = पण अज्ञानामुळें तत्त्व जाणत नाहीस. न चित्तावें तें चित्तिसि = मनांत आणूं नये जें तेंच चितीत-लक्षांत घेत आहेस-पर्वा करीत आहेस. आणि तुंचि नीती (= व्यवस्था, युक्ति, राजकारण) सांगसी आम्हांप्रति = तेंच आम्हासी बोलत आहेस-(१०१). दोहितेंही-ते दोहीतेही = जन्म व मृत्यु या दोहोना. न शोचिति = जन्ममृत्युमुळें शोकग्रस्त होत नाहीत. होये जाये-होय जाय = होते जाते ही भ्रांतीच एक, मोहांत पडणेंच एक. म्हणौनियां-म्हणउनियां-(१०२).

सांप्रत ऐसें झालें आहे की, जे काहीं जन्ममृत्यु तुंवाच की सृजिले, उत्पन्न केलेस व ते जन्ममृत्यु नाशिले तर तुझेनि-तुझ्याकडूनच ते काय नाश पावतील-(९७)

“अहंकृती भ्रमले” तूं यासी-जन्ममृत्यूस-घात न धरिसि चित्ती, तरी सांग की काय हे चिरंजीव आहेत हो-(९८)

तूं आपले चित्तामध्ये स्वतःसच भुलणें तें भ्रमानें-तेथें भ्राति येऊं देशील कदाचित्, जे का-“तूं एक वधिता व सकळ लोक हा मरता”-(९९)

हे आघवे स्वभावेकरूनच अनादिसिद्ध असें होत जात-तरी तुंवा शोचावे तें कां, तें मज सांग-(१००)

पण मूर्ख आहेस म्हणून, तें मूर्खपणें जाणत नाहीस; जें नच चिंतावे तें चिंतीत आहेस-वर तूंच की आम्हांस नीति सांगत आहेस-(१०१)

देख, जाण की, विवेकी-जें होतें व जातें ही भ्रांतीच एक की-आणि म्हणून ते दोहोंतही (जन्मणें व मरणें जें) नच शोचिती-(१०२)

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

[न तु एव=असे नाहीच. आहं-अहं जातु=एकादे वेळी-कधीहि पूर्वी. न आसं=असणें, राहणें-नव्हतो. न त्वं न इमे जन अधिपाः=राजा जे; मुख्य लोक न च एव=असेही नाही. न भविष्यामः=नच पुढें होणारें. सर्वे=मगळें. वयम् अतः परम्=ह्यानंतर, पुढें-देह नाश पावल्यावरहि.]

अन्वयः अहं जातु न आसं तु न एव त्वं इमे जनाधिपाः च अतः परम् वयं सर्वे न भविष्यामः न च एव ।

अर्थः मी पूर्वी नव्हतो असें नाही; तूं आणि हे राजे नव्हते असेंहि नाही; आणि यापुढेंही आपण सर्वे अमणार नाही असेंहि नाही-(आत्मा नित्य आहेच आहे, देह नाश पावला तरी)-(१२).

अर्जुना सांगेन आयिक । येथ आम्ही तुम्हि देख ।

आणि हे भूपति जे शेष । आदिकरुनि ॥ १०३ ॥

नित्यतां ऐसेचि असोनि । नातरि निश्चीत क्षया जाउनी ।

हें भ्रांती वेगळी करुनि । दोन्ही नाहिं ॥ १०४ ॥

हे उपजे आणि नासे । तें मायावशें दिसे ।

येन्हवीं तत्त्वतां वस्तु जें असे । तें अविनाशचि ॥ १०५ ॥

जैसें पवनें हालवले । आणि तंगगाकार जालें ।

तरी कवणें कें जन्मलें । म्हणों येथें ॥ १०६ ॥

तेंचि वायूचें स्फुरण ठेलें । आणि उदक सहज सपाटलें ।

तरि काय आतां निमालें । विचारिं पां ॥ १०७ ॥

आयिक-आइक. जे शेष-अशेष=अशेष, सर्व-(१०३). नित्यतां=ते निरंतर-नित्यता-नित्य असेच राहतील (असणार) किंवा निश्चयानें लयाला जातील (क्षया जाणार) ह्या दोन्ही गोष्टी भ्रांति-केवळ भ्रम-गोडून पाहिलें तर खऱ्या नाहीत-(१०४). मायावशें=जीव मायेच्या आधीन आहे तोवर-मायेच्या योगानें. वस्तु=परब्रह्म. तत्त्वतां=खरेपणानें अविनाशचि=नाशरहित-(१०५). कवणें-कवण. म्हणो येथे-म्हणो येथे पवनें तोय=वाऱ्याच्या योगानें उदक. के=कुठचें, कोठें-(१०६). सपाटले-सपाट जाहलें=स्थिर झालें तरि काय आतां-तरि आतां काय. निमालें=लय पावले. विचारिं पां=विचारास घेऊन पाहा-(१०७).

अर्जुना, ऐक सांगेन तें, जें का देख की-तुम्ही आम्हीं व हे भूपति आदिकरुनि हे सर्व-(१०३)

नित्यता-नेहमीच्या नेहमीचे असेच असून (आहेत), तरी निश्चित क्षयाम जाऊन, दोन्हीहि नाही असें भ्रांतीचें न होतां जाण-(१०४)

हे उपजे आणि नासे, तें मायावशें दिसे, येन्हीं तत्त्वतां जें वस्तु असे, तें अविनाशचि—(१०५)

जसें वाऱ्यानें पाणी हालवले व तें तरंगाकार झालें, तर तेथें कोण बरें तें जन्मले—म्हणणें होतें—का म्हणावें—(१०६)

तें वायूचें स्फुरण बंद झालें व उदक, पाणी तें सहज सपाट झालें, तरी आतां विचार कीं तें काय आतां जें निमालें तें.... (१०७)

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

[अस्मिन् देहे = देहामध्येच यथा देहिनः = देहधारी आत्म्याला. कौमारं यौवनं जरा = बाल, तरुण, वृद्ध अवस्था. तथा देहान्तरप्राप्तिः = दुसरा देह प्राप्त झाला अमतां. तत्र = तेव्हां. जेव्हां का देहनाशानंतर दुसरा देह प्राप्त झाला तरी त्याविषयीं. धीरः = विद्वान्. न मुह्यति = मोहानें शोकाकुल होत नाही]

अन्वय : अस्मिन् देहे यथा देहिनः कौमारं यौवनं जरा तथा देहान्तरप्राप्तिः तत्र धीरः न मुह्यति ।

अर्थ : ह्या देहामध्ये ज्याप्रमाणे देहधारी आत्म्याला बाल्य, तारुण्य व वृद्धपण—वार्धक्य, त्याप्रमाणेच देहनाश झाला तरी दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते तेव्हां देखील विद्वान्मोहानें शोकाकुल होत नाही—(कारण आत्मा तो आहेच आहे, तो काहीं नाश पावणारा नव्हे)—(१३).

आयिके शरिर तरि येक । परी वयसामेदें अनेक ।

हें प्रत्यक्षचि देख । प्रमाण तुं ॥ १०८ ॥

येथें कौमारत्व दिसे । मग तारुण्य तें भ्रंशे ।

परी देहचि न नासे । येकेकासवें ॥ १०९ ॥

तैसीं चैतन्याचा (च्या) ठाई । ये शरिरांतरें होति जाति पाहिं ।

येसें जाणे तयां नाहिं । व्यामोहदुःख ॥ ११० ॥

वयसामेदें = वयपरतवें (१०८). देहचि—देहीच = आत्मा, देहाभिमानी जीव—(१०९). चैतन्याचा (च्या) ठाई = चिच्छक्तीच्या ठिकाणीं, आत्म्याच्या ठायीं. शरिरांतरें = वेगवेगळीं शरीरें. व्यामोह (दुःख) = भ्रांतीमुळे—मोहभ्रांतीपासून होणारें दुःख—(११०).

ऐक की, शरीर तरी एकच—पण वयामुळे अनेकतेचें असें—हें येथें तूंच प्रत्यक्षच प्रमाण पाहा—(१०८)

येथे कौमारत्व दिसतें, मग त्याच्या भ्रंशानें तारुण्य तें—तें येतें—पण एकेकाबरोबर—कौमारत्वा का तारुण्यतेबरोबर—देह नच नासे की—(१०९)

तशीं ही शरीरांतरें हीं पादा की चैतन्याच्या ठायीच होतात जातात, व ऐसें हें जो जाणतो त्याम मोह-दुःख होत नाही—(११०)

मात्रास्पर्शास्तु कौतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

[मात्रास्पर्शाः = इंद्रियस्पर्श = इंद्रियाजवळचें होणें—इंद्रिय विषय संयोग—शीत उष्ण सुख—दा = इत्यादि भावना उत्पन्न करितात. तु = परंतु. ते आगम अपायिनः = उत्पत्ति, विनाशयुक्त असे येणारे जाणारे असल्यानें अनित्यतः = ते क्षणिक होत. अतः तान् तितिक्षस्व = म्हणून त्यांना सहन कर. अतः = यासाठीं.]

अन्वय : कौतेय मात्रास्पर्शाः तु शीत उष्ण सुख दुःख दा आगम अपायिनः अनित्याः अतः तान् भारत तितिक्षस्व ।

अर्थ : हे कौतेया ! इंद्रियविषय संयोग (स्पर्श) शीत, उष्ण, सुख, दुःख भावना (देतात)-उत्पन्न होतात, उत्पन्न करतात-परंतु ते इंद्रियविषय संयोगवियोग-आगम (उत्पत्ति) व अपायिनः (विनाश) यांनी युक्त-येणारे जाणारे म्हणून क्षणिक असे-यासाठी (अतः) त्यांना सहन कर-(सुखानें मद्युक्त होऊं नको, दुःखानें घाबरूं नको (१४).

[(आगम = येणें, प्राप्ति, लाभ, उत्पत्ति, दत्तऐवज, उत्पन्न, मिळकत, विद्या, शास्त्र, वेद, मंत्र, तंत्र, शब्दप्रामाण्य, मार्ग, येण्याचा रस्ता, घडणें, फळ.). अपायिनः = (अपाय = वियोग, निघून जाणें, नाश, अरिष्ट, शेवट, विनाशयुक्त असें). मात्रा = माप, इयत्ता, मर्यादा, सूक्ष्म भाग, अंश, इंद्रियांचे विषय विकार, ऋस्व स्वरोच्चाराने लागणारा काळ, अक्षरावरची मात्रा. वृत्त-(१४)]

येथें नेणावया हेंचि कारण । जें इंद्रियां आधिपण ।

तिहि आकळिजे अंतःकरण । म्हणोनि भ्रमे ॥ १११ ॥

इंद्रियें विषये सेविति । तेथें हर्ष शोक हे उपजति ।

ते अंतर आल्लविति । संगें येणें ॥ ११२ ॥

जयां विषयांचा ठाई । येकनिष्ठता कहि नाहि ।

तें दुःख आणि कांहि । सुखहि दिसे ॥ ११३ ॥

देखें हे शब्दाचि व्याप्ति । निंदा आणि स्तूति ।

तेथें द्वेषाद्वेष उपजति । श्रवणद्वारें ॥ ११४ ॥

मृद आणि कठिण । हे स्पर्शाचे दोन्ही गुण ।

जे वपुचेनि संगे कारण । संतोष खेद ॥ ११५ ॥

भ्यासुर आणि सुरेख । हें रूपावें स्वरूप देख ।

जें उपजवि सुखदुःख । नेत्रद्वारें ॥ ११६ ॥

येथे-एथ. इंद्रियां आधिपण = इंद्रियांच्या वश, स्वाधीन झाल्यानें. म्हणोनि-म्हणऊनि आकळिजे = (ओढावे). इंद्रिये तीं अंतःकरण (चित्त) ओढतात व म्हणून भ्रम-भ्रमे = गोधळात पडतो, भ्रांत होतो. तीं इंद्रियें चित्त (अतःकरण) विषयाकडे ओढतात, म्हणून हा भ्रांत होतो-भ्रमांत पडतो-(१११). इंद्रियांचा विषयांशी संयोग-इंद्रियाचे विषयसंबंध करणें-तेथे हर्ष शोक हे उपजतात इंद्रियें तीं संयोगामुळें-देहसंगामुळें-अनर-अन.करण आल्लविति-सुखदुःखांत बुडवितात. संगे येणे ते अंतर आल्लविति = विषयसंगतीमुळें हर्ष, शोक अतःकरण व्यापतात = अंतर हर्ष शोकांत बुडवितात-(११२). येकनिष्ठता (= स्थिरता, एकविधपणा) कहि नाहि = कधीहि नित्यस्थितीचें असे स्थैर्य नाही. तें-तेथे दुःख आणि कांहि सुखहि दिसे = त्यामुळें कधी दुःख तर कधी सुख असें होतें (त्या संगामुळें की)-(येकनिष्ठता = अंतःकरण, चित्त, नित्यस्थिती, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध-(११३). शब्दाचि व्याप्ति । निंदा स्तुतिची । श्रवणद्वारें द्वेष अद्वेष उपजणारे ज्ञानेंद्रियें = श्रवण, नयन, त्वचा, घ्राण, रमना (११४). स्पर्श-गुण मृद कठीण देहसंगानें संगती संतोष अथवा खेदास सुख-दुःखांना कारण होणारा-(११५) रूप-स्वरूप-भ्यासुर सुरेख नेत्रद्वारें सुखदुःख उपजविणारे-(११६).

नेणावयास येथें हेंच कारण जें का (इंद्रियाधीनपण) इंद्रियांच्या आधीनपणानें असणें तें-व त्या इंद्रियांनींच की अंतःकरण आकळावें, आकळिले व्हावें असें, ज्यायोगे अंतःकरणाचे तेथें भ्रमणें हें भ्रांतीचें होणारें होय-(१११)

इंद्रियें विषय सेवितात; तेथें इंद्रिय व विषयांच्या मिळण्यावर हर्ष उपजतो का शोक होतो, तो त्या संगामुळें-इंद्रिय व त्याचा विषय ह्यांच्या संगानें-मिळण्यानें-अंतर तें अंतःकरण तेंच की मुळीं आकळितात, आल्लवितात, सुखदुःखांत बुडवितात-(११२)

अहो, ज्या विषयाच्या ठायीं-इंद्रियासंबंधीची ती-त्या एकनिष्ठतेचे मुळीसुद्धा नांव नाही, तेथें तें दुःख दिसतें व काहीं सुखहि दिसतें; असतें जसे-(११३)

(शब्द) जाण की निंदा व स्तुति ही शब्दाची व्याप्ति-तेथें द्वेष अद्वेष हे श्रवणद्वारानें उपजणारे-(११४)

(स्पर्श)-मृदु आणि कठीण हे स्पर्शाचे दोन गुण, जे का देहवपूच्या संगामुळें संतोष का खेद कारणाचे होणारे-(११५)

(रूप)-भ्यासुर तसेंच सुरेख असें रूपाचें स्वरूप (होय) जाण-जें नेत्रद्वारें सुखदुःख उपजविणारें होतें-(११६)

सुगंध आणि दुर्गंध । हा परिमळाचा भेद ।

जो घ्राणासंगें विषद । तोष देता ॥ ११७ ॥

तैसाचि द्विविध रसु । उपजवि प्रीतित्रासु ।

म्हणोनि हा अपभ्रंशु । विषयसंगु ॥ ११८ ॥

देखें इंद्रियां आधीन होईजे । तरि शीतोष्णांतें पाविजे ।

आणि सुखदुःखि आकळिजे । आपणपें ॥ ११९ ॥

या विषयांवांचुनि कांहिं । आणिक सर्वथा रम्य नाहिं ।

येसा स्वभावोचि हो पाहीं । इंद्रियांचा ॥ १२० ॥

हे विषय तरि कैसे । रोहिणिचें जळ जैसें ।

कां स्वप्रीचा आभासे । भद्रजाति ॥ १२१ ॥

देखें अनित्य तियापरि । म्हणोनि तूं अद्देरिं ।

हा सर्वथा संग न करिं । धनुर्धरा ॥ १२२ ॥

गंध = परिमळ, वास भेद-सुगंध दुर्गंध-घ्राणाच्या संगानें = घ्राणेंद्रियाच्या योगानें विषाद देणारा अथवा तोष तुष्टि खेद आनंद देता होतो-(११७). रस-मधुर कटु द्विविध=दोन प्रकारचा-प्रीति-त्रास-आवड अथवा कंटाळा उपजविणारा म्हणून (अपभ्रंश करणारा-संस्कृताहून कनिष्ठ भाषा त्यास अपभ्रंश म्हणतात) हा विषयाचा संग वृत्ति चंचल करणारा असल्यामुळें अविचाराचा होतो, स्वरूपापासून पतन करणारा होतो -(११८) आधीन = स्वाधीन. सुखदुःखि आकळिजे = आवरिला होतो. आपणपें = स्वतः आपण-(११९). इंद्रियें रमविणारीं होत-असा इंद्रियांचा स्वभावच अहो ! विषयच सर्वथा रम्य, त्यांवांचून दुसरें कांहीहि रम्य असें रमविणारें नाहीच-(१२०). रोहिणिचें जळ = [(माहेयी सौरभेयी, गौः, उस्मा, माता, शृङ्गिणी, अर्जुनी, अच्या, रोहिणी इति ९ गवि।) रोहिण = दिवमाचा नववा मुहूर्त, सुमारें दुपारीं १२॥ वाजत्यापासून १। वाजेपर्यंतचा काल = अपराण्ह काळ-त्यात दिसते म्हणून मृगजळ, रोहिण. रोहिणी (रोहित) = तांबडी गाय, गाय, (ज्यो) चौथें नक्षत्र, नऊ वर्षांची कन्या, गंडमाळा, बीज, केदार कुटकी. स्वप्रीचा = जीवावस्था विशेष, अज्ञानावस्था, दोष, आळस. भद्रजाति = हप्ति. आभास = दर्शन. विषय मृगजळासारखे किंवा स्वप्नांत भासणाऱ्या गजांत लक्ष्मीसारखे मिथ्या आहेत. [भद्र = (१) सुखी, शुभमुख, श्रेष्ठ, अनुकूल, चांगला, भला, सुंदर, सुखकर, स्तुत्य. (२) बैल, हत्तिभेद. (३) खंजरीट पक्षी. (४) डोंगी. (५) मेरु पर्वत. (६) देवदार, निवडुंग. (७) कडधान्य. — (१) गंगा, (२) गाय, (३) २।७।१२ तिथी, (४) सुभद्रा, (५) हळद, शमी, अनंत, (६) आकाशगंगा. (१) सुख, कल्याण. (२) सोनें (३) नीलकमल. भद्रकाली = दुर्गादेवी] (१२१). अनित्य = नश्वर, नित्याच्या उलट अनित्य. प्रसंगविशेषींच करण्याचें, अनिश्चित.

नित्य = शाश्वत, ध्रुव, नित्य, सनातन. ते = विषय. सर्वथा = सर्वप्रकारें, एकंदरित, पूर्णपणें. संग = आसक्ति, विषयासक्ति, संयोग, संबंध, एकत्र येणें. विषय संग वृत्ति चंचल करणारा असल्यामुळे स्वस्वरूपापासून ढळविणारा आहे—(१२२)

(गंध, परिमळ)—सुगंध तसेंच दुर्गंध हा परिमळाचा भेद, जो का घ्राणाच्या संगानें विषाद देणारा अथवा तोष (देता) देणारा असा—(११७)

(रस)—तयाच (द्विविध) दोन तऱ्हांचा रस प्रीति का त्राम उपजवितो आणि म्हणून विषयसंग हा अपभ्रंश—(११८)

इंद्रियाच्या आधीन व्हावें तरी शीत व उष्ण असें भासणारे, सुखदुःख झालें तर (स्वस्वरूप झांकून टाकणारे) = आपण = स्वतःस) स्वतःसच की तें आकळणारे असें होतें—(११९)

ह्या विषयांचाचून दुसरे कांहीहि सर्वथैव रम्य असें दुसरे कांहीहि नाही असाच की ह्या इंद्रियांचा स्वभाव पाहा—(१२०)

विषय हे कसे आहेत म्हणावें तर जसें का रोहिणीचें जळ (मृगजळ), अथवा स्वप्नी (दिसणारा) आभासणारा भद्रजाति (हान्त-गजांतलक्ष्मी) होय—(१२१)

जाण की यापरि (प्रमाणें), अशा तऱ्हेनें ते अनित्य म्हणून, तूं, हे धनुर्धरा, त्यांन अन्वहेर—सर्वथा संग हा त्या विषयांशी नच कर—(१२२)

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

[पुरुष ऋषभ = श्रेष्ठ नर = पुरुषर्षभ = पुरुषश्रेष्ठ. समदुःखसुखं = सुखदुःख समान मानणारा. धीरम् = बुद्धिमान. सः = तो पुरुष. अमृतत्वाय = मोक्षाला. कल्पते = समर्थ होतो, योग्य होतो.]

अन्वयः : पुरुषर्षभ, एते (विषया) यम् धीरं पुरुषं समदुःखसुखम् न व्यथयन्ति, स पुरुषः अमृतत्वाय कल्पते ।

अर्थः : पुरुषश्रेष्ठ, नरश्रेष्ठ अर्जुना, ज्या बुद्धिमान पुरुषास सुखदुःख समान आहेत, त्याला हे विषय मनोव्यथा-संसारव्यथा-करीत नाहीत; संताप उत्पन्न करू शकत नाहीत (१५)

हे विषय जयातें नाकळिती । तया सुखदुःखे दोन्ही न पवति ।

आणि गर्भवाससंगति । नाहिं तया ॥ १२३ ॥

तो नित्यरूप पार्था । वोळखावा सर्वथा ।

जो या इंद्रियार्था । नागवेचि ॥ १२४ ॥

नाकळिती—न आकळिती = आकर्षित नाहीत. सुखदुःख (दोन्ही)—सुखदुःखे = सुख तसेंच दुःख न पवति = प्राप्त होत नाहीत. गर्भवाससंगति = मातेच्या उदरांत पचणें नऊ महिने जें—(१२३). नित्यरूप (नित्यतृप्त) वोळखावा = समजावा, जाणावा. इंद्रियार्था नागवेचि जो = जो इंद्रियांच्या अर्थांमध्ये म्हणजे दिस्या-मध्ये सापडत नाही (अर्थ = हेतु, इच्छा, ध्येय. इंद्रियविषय = शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध प्रत्येकी) (१२४).

विषय हे ज्यास आकळीत, आवडीत नाहीत, त्यास सुख का दुःख (रूपी द्वंद्व) हीं होत नाहीत; तसेंच त्यास गर्भवाससंगती नाही (पुनर्जन्म घेणें नाही) (१२३)

हे पार्था, असा तो सर्वथैव नित्यरूप असा ओळख—जो ह्या इंद्रियांच्या अर्थास (विषयांस) सापडत नाही. (१२४)

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

[न असतः = नित्यता किंवा स्वतंत्र सत्ता नाही, पराधीन अशा विद्यमान वस्तूला. भावः = स्वयमेव उत्पत्ति, अस्तित्व. न विद्यते = असत नाही. अभावः = नाहीपणा, नाश. सतः = जें खरें, स्वतंत्र, सत्ताधारी, नित्य अशी विद्यमान वस्तु. न विद्यते = असत नाही. तु = परंतु. तत्त्वदर्शिभिः = सत्यसिद्धांती, तत्त्वज्ञानी पुरुषांनी अनयोः उभयोः अपि = दोहोंचाहि. अन्तः = यथार्थ निर्णय. दृष्टः = पाहिलेला, अनुभवलेला असतो]

अन्वयः : असतः भावः न विद्यते । सतः अभावः न विद्यते । तु अनयोः उभयोः अपि तत्त्वदर्शिभिः अन्तः दृष्टः ।

अर्थः [नपणारें, खोटें, वाईट, अयोग्य, निरूपयोगी (ला०) शून्य, असत्य, अविद्यमान, कार्यरूप (जग)] जें असत् म्हटलें त्यास रूप (स्वयमेव उत्पत्ति, अस्तित्व) असत नाही व जें सत [खरें, चांगले, असणारें, योग्य, पूज्य, सुंदर, प्रत्यक्ष होणारें, मूर्त, व्यक्त (पृथ्वी, आप, तेज), माधु, सद्गुणी मनुष्य, अस्तित्व, सत्यता, सत्यवस्तु, ब्रह्म, कारण, आदरसत्कार, (सगुण मूर्त)] म्हटलें त्यास स्वरूप रूप असतंच असतें; या दोहोंचा यथार्थ निर्णय सत्यसिद्धांत पाहणाऱ्या तत्त्वज्ञानीयांनी अनुभविलेला असतो.

(विकार असत्य होत, कारण ते काहीं काळच टिकणारे असतात. ते नित्य नसतात)-(१६).

आतां अर्जुना आणिक कांहीं येक । सांगेन मी आयिक ।

जें विचारपर लोक । वोळखति ॥ १२५ ॥

या उपाधिमार्जी गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत ।

तें तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती ॥ १२६ ॥

सलीलीं पय जैसें । येक होउनि मिनलें असें ।

परि निवडुनि राजहंसे । वेगळें किजे ॥ १२७ ॥

कीं अग्निमुखिं किडाळ । तोडुनियां चोखळ ।

निवडिति केवळ । बुद्धीवंत ॥ १२८ ॥

आणिक कांहीं येक = आणखी कांहीं दुसरे. आयिक-आईक जें विचारपर = दूरदर्शी, युक्तायुक्त विचार करणारे, तत्त्वनिर्णय जाणणारे. लोक = जन, समुदाय (१२५). उपाधिमार्जी गुप्त = उपाधि = विश्वा-मध्ये, जगामध्ये, पांच भौतिक सृष्टीत गूढ गुप्त असें चैतन्यतत्त्व आहे. चैतन्य असे सर्वगत = पांच भौतिक सृष्टीत चैतन्य विच्छक्ति तत्त्व सर्वव्यापक-सर्वगत-असें आहे. तें तत्त्वज्ञ = ब्रह्मतत्त्व जाणणारे-ब्रह्मस्वरूप जाणणारे-यथार्थज्ञात्री. संत-सतत = नेहमीं तत्त्व जाणणारे ते संत-सतत. स्वीकारिती = आश्रयतात (१२६). सलीलीं पय = पाण्यामध्ये दूध जसें. वेगळें किजे राजहंसे निवडुनि = राजहंस दूध पाणी मिसळलेलें तें निवडून पाणी पाणी, दूध दूध, असें वेगळें करितात. राजहंस = चोंच व पाय तांबडे असलेला शुभ्र हंस. येक होउनि मिनलें असें = एकजीव होउन मिसळलेलें असतें (१२७) अग्निमुखिं = अग्नीत तापवून (शुद्ध करून घेतात). किडाळ = हीणकट. किडाळ तोडुनियां = हीणकट, डागलग सोनें जाळून. चोखळ = शुद्ध. बुद्धीवंत-बुद्धिमंत = बुद्धिसंपन्न चतुर ते (निश्चयरूप अंतःकरण वृत्तीचे ते बुद्धिमंत) (१२८).

अर्जुना, आतां आणीक कांहीं एक सांगेन तें ऐकण्याचें कर-जें का विचार करणारे, विचारानें चालणारे लोक ओळखतात-(विचारपर लोक)-(१२५)

ह्या उपाधीमध्ये, पांच भौतिक सृष्टीत सर्वगत असें गुप्त चैतन्य असतें, आहे,-तें तत्त्वज्ञ असे संत स्वीकारतात-किंवा त्याचा स्वीकार करतात. (१२६)

पाण्यामध्ये जसे दूध एकजीव होऊन मिनलें, मिळालेलें, मिसळलेलें असतें; पण राजहंसीनीं तें निवडून वेगळें केलें, करावें जसें—(१२७)

अथवा बुद्धिवंत जे, ते अग्निमुख म्हणजे अग्नीमध्ये अग्नीनें, किडाळ अशुद्ध तें तोडून (बाजूस करून)—
कंवल सुवर्ण चोखाळ तें निवडितात—

नातर जाणवेचीया आयीणि । करितां दधिकडसणि ।

मग नवनित निर्वाणि । दिसे जैसें ॥ १२९ ॥

कां भुसविज येकवाट । उपणितां राहे घनवट ।

तेथें उडे तें फलकट । जाणो आलें ॥ १३० ॥

तैसें विचारितां नीरसलें । तें प्रपंच सहजें सांडवलें ।

मग तत्वतां तत्व उरलें । ज्ञानियांसि ॥ १३१ ॥

म्हणोनि अनित्याचा ठाई । तया आस्तिक्यबुद्धि नाहिं ।

निष्कर्षु दोहिहि । देखिला असे ॥ १३२ ॥

जाणवेचीया—जाणवेच्या = ज्ञानाच्या. आयीणि—आयणी = चातुर्यानिं, आवडीनें. कडसणि = (दधि) घुसळण्याचें केलें असतां शेवटीं. नवनित = लोणी. निर्वाणि दिसे जैसें = शेवटीं दिसू लागतें—(१२९). भुस-बीज येकवाट—भूस बी एकवट = कोंब्यासहित धान्य. उपणितां = पाखडितां, पाखडतां. राहे घनवट = दाणे तेवढे (मागे) राहतात; सारभूत धान्य तेवढें राहतें. तेथें उडे तें फलकट जाणो आलें = फोलकट तें उडून गेल्यानें, फोलकट तें फोल असें जाणलें होतें—(१३०). विचारितां = दूरदर्शीपणानें, युक्तायुक्त विचारानें, तत्त्वनिर्णयानें. नीरसलें = मिथ्या समजणें, नाहींसें होणें. तें प्रपंच सहजें सांडवलें = प्रपंचाचें, विस्ताराचें, पाल्हाळाचें तें, माया अवियेचें तें, जगच संसार मानला तें, भ्रम—तें सहजच कीं मिथ्या मानलें होतें. मग तत्वतां = यथार्थपणें—तत्त्वज्ञानी जो त्यास यथार्थज्ञानें करून. तत्व उरलें = सत्य बाकी राहिलें. ज्ञानियांसि = ज्ञानी जो त्यास ब्रह्मच कीं सांपडतें—(१३१). अनित्याचा ठाई = नश्वर, अनिश्चित, असत्य, अनित्य जें तेथें. तया आस्तिक्यबुद्धि नाहिं = तया ज्ञानियांना सत्यता का सत्यबुद्धि नाहीं आस्तिक्यबुद्धि = सत्यबुद्धि. दं हिहि निष्कर्षु देखिला असे = दोहोंमधील (नित्य अनित्य)—सत् व नित्य, आणि असत् व अनित्य यांमधील निर्णय त्यांनीं अनुभविला असल्यानें—(१३२).

जाणतेपणाच्या आवडीनें, चातुर्यानिं दर्हीं हें घुपळिलें असतां, शेवटीं नवनीतच एक जसें दिसतें—हातीं येतें—(१२९)

भूसबीज एकवटून असलेलें तें कांडून उपणिले—वाऱ्यावर धरिलें, तर घनवट असें बीज तें राहतें, उरतें व फलकट तें उडून जातें—तसें बीज तें घनवट व उडून जातें तें फलकट होय, असें जाणीवे. आलें—येतें—(१३०)

त्याप्रमाणें विचारलें तर, विचारास घेतलें तर, निरसनच होतें ह्या शंकेचे तें—जें का विचारानें घनवट जड असें बीज तें उरणारें तें तत्त्व परब्रह्म व प्रपंच तें सहजपणेंच कीं सांडवलें, उडालें असें होतें; व मग तत्त्वदृष्ट्या तत्त्वच एक, वस्तूच एक परब्रह्मच एक तें ज्ञानियांस उरतें—शिलकीचें असतें—(१३१)

म्हणून आणि याजकरितां, एवढ्याचसाठीं असें आहे म्हणून, खरें पाहिलें तर, अहो येथें अनित्य असत्—अनित्य, असत्य जें त्याच्या ठायीं आस्तिक्यबुद्धि—सत्यबुद्धि—नाहीं, व नित्य जें त्याच्या ठायीं तत्त्व सत् सत्य, नित्यरूपच उरून असतें! असा दोहोंमधील निष्कर्ष तो देखला, पाहिला, जाणला, जाणला होतो—(१३२)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

[अविनाशि = कधीहि नाश न पावणारें असें. तत् तु विद्धि = तत् (ब्रह्म) तर समज, जाण. येन ततम् सर्वम् इदम् = (येन) ज्यानें (ततम्) व्याप्त आहे (सर्वम्) दृश्य विश्व (इदम्) हें. विनाशम् = (१) नाश. (२) (नश्वर) जग, कार्य, ब्रह्म. (३) अदर्शन; गुप्त होणें; घात करणें जें. अस्य अव्ययस्य = ह्या निर्विकार आत्म्याचा, ब्रह्माचा, शाश्वत तत्त्वाचा. कर्तुम् अर्हति न कश्चित् = (घात) करण्यास कोणीहि समर्थ नाही.]

अन्वयः : येन सर्वम् इदम् ततम् तत् अविनाशि विद्धि । तत् (अविनाशि) विनाशम् कर्तुम् न कश्चित् अर्हति ।

अर्थ : ज्यानें हें सर्व व्यापिलें (आंशित) आहे तें अविनाशी (तत्त्व) जाण; त्या अविनाशी निर्विकार (ब्रह्म) तत्त्वाचा-कार्यब्रह्माचा- कोणीहि नाश (विनाश) करण्याच्या योग्यतेचा, समर्थतेचा नाही-कुणासहि त्याचा विनाश करण्याचा अधिकार नाही-बरोबरीचें होणें नाही-(१७).

देखें सारासार विचारितां । भ्रांति ते पाहिं असारता ।

तरि सार तें स्वभावतां । नित्य जाणें ॥ १३३ ॥

हा लोकत्रयाकार । तो जयाचा विस्तार ।

तेथ नामवर्ण आकार । चिन्ह नाहिं ॥ १३४ ॥

जो सर्वदा सर्वगत । जन्मक्षयातीतु ।

तया केलियाहि घातु । कदा नव्हे ॥ १३५ ॥

देखें = पाहा, जाण. सारासार-(सार=मुख्य, योग्य, समर्थ, तत्त्वांश, मुख्य भाग, बल, शौर्य, संपत्ति, पाणी, योग्यता) (असार=निःसत्त्व, निरुपयोगी, अशक्त, दुबळा, गरीब, तुच्छ, अनावश्यक भाग). विचारितां = विचार करितां, युक्तयुक्त विचार पाहतां. भ्रांति पाहिं असारता = निःसत्त्व, अनावश्यक भाग त्याचे ठायीं घोंटाळणें, (भ्रांति)-चंचलता, गोंधळणें तें निरुपयोगी होय. सार तें स्वभावतां नित्य जाणें. = तत्त्वांश स्वभावें-करूनच कीं तें (नित्य) सनातन स्वभावसिद्ध स्थिर असें होय. नित्य = सनातन-(१३३). लोकत्रयाकार-लोक त्रय आकार = स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ, आकृति (स्वरूप). विस्तार जयाचा तो = तो ज्याचा विस्तार, वाढ, फैलाव, विस्तीर्णता, रुंदी, सर्व हकीकत, (ग.) व्यास, झाडाचा विस्तार, (विस्तर = प्रार्थना, प्रणय, आधार, आसन, पीठ, समूह, वैपुल्य, बोलण्याचा पाल्हाळ, विस्तार, फैलाव). तेथ नाम = प्रसिद्धि, नांव, खरेंच, संभव, संमति, स्वीकार, क्रोध, स्मृति, विस्मय, निंदा. वर्ण = जाती, रूप, रंग, आकार, जातप्रकार, अक्षर, शब्द, गुण, स्तुति, कीर्ति, आकृति, वस्त्र, हत्तीची झूल, उटणें, सोनें, व्रत, चित्र, पद्यरचना, तूर (व) केशर, अक्षर. आकार = नांव, रंग व रूप, सौंदर्य, अभिप्राय, प्रकार, सूचना, खूण, (सां.) ऐक्य, ऐक्यज्ञान, आकृति, स्वरूप, चेहरा, चेहऱ्यावरील विकार, मुद्रा. चिन्ह = खूण, डाग, लक्षणदर्शक गोष्ट, ठसा, धोरण, पताका, (चिन्हकारिन् = मारणारा, भयंकर. चिन्हित = प्रख्यात)-(१३४). सर्वदा = नेहमीं. सर्वगतु = सर्वव्यापी. जन्मक्षयातीतु = जन्ममरण दूर गेलेला-रहित. क्षय = न्हास, नाश, घर, (ग.) ऋणसंख्या, (क्षय, शोष, यक्ष्मा) (क्षय, स्थान, वृद्धि) (क्षय, क्षिया, अपचय). (क्षिया = दुर्वर्तन, आचारोल्लंघन, नाश, न्हास. अपचय = न्हास, कमी होणें, नाश, क्षय, नुकसान, पराजय, (फुलें) गोळा करणें, तोडणें. क्षयतिथी = सूर्योदयी नसणारी तिथि. अतीतु = रहित. तया केलियाहि घातु (= वध, नाश, ठोसा, तडाखा, बाण, (ग.) समान संख्यांचा गुणाकार). कदा = केव्हाहि. (केव्हाहि = कदाअपि, कदाचन, कदाचित्. कदाचित = एकदां)-(१३५).

जाण की, सारासार विचारास घेतलें तर भ्रांती ती असारता होय व सार तें स्वभावतःच की नित्य असें पाहा-जाण-(१३३)

हा लोकत्रय आकार, स्वर्ग मृत्यु पाताळ (भुः भुवः स्वः)-तो ज्याचा विस्तार आहे, तेथें नाम, वर्ण, आकार चिन्ह नाही-(१३४)

जो सर्वदा सर्वगत असा, जन्मक्षय अतीत असा, त्या घात केला तरी कदाकाळींहि नच होणारा-(१३५)

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

[भारत = भारता, अर्जुना. अन्तवन्त = नाशवंत. इमे देहा = (सृष्टीतील) सर्व देह. नित्यस्य = अखंड अमणारा अमर आत्मा. उक्ताः = म्हटलें आहे. शरीरिणः = देहधारी आत्म्याचे. (शरीरिणः = मूर्तिमंत, जिवंत वस्तु, प्राणी, मनुष्य, जीवात्मा. देहिन् = प्राणी, मनुष्य, आत्मा). अनाशिनः = (अनाशिनः = अविनाशी परमात्मा) अविनाशी. अप्रमेयस्य = दुर्ज्ञेय, अपरिमित, अतर्क्य, प्रमाणांनीं सिद्ध करता येत नाही अशा (देहधारी आत्म्याचे) (नित्य सिद्धस्य-अनुमान प्रमेय सिद्धांत. प्रमा = शुद्धि, जाणीव, (न्या) यथार्थ ज्ञान). तस्मात् = म्हणून]

अन्वयः भारत, नित्यस्य शरीरिणः उक्ताः देहा, इमे अन्तवन्तः, नित्यस्य अप्रमेयस्य नित्यस्य अनाशिनः तस्मात् युध्यस्व ।

अर्थ : भारता, अमर (अखंड असणाऱ्या) अविनाशी व प्रमाणांनीं सिद्ध करिता येत नाही अशा देहधारी आत्म्याचे ह्या सृष्टीमधील सर्व देह नाशिवंत अमतात असें (उक्ताः) समजस (विवेकी) जे त्यांनीं सांगितलें. म्हणून भारता, अर्जुना, तूं युद्ध कर-(आत्मा निर्विकार व अविक्रिय आहे तो)-(१८).

आणि शरीरजात आघर्वे । हें नासिवंत स्वभावे ।

म्हणोनि तुंवा जुंझावे । पांडुकुमरा ॥ १३६ ॥

आणि शरीरजात = आकारास आलेले, सर्व (शरीरधारी) (जात = कारणभूत, उघड, प्रशस्त, प्राणी, जन्म, उत्पत्ती, वर्ग, जाति, समूह, विशिष्ट स्वभाव). आघर्वे = सर्व. नासिवंत = (नाशीन् = नाशक, नाशवंत). स्वभावे = [स्वभावः = (१) प्रकृति, मूळ गुण, सहजधर्म. (२) माया, प्रकृति] = सहजधर्मेकरून. झुजावे-जुंझावे = लढावे, युद्ध करावे-(१३६).

आतां शरीरजात अवघें सर्व हें स्वभावेकरूनच की नाशीवंत असें-(आणि म्हणून)-असल्याकारणानें हे पांडुकुमरा, तुंवा झुंजावेच-(१३६)

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

[यः = जो. एनम् = ह्याला, आत्म्याला. वेत्ति = समजतो. हन्तारम् = (हन्तृ) (आत्मा हनन क्रियेचा कर्ता; दुःस्थाला)-मारणारा. यः च = जो, आणि. मन्यते = समजतो. हतम् = मेला (असें समजतो), मारला जाणारा (असें समजतो), मृत्युवश होणारा आहे (असें समजतो). तौ उभौ = ते दोघेहि (मारणारा का मेला का मारला जाणारा असा मृत्युवशतेचा आहे). न (विजानीतो) विजानीतः = जाणत नाही. [वि, ज्ञ (विजानत) = १) नक्की जाणणें, पूर्ण जाणणें, २) कळवणें] अयम् = हा आत्मा. न हन्ति, न हन्यते = कोणाला मारीत नाही, कोणाकडून मारला जात नाही.]

अन्वयः यः एनं हन्तारम् वेत्ति । यः च एनम् हतम् मन्यते । तौ उभौ । न विजानीतः । अयं न हन्ति न अयं हन्यते ।

अर्थ : जो ह्या (अविनाशी) आत्म्याला मारणारा (दुसऱ्याला) समजतो, तसेच जो ह्याला मेला असे समजतो, त्या दोघांनाहि काहींच कळत नाही जें का हा आत्मा-आत्मा निर्विकार व अविक्रिय आहे-तो कोणाला मारीत नाही अथवा कोणाकडूनहि मारिला जात नाही (१९).

तूं धरुनि देहाभिमानातें । दिठी सूनि या शरिरातें ।

मि मारिता हे मरते । म्हणतु आहासि ॥ १३७ ॥

तरि अर्जुना तूं हे नेणसि । जरि तत्त्वतां विचारिसि ।

तरि वधिता तु नव्हसि । ते वध्य नव्हति ॥ १३८ ॥

तूं देहाभिमानातें धरुनि = देह मीपणाम चिकटून. [अभिमान ‡ = (देह दिवस, देह शरीर, देहा दिवसा), ज्ञान, बुद्धि, गर्व, अभिमान । मीपणा । समज, कल्पना । प्रेम । हक्क सांगणें । इजा । नाश । प्रमाण-शास्त्र । अभिमानितं = रतिसंभोग, प्रेम, अहंमन्यता. अभिमादः = झिंगणें]. (देहाते) शरिरातें दिठी सूनि = शरीराला, शरीरावर दृष्टि ठेवून-दृष्टीमध्येंच शरीराला घालून. मारिता मि हे मरते = मी मारिता व हे कौरव मरते-मरणारे आहेत असे. आहासि म्हणतु = म्हणत आहेस-(१३७). नेणसि = जाणत नाहींम. जरि तत्त्वतां = सत्यत्वेकरून विचारिसी = तत्त्वनिर्णयासंबंधी विचार करशील, पुसूं जाशील तर. (तत्त्व = वस्तुस्थिति, मत्य, खरें स्वरूप, मूळ तत्त्व, ब्रह्म, परमात्मा, मन, शरीर, देवता, तात्पर्य). वधिता = मारणारा तुं नव्हसि = तूं नव्हेस. ते वध्य = मरणारे का नाश पावणारे ते नव्हति = ते नव्हत-(१३८)

तूं देहाभिमानाम चिकटून राहून, ह्या शरीरांत दृष्टि घालून, मी मारिता व हे मरते असे म्हणत आहेस-(१३७)

-करितां अर्जुना, तूं हें जाणत नाहीस-तूं नेणसी जरी तत्त्वतां विचारास घेतलेस, तर तूं वधिता नव्हेस व ते वध्य नव्हत-(१३८)

न जायते प्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

‡ टीप : ऐसा अहंकारारूढ । एकदेशी मूढ । तथा हा परमार्थ गूढ । प्रकटावा ना ॥ ३-१७९ ॥ ते देहाभिमान सांडुनि । गुणकर्म बोलांडुनि । साक्षीभूत होऊनि । वर्तति देही ॥ ३-१८२ ॥ म्हणउनि आपणचि आपणपेया । घात कीजेत असे धनंजया । चित्त देउनि नाथिलेया । देहाभिमाना ॥ ६-७० ॥ हा विचारुनि आहंकार सांडिजे । मग अस्तुचि वस्तु होईजे । तरी आपली वस्ती सहजे । आपण केली ॥ ६-७१ ॥ ये-हवी कोणकीटकाचिये परी । तो आपणपां आपण वैरी । जो आत्मबुद्धि शरीरी । चारुस्थळीं ॥ ६-७२ ॥ कैसे प्राप्तीचे वेळे । निदेश आंधळेगणाचे डोहळे । की असते आपले डोळे । आपण झांकी ॥ ६-७३ ॥ देहाभिमानाचा वारा । आतां वाजो ठेला वीरा । तें ऐक्य वींची सागरा । जीवेशा हे ॥ १४-३०६ ॥ परि देहाभिमान २ लि । जयाचि कुडी देहोचि आंतली । जे या आत्मविषीं जाली । मध्य रात्री ॥ १८-३८१ ॥ आत्माची कर्ता । हा निश्चयो नाही तत्त्वता । देहोचि मी कर्म कर्ता । मानिती सांचे ॥ १८-३८३ ॥ तैसा देहाभिमान गेलिया । देह जेणें स्वभावे धनंजया । जाले ते आपैसया । चेष्टवीचि ते ॥ १८-४२८ ॥

अभिमान = अर्थशुक्लगुणादिभिर्यो दर्पः तस्मिन् ज्ञाने प्रणये हिंसायां चाभिमानः । गर्व = गर्वः ; अभिमानः ; अहंकार इति ३ गर्वस्य । मान = चित्तस्य समुन्नतिः परस्मादुत्कर्षचित्तनेनौज्ज्वल्यं मान उच्यते ।

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

[न जायते = (आत्मा) जन्मत नाही. न म्रियते = (आत्मा) मरत नाही. वा = अथवा, कदाचित्, केव्हाहि. अयम् = हा आत्मा. भूत्वा = पूर्वी एकदा असून-म्हणजे पूर्वी जन्म पावून. भूयः = पुन्हा अभविता न = मरणारा, पूर्वी होऊन आता नाहीसा होणारा.

अयम् (आत्मा) अजः = हा आत्मा जन्मसंस्काररहित.

,, ,, नित्यः = सर्वकाळी असणारा.

,, ,, शाश्वतः = अक्षय्य.

,, ,, पुराणः = अनादि, सदोदित, एकरूप.

अपि शरीरे हन्यमाने अयं न हन्यते = शरीराचा घात होत असताहि-त्याचा घात होत नाही, हा आत्मा मारला जात नाही, शरीर मेलें-मारलें गेलें तरी.]

अन्वयः : अयम् आत्मा न जायते कदाचित् । वा अयम् आत्मा न म्रियते कदाचित् । अयम् आत्मा भूत्वा भूयः अभविता न । अयम् आत्मा अजः । अयम् आत्मा नित्यः । अयम् आत्मा शाश्वतः । अयम् आत्मा पुराणः । अयम् आत्मा न हन्यते अपि हन्यमाने शरीरे ।

अर्थ : आत्मा हा केव्हाही जन्म पावत नाही, अथवा आत्मा हा केव्हाहि मरत नाही-हा आत्मा (भूत्वा) पूर्वी असून-पूर्वी होऊन, पूर्वी जन्म पावून, (भूयः) पुन्हा (अभविता न) नच जन्मलेला-नाहीसा होणारा का मरणारा नाही-हा आत्मा (अजः) जन्मरहित, -जन्ममरणसंस्काररहित, हा आत्मा (नित्य) सर्व-काळी असणारा, हा आत्मा (शाश्वतः) शाश्वततेचा असा, हा आत्मा (पुराणः) पुरातन-अनादि असून नेहमी एकरूप असा आहे-शरीर मेलें का मारिलें गेलें, तरि आत्मा हा मरत नाही-मारला जात नाही-(२०).

[आत्म्याने शरीरत्याग केला तरी आत्म्याला कोणीच विकार होत नाही; सर्पानें कात टाकिली तरी त्याच्या देहाचा नाश होत नाही जसे का-]

[वेद = समजतो. अविनाशिनम् = नाश न पावणारा. नित्यम् = सदैव असा. अजम् = जन्मरहित. अव्ययम् = न्यूनाधिक न होणारा. क्षेत्रज्ञ, आत्मा, पुरुष इति ३ शरीराधिदैवतस्य । आत्मा क्षेत्रज्ञ मानवश्च पुरुषः । अततीत्यात्मा-धृति, बुद्धि, स्वभाव, वर्ष्म, यत्न । वेदनं = जाणणें. वेद = स्मृति, ज्ञान, अभिप्राय.]

अन्वयः : पार्थ । एनम् अविनाशिनम् । नित्यम् अजम् अव्ययम् । वेद । सः पुरुषः । कथम् कम् घातयति । कथम् कम् हन्ति ।

अर्थ : हे पार्था, ह्या आत्म्याला नाश न पावणारा-अविनाशी-असा जो जाणतो, ह्या आत्म्याला नित्य असा आहे असें जो जाणतो, ह्या आत्म्याला अज (जन्मरहित) असें जो जाणतो, ह्या आत्म्याला अव्यय म्हणजे न्यूनाधिक्यतेचा होणारा नव्हे, खर्चला जाणारा नव्हे असें जो जाणतो तो पुरुष, तो पंचजन, मनुष्य कुणाचा कसा घात करणार?-म्हणजे कुणाला मारविणार का मारणार? (आत्मा कुणालाहि मारवीत नाही, स्वतः मारीत नाही, आणि मरतहि नाही)-(२१).

जैसें स्वप्नामार्जि देखिजे । ते स्वप्नीची साच आपजे ।

मग चेउनियां पाहिजे । तंव कांहि नाहि ॥ १३९ ॥

तैसि हे माया । तूं भ्रमत आहासि वायां ।

शस्त्रें हाणितलिया छाया । जैसी आंगीं न रुपे ॥ १४० ॥

कां पूर्ण कुंभ उलंडला । तेथें बिंबाकार दिसे भ्रंशला ।

परी भानु नाहिं नासला । तयासर्वें ॥ १४१ ॥

नातरि मठिं आकाश जैसें । मठाकृति अवतरलें असे ।

तो भंगलिया आपैसैं । स्वरूपचि ॥ १४२ ॥

तैसें शरीराचा लोपी । सर्वथा नाश नाहिं स्वरूपी ।

म्हणौनि तुं हे नारोपी । भ्रांति बापा ॥ १४३ ॥

स्वप्नामार्जि देखिजे = स्वप्नामध्ये पाहावें. तें स्वप्नीची साच आपजे (= वाटे, भासे, उमजते, उपजते) स्वप्नामध्येच की तें सत्य खरें असें भामतें, वाटतें, उमजतें, उपजतें. मग चेउनिया (= जागें होऊन) पाहिजे = मग जागें झाल्यावर पाहावें तों-पण जागें होऊन पाहावें तों. तंव काहिं नाहिं = तेथें काहींच नाहीं-(१३९). तैसि हे माया = ममता. जाण = समज. (मायिक = खोटें, नाशीवंत). तूं वायां (च) = व्यर्थच की. भ्रमत = घोटाल्यांत पडत, भ्रांतींत पडत, भ्रांतीचा होत. आहासि = आह्मस. छाया = पडछाया. शब्धें = शब्दानें. हाणितलिया = वार केल्यास. जैसी = जसी. आंगीं = आपल्या आंगीं, आत्म्याला-आत्म्याच्या आंगीं. न रुपे = लागत नाहीं, खुपत-रुपत नाहीं (१४०). पूर्ण कुंभ = भरलेला घडा, घागर. उलंडला = पालथा केला. तेथ बिंबाकार = प्रतिबिम्बरूप, मूर्ति, चित्र, आकार. भ्रंशला = नष्ट झाला, चळला, अदृश्य झाला. दिसे = असें दिसतें (१४१). मठिं आकाश जैसें = मठामधील पोकळीरूपी आकाश जैसें. मठाकृति अवतरलें असे = मठाच्या आकृतीच्या आकारास आलेलें असतें-मठाच्या आकृतीस आलें-उतरलें. तो भंगलिया आपैसैं स्वरूपचि = तो आकार भंगला, चळला की-आपोआपच की, सहजच की स्वरूपच एक निखळ असे-(१४२). शरीराचा लोपी = नाशांत, नाशानें. स्वरूपी = आत्म्याच्या ठायींच्या-आत्मस्वरूपाला नाश नाहीं-चित्तवलेच्या, ठायींवी चित्कला, लोप पावत नाहीं-नारोपी = न आरोपीं = आरोपूं नको-(१४३).*

जसें स्वप्नामध्ये पाहावें, देखावें जें तें स्वप्नामध्येच खरेपणानें पावतें व मग जागें होऊन पाहावें तर काहींहि नाहीं की-(१३९)

तशी ही माया, तूं वायांच की भ्रमत आह्मस, छाया शब्दानें हाणल्यास जसी ते आंगीं न रुतणारी-(१४०)

पूर्ण भरलेला कुंभ लवंडला, तेथें बिंबाकार भ्रंशला दिसतो, पण भानु, सूर्य तो काहीं ल्याबरोबर नासला नाहीं-(१४१)

अथवा मठीं आकाश जैसें मठाकृती अवतरलेलें असतें, तो आकार भंगल्यास आपोआप स्वरूपच की-(१४२)

तसें शरीराच्या लोपानें स्वरूपीं सर्वथैव केव्हाहि नाश नाहींच-आणि म्हणून तूं ही भ्रांती स्वरूपावर लादूं नकोस, आरोपूं नकोस-(१४३)

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

[वासांसि = वस्त्रें (वासस् = वस्त्र, पडदा. वासस् कुटी = तंबू). जीर्णानि = जुनीं, फाटलेलीं, प्राचीन. यथा = ज्याप्रमाणें. विहाय = टाकून. नरः = एकादा मनुष्य. अपराणि = दुसरी. अपर = निराळीं, दुसरीं,

* टीप : सांड्नि आंगिचि खोळी. सर्प निघालिया पाताळीं । ते त्वचा कोण सांभाळी । तैसें जाले ॥ १४-३१३ ॥ (सर्पानें कात टाकिली तरी त्याचा देहनाश होत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्म्यानें-शरीरिन् जो त्यानें-शरीर-त्याग केला तरी आत्म्याला काहींच विकार होत नाहीं.)

अधिक. नवानि (वासांसि) = नवीन वस्त्रे. गृह्णाति = घेतो. (गृह्ण = घेणे) देही = आत्मा, देहधारी जो. (देहिन् = प्राणी, मनुष्य, आत्मा. देहिनी = पृथ्वी). नवानि = नवीं. अन्यानि = दुसरीं. संयाति = घेतो. (या + सं = संयोग पावणे, एकत्र होणे) तथा = त्याप्रमाणे. जीर्णानि = जुनीं, दुर्बल झालेलीं. शरीराणि = शरीरें. विहाय = टाकून. विहा, विहाय = विहाय लक्ष्मीपति लक्ष्म कामुक्कम्. विहा = स्वर्ग. विहायस् = १) आकाश. २) पक्षी. हा (ओहाक्) = त्याग करणे, सोडणे, वगळणे, नाकारणे. वि + हा = फेकणे, नष्ट होणे.]

अन्वयः : नरः यथा जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि अपराणि गृह्णाति तथा देही शरीराणि जीर्णानि विहाय नानि अन्यानि (शरीराणि) संयाति ।

अर्थ : मनुष्य जसे जुनीं वस्त्रे टाकून नवीन दुसरीं घेतो, तसे देही (आत्मा) शरीरें जीर्ण तीं टाकून नवीन दुसरीं (शरीरें) घेतो (२२).

जैसें जीर्ण वस्त्र सांडिजे । मग नूतन वेढिजे ।

तसें देहांतरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ॥ १४४ ॥

जीर्ण वस्त्र सांडिजे = जुनें फाटके वस्त्र टाकून दिलें जातें. मग नूतन वेढिजे = मग नवें नेसावें (गुंडाळावें). देहांतरातें = (देह = शरीर. अंतर = जवळचें, बाहेरचें, निराळें, दुसरें. देहांतर = अन्य जन्म). स्वीकारिजे = दुसरें शरीर स्वीकारावे (= घेणे, स्वीकार, अंगिकार, संमति, लग्न) होतें. चैतन्यनाथें = आत्म्यानें (चैतन्यनाथ = आत्मा. चैतन्य = जीव, प्राण, मन, चित्त, ज्ञान, परमात्मा, प्रकृति, माया. नाथ = स्वामी, रक्षक, नवरा, वेपण) - (१४४)

जीर्ण वस्त्र टाकून देऊन मग नवें वेडावें, तसें देह अंतरातें, दुसऱ्या देहास, देहातें चैतन्यनाथें स्वीकारणें होतें - (१४४)

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

[न एनम् (= आत्म्याला) शस्त्राणि छिन्दन्ति (छिद् = (समासांत) कापणारा, नाश करणारा, (ग) छेद्, भाजक). न एनम् पावकः दहति (दहन = जाळणारें, विनाशक, अग्नि, जाळणें, डागणें.) च न एनम् आपः क्लेदयन्ति (क्लेद = ओलावा, छात्र. क्लेदनम् = ओलें करणें, पाझरणें). न एनम् मारुतः शोषयति (शोष = सुकणें, आटणें, क्षीणता, क्षयरोग, शोषण्याची शक्ति, पित्त).]

अन्वयः : एनम् शस्त्राणि न छिन्दन्ति । एनम् पावकः न दहति । च एनम् आपः न क्लेदयति । एनम् मारुतः न शोषयति ।

अर्थ : ह्या आत्म्याला शस्त्रे छेदीत नाहीत. ह्या आत्म्याला अग्नि, पावक जाळीत (दहति न) नाही. तसेंच ह्या आत्म्याला पाणी ओलें करीत नाही, पाझरवीत नाही. तसेंच ह्या आत्म्याला वायु शो (क) पीत नाही (सुकवीत नाही) - (२३).

[अच्छेद्यः अयम् = छेदला का तोडला जाणारा असा आत्मा हा नाही. अदाह्यः अयम् = नच जाळता येणारा असा हा आत्मा आहे. अक्लेद्यः अयम् = पाण्यानें नच मित्रणारा, पाझरणारा असा हा आत्मा आहे. एव च अशोष्यः = तसेंच वाऱ्यानें नच शोषिला जाणारा का शुष्क न होणारा असा हा आत्मा आहे. नित्यः अयं, सर्वगतः अयं, स्थाणु अयं, अचलः अयं, सनातनः अयं; म्हणून निर्विकार असा हा आत्मा नित्य एकरूप आहे, असा हा आत्मा सर्वगत सर्वव्यापक आहे, असा हा आत्मा स्थाणु-स्थिर आहे, असा हा आत्मा अचल-नच हालणारा आहे, असा हा आत्मा सनातन-अनादिसिद्ध असा आहे.]

अन्वयः । अच्छेयः अयम् । अदाद्यः अयम् । अक्लेयः अयम् । च एव । अशोष्यः अयम् नित्यः । अयं सर्वगतः । अयं स्थाणु । अयं अचलः । अयं सनातनः ।

अर्थः । हा आत्मा छेदला नच जाणारा (तोडता नच येणारा) असा आहे. हा आत्मा जाळता नच येणारा, अपा आहे. हा आत्मा पाण्याने पाझरणारा नच, असा आहे. तसेच हा आत्मा वाऱ्याने शुष्क नच होणारा, (मुकविला नच जाणारा) असा आहे. अपा हा विकाररहित-निर्विकार, निस्पृह, उदासीन, परमात्मा अस-यामुळे, हा नित्य एकरूप (सतत स्वभावसिद्ध), (सर्वगत) सर्वव्यापक, (स्थाणु) बृक्षखोडाप्रमाणे, स्थिर-निश्चल, स्थावर-स्थिर, निश्चल, कायम, अबाधित ब्रह्म, (सनातन) अनादिसिद्ध आहे-अदळ, शाश्वत,-स्वयंभू आहे-(२४).

अनादि नित्यसिद्ध । निरुपाधि विषदु ।

म्हणौनि शस्त्रादिकीं हेदु । न घडे यया ॥ १४५ ॥

हा प्रलयोदके नाप्लवे । अग्निदाहो न संभवे ।

येथ महाशोष न प्रसवे । मारुताचा ॥ १४६ ॥

अर्जुना हा नित्यु । अचळ हा शाश्वतु ।

सर्वत्र सदोदितु । परिपूर्ण हा ॥ १४७ ॥

अनादि = उत्पत्तिरहित, -आदि हाच एक जसा. नित्यसिद्ध = नित्य असणारा. निरुपाधि = माया-आवरणरहित. विषदु = (विशुद्ध = निर्मळ, निष्पाप, शुद्ध. विशद-शुद्ध = [श्वेतः, विशदः, श्वेतः, पाण्डरः (अमर०)]). शस्त्रादिकीं हेदु न घडे यया = भाग, भंग, शेवट, सीमा, कापणे, तोडणे, होत नाही याचे- (१४५). प्रलयोदके नाप्लवे = प्रलयकाळींच्या उदकाने हा बुडत नाही (बुडविला जात नाही). अग्निदाहो न संभवे (= जन्म, उत्पत्ति, हेतु, कारण) शक्यता, संभव. दाह = लाही होणे, लाल होणे, जाळणे. अग्निदाह = अग्नीने जाळणे. महाशोष न प्रसवे = (क्षयः शोषः यक्ष्मा ३ क्षयरोगस्य शरीर ।) पराक्रम, प्रभाव. मारुताचा = (समीरः, मारुतः, मरुत, जगत्प्राणः, नभस्वान्-अमर०) (भास्वान्-विष्वान्-नभस्वान्-वायु) -(१४६). नित्य = शाश्वत ध्रुव नित्य सदातन सनातन ५ नित्यस्य । अचळ = गिरिः, प्रावा, अचलः; शूलः, - (पर्वतसामान्य). शाश्वत = ध्रुव, नित्य. सर्वत्र = सर्व ठिकाणी. सदोदित = नेहमी ख्यात, नेहमी प्रफुल्लित, नेहमी जागा झालेला. परिपूर्ण = अभोग, परिपूर्णता-(सर्वोपचार परिपूर्णतायः)-(१४७).

हा परमात्मा अनादि असून नित्यसिद्ध आहे-हा निरुपाधिक आहे-हा विशुद्ध आहे, म्हणजे शस्त्र आदींनी यास छेद देता येत नाही-ह्याचे छेदणे, भेदणे, होत-घडत नाही-(१४५)

हा प्रलयाच्या उदकाने (नाप्लवे) बुडत नाही, अग्निदाहो यास संभवत नाही, येथे मारुताचा महाशोषहि नच प्रसवाचा-प्रभवाचा होणारा-वायु याला शुष्क करू शकत नाही-(१४६)

अर्जुना ! हा नित्य, अचळ, शाश्वत, सर्वत्र, सदोदित, परिपूर्ण हा-(१४७)

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

[अव्यक्तं अयम् उच्यते (= हा आत्मा) = व्यक्त करिता न येणारा, (सा) प्रधान, स्पष्टावयवरहित, अस्पष्ट, अज्ञात, अदृश्य, इंद्रियांना अगोचर. अचिन्त्यं अयम् उच्यते (= हा आत्मा) = कल्पनातीत (कृष्ण । पारा । ब्रह्म). अविकार्यः अयम् (= हा आत्मा) अविक्रिय = ब्रह्म = विकार्य म्हणजे जो अहंकार (वे०) त्धारित. उच्यते = म्हटला आहे. तस्मात् एवं एनं विदित्वा = म्हणून ह्याकरिता ह्या आत्म्याला असा असा आहे हे जाणून, अनुभवून, मानून. (विदा = बुद्धि, ज्ञान). अनुशोचितुम् = (शुच् अनु = शोक करणे, समदुःखी होणे). अर्हसि = (योग्य असणे, पात्र असणे, अधिकारी असणे, जबाबदार असणे) उचित.]

अन्वय : अव्यक्तः अयम् आत्मा उच्यते । अचिन्त्यः अयम् आत्मा उच्यते । अविकार्यः अयम् आत्मा उच्यते । तस्मात् । (आत्मानम्) एनं एवं विदित्वा । न अहंसि । अनुशोचितुं ।

अर्थ : हा आत्मा इंद्रियांना अगोचर, हा आत्मा कल्पनातीत, हा आत्मा विकारशून्य, अहंकाररहित-निरहंकार असा आहे, हें अनुभवून-जाणून ऐस, व मग तुला शोक करणें का समदुःखी असणें हें तुजला अपात्रतेचें का अयोग्यतेचें होणें, हें नच करील-(२५).

हा तर्काचिये दृष्टी । गोचर नव्हे किरिटी ।

ध्यानाचिये भेटी । उत्कंठा वाहे ॥ १४८ ॥

हा सदा दुर्लभ मना । आप नव्हे साधना ।

निस्सीम हा अर्जुना । पुरुषोत्तम ॥ १४९ ॥

हा गुणत्रय रहितु । व्यक्तिस अतितु ।

अनादि अविक्रितु । सर्वरूप ॥ १५० ॥

अर्जुना ऐसा हा जाणावा । हा सकळात्मक देखावा ।

मग सहजें शोक आघवा । हरेल तुझा ॥ १५१ ॥

(हा आत्मा) तर्काचिये दृष्टी = तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनें-आत्मा तर्काच्या दृष्टीला दिसत नाही. गोचर नव्हे = प्रत्यक्ष दिमणारा नाही. [ध्यान भेटी याचिये उत्कंठा वाहे = ध्यान त्याजला भेटावयाम उत्सुक आहे.] ध्यान = योग्याचें जें ध्यान. भेटी = भेटीमाठी. उत्कंठा = उत्सुकता. वाहे = बाळगून आहे-(१४८). सदा = नेहमीं. मना = संकल्पविकल्प अंतःकरणवृत्तीस, कल्पनेस, विचारास. दुर्लभ = दुष्प्राप, विरळ, उत्कृष्ट. साधना = साधनानें. आप = प्राप्त होणारा. निस्सीम = सीमारहित, अपार-(१४९). गुणत्रय (= सत्त्व रज तम इत्यादि त्रिगुण जे त्यांनीं) रहित (= सोडलेला, वर्जित) एकांत (रहित + आत्मन् = शून्यात्मा). व्यक्तीस अतीत = आकाराच्या पलीकडचा (व्यक्त = लिंग, आकार, स्वरूप, भेद). अनादि = आरंभ उत्पत्ति इत्यादि रहित ईश्वर. अविक्रितु = अविकृत = विकाररहित, विकार न पावणारा : अविकृति = (सां.) प्रकृति. सर्वरूप = सगळें, पूर्ण, शिव, विष्णु, लक्ष्मण, स्वरूप, सौंदर्य, मूळधर्म, स्वभाव-(१५०). ऐसा हा आत्मा जाणावा व मग सकळात्मक देखावा = हा देखावा सर्व आत्मक (आत्मिक) स्वकीय-स्वतःचा, स्वतःसंबंधी, स्वाधीन, जिवंत. सहज = (१) आपोआपच. (२) समानोदर्यः, सोदर्यः, सगर्भ्यः, सहजः इति ४ एकोदरस्य भ्रातुः । शोक = दुःख, खेद. आघवा = सर्व. हरेल तुझा = नाहीसा होईल-(१५१).

हा पर (आत्मा) तर्काच्या दृष्टीला सांपडत नाही, दिसत नाही, गोचर होत नाही-येथें तर्कास मुळींच प्रतिष्ठा नाही, -ध्यान ह्याच्या भेटीसाठीं नेहमीं उत्कंठित होऊन असतें-ध्यान याला भेटण्यास उत्सुक आहे-(१४८)

हा (परमात्मा) मनास दुर्लभ असा आहे, हा साधनानें प्राप्त होणारा नव्हे, हा अपार असा सीमारहित-हे अर्जुना, पुरुषोत्तम-(१४९)

हा गुणत्रयरहित आहे, व्यक्तीला अतीत म्हणजे आकाराच्या पलीकडचा असा आहे, हा अनादि आहे, हा अविकृत आहे-(१५०)

अर्जुना, असा हा जाणावा; हा सकळात्मक आहे असा देखावा व मग सहजपणेंच कीं तुझा शोक नाहीसा होईल-(१५१)

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

[अथ = इतक्यावरहि. च = आणि. एनं = ह्या आत्म्याला. नित्यजात = नेहमीच, नित्य जन्मणारा. नित्य = नेहमीच. वा = अथवा. मृतम् = मरणारा, मरणाधीन.-(प्रत्यहं याचिते मृतमिति).-मृत = मेलेला, निष्फळ, भिक्षा, भस्म केलेला, धातु, मरण. मृतंड = सूर्य. मृतोद्भव = समुद्र. मृतमत्त = कोल्हा. मृतसंजीवनी = १) विद्याविशेष. २) गोरक्ष. तथापि = तरीहि देखील. महाबाहो = अर्जुना. त्वं = तू, तूं. न एनं (आत्मानम्) = आत्म्यासंबंधी. अर्हसि = उचित नाही. शोचितुं = शोक करणे.]

अन्वयः : महाबाहो, अथ एनम् आत्मानम् नित्यजातं मन्यसे-तथापि त्वं एनम् आत्मानम् न शोचितुमर्हसि, च अथ एनम् आत्मानम् नित्यं मन्यसे-तथापि त्वं एनं आत्मानम् न शोचितुमर्हसि, अथ एनम् आत्मानम् मृतम् मन्यसे-तथापि त्वं एनम् आत्मानम् न शोचितुमर्हसि-।

अर्थः : इतक्यावरहि हे महाबाहो, कदाचित् हा आत्मा नित्यतेचा असा नेहमीच जन्मणारा मानलास- हा आत्मा नित्य, नेहमीच मरणारा का मरणाधीन, नेहमीच याचना करणारा (का मेलेला का) नेहमी भिक्षा मागणारा-तरी त्याबद्दल शोक करणे उचित नाही, तुला शोभत नाही-(२६).

अथवा ऐसा हा नेणसि । तूं अंतवंतची हे मानिसी ।

तन्हि शोचुं न पवसि । पांडुकुमरा ॥ १५२ ॥

जे आदि स्थिति आंतु । हा निरंतर असे नित्यु ।

जैसा प्रवाहो अनस्युतु । गंगाजळाचा ॥ १५३ ॥

तें आदि नाहिं खंडलें । समुद्रिं तरि असे मिनलें ।

आणि जातचि मध्यें उगलें । दिसें जैसें ॥ १५४ ॥

यें तिन्हि तयापरि । सरसिची सदा अवधारिं ।

भुतांसि कवणें अवसरिं । ठाकति ना ॥ १५५ ॥

म्हणौनि हे आघवें । (एथ) तुज नलगे शोचावें ।

जे च्छितिची हे स्वभावें । अनादि ऐसि ॥ १५६ ॥

नातरि हें अर्जुना । नयेचि तुझिया मना ।

तें देखोनि लोक अधिना । जन्मक्षया ॥ १५७ ॥

तन्हि येथें कांहि । तुज शोकासि कारण नाहिं ।

जे जन्म मृत्यू हें पाहिं । अपरिहार ॥ १५८ ॥

ऐसा हा आत्मा नेणसि (= जाणत नाहीस) = आत्मा असा असा आहे, हें नेणून त्याजला तूं. (हे) हा अंतवंत मानिसी = हा अंतवंत आहे असें मानिलें तरी. तन्हि न पवसि शोचुं = तरी त्याबाबत शोक करणे अयोग्य आहे-(१५२). जे कां आदि = उत्पत्ति. जे कां स्थिति = स्थिति. जे कां अंतु = लय, यामुळें हा नित्य = नेहमी, नित्य, निरंतर असाच. गंगाजळाचा प्रवाहो (= गंगेचा ओघ) अनस्युतु (= अखंड) = गंगेच्या अखंड ओघाप्रमाणें आहे-(१५३). आदि-उत्पत्तिचे ते नाहीं खंडलें = तुटलें, मोडलें, नाशलें, भंगलें, निवाड्याचें झालें. समुद्रिं तरि मिनलें = मिळालें आहे व समुद्रां जातांजातांच, वाहत्या प्रवाहांत मध्यंतरीच की उगवलेलें असें दिसत आहे-(१५४). यें तिन्हि-इये तिन्हि-हीं तिन्हीं = उत्पत्ति, स्थिति, लय. तयापरि = त्याप्रमाणें. सरसिची-सरसीच = सारखीच. सदा = नेहमीच. अवधारिं-अवधारी = ऐकून घे. कीं-भूतांसी = भूताना. कवणें-कवणी = कोणत्याहि. अवसरिं-अवसरी = समयी. ठाकति-ठाकती ना = बंध करवत नाहीत, भूताना

सोडीत नाहीत, -भूतांचे नेहमींच्या नेहमींच की उत्पत्तिस्थिति-ल्याचें होणें होऊन असतें-साध्य-उत्पत्तिस्थिति-लय हीं सदा साध्यच कीं भूतांचें होऊन असतें जें तें होतच राहातें-(१५५). म्हणोनि-म्हणोनि. आघवें=सर्व, पूर्ण, शिव व विष्णु. जे ह्याबद्दल तुज नलगे शोचावें-(शुच्=शोक करणें, पश्चात्ताप पावणें, समदुःखी होणें). छिछितीची-स्थितिची (रचना, अवस्था, अविच्छिन्नता, शिस्त, आचार, मर्यादा, सत्त्वगुण) = सृष्टीचा क्रम, प्रवृत्तीचा ओघ. स्वभावें = प्रकृति, मूळ गुण, सहज धर्म. अनादि = उत्पत्तिरहित. ऐसि-ऐसी = अशी ही-(१५६). नातरि = अथवा. नयेचि तुझिया मना = तुझ्या मनाला आवडत नाही. तें देखोनि जन्मक्षया अधीना = लोक जन्ममरणाच्या आधीनतेचे आहेत हें पाहून-(१५७). तरी एथें तुज काहीं-येथ तर तुजला काहींहि ह्यामुळे. शोकासि कारण नाही = शोकाचें, पश्चात्तापाचें कारण होणें नाही. जे जन्म मृत्यू हें पाहिं-हे जन्म मृत्यू पाहिं = जन्मणें व मरणें हें जाण की-जन्म मृत्यू हे-अपरिहार = टाळतां न येण्यासारखे-(१५८).

अथवा असा हा नच जाणून जाणत नाहीस. वर अंतवंतच हें आहे असें, हे पांडुकुमरा, मानतोस जरी तरीसुद्धां शोकास नच पावशील-हा नाशवंत आहे असें मानलें तरी शोक करणें अयोग्य आहे-(१५२)

जी आदिस्थिति व अंत जरी तरी हा तर अखंड असा निरंतर नित्य आहे-जसा का गंगेचा ओघ अखंड असा नित्यतेचा. उत्पत्ति, स्थिति, लय हे नित्य निरंतर गंगेच्या-गंगाजळाच्या अखंड ओघाप्रमाणें चाललें आहे-(१५३)

जें का आदि तें खंडलें नाही, समुद्रास तर मिळालेलें आहे, आणि जात जातचिमध्येच हें जसें दिसतें तसें-उगवलें आहे-उरलें आहे-(१५४)

हे तिन्ही आदिपणा, स्थितिव व अंतता त्याप्रमाणें-त्यापरीनें एकसारखी एकच जशी का सदा समज-ह्या भूतांना-भूतसृष्टीसहि केव्हांहि सोडीत नाहीत, बंद करवत नाहीत-(१५५)

म्हणून याजसाठी अवघे सर्व असे येथें तुजला हें शोचावें तें-हें दुःख, पीडा, बाधा, व्यथा, खेद असें मानण्याचें व्हावें तें-मानणें तें कां व्हावें-तुजला ह्यासंबंधी शोक करणें तें मग व्हावें? जी का ही स्थितीच मुळी ही स्वभावे अनादि अशी टाळतां नच येण्यासारखी-(१५६)

अथवा हे अर्जुना, हें तुझ्या मनास येत नाही-ही अनादि स्वभावेंकरूनच की-आणि म्हणूनच असें आहे हें पाहूनच की-हे लोक तर जन्म व क्षय ह्यांच्या आधीन असेच होऊन आहेत-(१५७)

तरीसुद्धां येथे तुजला शोक करण्यास काहींहि कारणच मुळीं (संभवत) नाही-तुझ्या शोकास, दुःखास (वाईट वाटून घेणें जें त्यास) कारण तें कसचें तें, तें का तें; येथें असें पाहा की, हे जन्म मृत्यू तर अपरिहार म्हणजे नच टाळतां येण्यासारखेच असेच होत की-(१५८)

* जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

[जातस्य = जन्मलेल्यास. हि = कारण, केव्हांहि. ध्रुवः = निश्चित, खरोखरच आहे. मृत्युः = मरण असणारच. ध्रुवम् = हें खरेंच की. जन्म = जन्मणें हें. मृतस्य = मृताला, मेलेल्यास. च = आणि. तस्मात् = म्हणून. अपरिहार्ये = टाळण्या का टाळण्यासारखे नाही. अर्थे = त्यासंबंधी. त्वं शोचितुं न अर्हसि = तुझें येथें (ह्यासंबंधी) शोक करणें योग्य नाही. (मन्युः, शोकः, शुक् इति ३ शोकस्य ।)]

अन्वयः जातस्य हि ध्रुवः मृत्युः । मृतस्य जन्म ध्रुवः । च । तस्मात् । अर्थे अपरिहार्ये । त्वं न अर्हसि शोचितुम् ।

*[टीप : आत्म्याचें (जन्ममरणानें) असणें (असें तुझ्या कल्पनेचें) तें काहीं तुझ्या शोक केल्यानें (करण्यानें) टाळणारें नव्हे-मग व्यर्थ कां संतापास येत आहेस तें-]

अर्थ : कारण जन्मलेल्यास मरण केव्हाहि असणारच; तसेंच मेलेल्याचें पुन्हा जन्मणें हेंही निश्चित आहेच—म्हणून जें टळण्या (टाळण्या) सारखें नाहीं, त्याबद्दल शोक करणें तुजला योग्य नाहीं—(२७).

उपजे तें नाशें । नाशलें तें पुनरपि दिसे ।

हें घटिकायंत्र जैसें । परिभ्रमे गा ॥ १५९ ॥

नातरि उदोअस्तु अपैसे । अखंडित होत जात जैसे ।

हें जन्ममरण तैसें । अनिवार जगिं ॥ १६० ॥

महाप्रलय अवसरें । हे त्रैलोक्यहि संवहरे ।

म्हणौनि हा न परिहरे । आदि अंत ॥ १६१ ॥

तूं जरी हे येसे मानिसी । तरी खेद कां करिसि ।

काये जाणतचि नेणसि । धनुर्धरा ॥ १६२ ॥

येथें आणिकही येक पार्था । तुज बहुतिं परी पाहातां ।

दुःख करावया सर्वथा । विषो नाहिं ॥ १६३ ॥

उपजे तें नाशें = उगवतें तें नासतें-जन्मतें तें मरतें-. नाशलें तें पुनरपि दिसे = नासतें तें पुन्हा दिसतें-उगवतें. (जैसें) घटिकायंत्र = वाळूचें घड्याळ. (असें) हें परिभ्रमें गा = असें हें-असें का रहाटगाडगे का घड्याळच एक. परिघाचे = घिरव्या घालणारें, गस्तीचें असें-(१५९). अपैसे उदोअस्तु = सहज आपोआप उदय व अस्त. अखंडित होत जात जैसे = मध्यें भंग न होतां एकसारखें होत जात असतात. तैसें जगिं जन्ममरण अनिवार हें = तसें हा जगीं उगवणें व नास(श)णें, जन्मणें व मरणें हें दूर नच केलें जाणारें-निषेधाचें नच होणारें-(१६०). महाप्रलय-महाप्रलयाच्या. अवसरें = वेळेस. (त्रैलोक्यहि) त्रैलोक्यहि संवहरे = त्रैलोक्य संवहरेतें, नाश पावतें. म्हणौनि हा आदि अंत = उत्पत्ति व लय, जन्म मृत्यु. न परिहरे = दूर करणें नाहीं, निरसन होणें नाहीं-(१६१). तूं जरी (ऐसें हे) येसे हे मानिसी = आदि अंत दूर होणार नाहीं असें जरी येथें मानलें तरी. खेद कां करिसि = येथें खेद तो कसचा ! काय म्हणून तो व्हावा का करावा हे धनुर्धरा. काये जाणतचि नेणसि = हें सर्व तूं जाणत असूनहि नेणतेंपणच पांघरून आहेस तें कां ?-(१६२). येथें आणिकही (एक) येक पार्था = इथें आणिकही एक विशेष गोष्ट आहे जी जाणली असतां-तुज बहुतिं परी पार्था = तुझें दुःख करणें तें विशेषाविशेषतें पाहिलें असतां तें. दुःख करावया सर्वथा विषो नाहिं = दुःख करणें कांहींहि सुद्धां विषय, हेतू का कारण नाहींच केव्हाहि (विषयः आश्रयः इति २ आश्रयस्य । यस्य मत्स्यादेर्यो जलादि-ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र विषयः । शब्दादिकाः । शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्च विषयाः ।)-(१६३).

उपजे तें नाशें, नाशलें पुनरपि दिसें-असें हें घटिकायंत्रच रहाटगाडगे कीं जसें का भ्रमत आहे, भ्रमण करीत आहे-(१५९)

अथवा उदय व अस्त आपोआपच कीं अखंडपणें होत जात आहेत जसे, त्याप्रमाणे जगीं जन्ममरण हें अनिवार..... (१६०)

महाप्रलयाच्या वेळेस हें त्रैलोक्य संवहरेतें, या कारणास्तव हा आदि व अंत हा टाळतां येण्यासारखा नाहीं-(१६१)

तूं जर कां असें हें खरें मानीत आहेस, तर मग येथें खेद तो कसचा न काय-तो करण्याचें तें काय म्हणून-काय असें जाणत असतानाहि नेणतेंपण पांघरीत आहेस, हे धनुर्धरा-(१६२)

येथें आणखी कांहीं येक, हे पार्था, तुजला बहुत प्रकारें पाहूं आलें तर पाहा की, तुजला दुःख करावया सर्वथा कांहीं विषय कारणच (हेतु, कारण, बीज) मुळीं नाहीं-(१६३)

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

[अव्यक्तादीनि = अव्यक्त. आदीनि = अव्यक्ततेनें असणारी, अव्यक्त व्यक्त अव्यक्त. भूतानि = भूतें. भारत = पार्था, भारता. व्यक्त मध्यानि = मध्येंच-अव्यक्त व्यक्त अव्यक्त-व्यक्त झालेलीं; मध्य व्यक्ततेचीं. (प्राज्ञे स्फुटेऽपि व्यक्त.)-(न्याय्ये उचिते अपि शब्दादवलम्बे च मध्यम्-). अव्यक्त निधनानि एव = (मृत्युः, मरणम्, निधनः इति मरणस्य. कुलनाशयोर्निधनं अजितश्चाव्यक्तश्चेति। विष्णौ-शंकरे वर्तेते।). तत्र परिदेवना का = दुःख करणे तें कां.]

अन्वय : भारत, अव्यक्त आदीनि भूतानि । (मध्यानि व्यक्त) । भूतानि व्यक्तमध्यानि । व्यक्त मध्यानि भूतानि । निधनानि एव अव्यक्त । निधनानि अव्यक्तानि एव । तत्र । परिदेवना का ।

अर्थ : (१) अव्यक्त आदीची भूतें असल्यामुळे तीं मध्यें व्यक्त व शेवटीं अव्यक्त अशीं तेथें दुःख कसचें ! (जन्मलेल्याम मरण आहेच-मेलेल्यास पुन्हां जन्मणें आहेच-असें जें काहीं निश्चित, टाळतां का टळतां-न येण्यासारखें जें-) हे भारता, अर्जुना, पार्था (जन्ममरणयुक्त का मरणजन्मयुक्त असें जें काहीं ह्या भूतांचें असणें का होणें-) अजित, अव्यक्त, शरीर इंद्रियरूपानें नच दिसणारी असतात-(विष्णु-शंकर) इत्यादींनीं-इत्यादींचीं होऊन भूतें हीं असतात; जातां जातां मध्येंच-जन्मल्यापासून मरणापर्यंतच्या काळांत-मधल्या स्थितींत तीं दृश्य-व्यक्त असा-तीं व्यक्त होतात, व व्यक्त; दृश्य झाल्यानंतर त्यांना केव्हाहि अव्यक्त निधनाचे-भूतनाश हा-शरीर इंद्रियरूपानें न दिसणारी तीं केव्हाहि-पंचमहाभूतांत प्रविष्ट होतात-होणें आहेच आहे केव्हाहि-म्हणून येथ कसचें तें व कां तें शोक करणें-परिदेवन वरें !

(२) अर्जुना, देहादिक वस्तुमात्र (भूतानि) प्रथम शरीर इंद्रियरूपानें न दिसणारी (अव्यक्त) असतात-अदृष्ट अशा ब्रह्मापासून जन्माम येणारी असतात-मध्यें म्हणजे जन्मापासून मरणापर्यंतच्या मधल्या स्थितींत व्यक्त-दृश्य-दर्शनपूर्वक अनुभवाला येणारी-असतात. अशी तीं अव्यक्त-नच दिसणारी तीं-अव्यक्त स्थितीलाच जातात, म्हणजे नच दिसणारी होतात-केव्हाहि पंचमहाभूतामध्येच प्रविष्ट होणारीं केव्हाहि-मग तेथें शोक तो काय म्हणून, कां, कसचा तो ?-(२८).

जे समस्तें यियें भूतें । जन्माआदि अमुतें ।

मग पातलीं व्यक्तिं । जन्मलीया ॥ १६४ ॥

तिर्यें क्षयासि जेथें जाती । तेथें अनेनि भ्रांत नव्हति ।

देखें पूर्वच्छितिची येति । आपलीये ॥ १६५ ॥

येर मध्यें जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसें ।

तैसा आकारू हा मायावशें । सत्स्वरूपीं ॥ १६६ ॥

नातरि पवनें स्पर्शलें निर । पढियासे तरंगाकार ।

कां परापेक्षां अळंकार । व्यक्ति कनकिं ॥ १६७ ॥

तैसें सकळ हें मुर्त । जाण पां माया करित ।

जैसें आकाशि बिंबत । अभ्रपटळ ॥ १६८ ॥

तैसें आदिचि (जें) नाहिं । तयालागीं तूं रुदसि काई ।

तूं अविट तें पाहिं । चैतन्य येक ॥ १६९ ॥

तयाचि आर्तिचि भोगित । विषयि तजीले संत ।

जयालागीं विरक्त । वनवासिये ॥ १७० ॥

दृष्टी सूनि जयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें ।

मुनिश्वर तपातें । आचरताति ॥ १७१ ॥

समस्तें भूतें = सर्वच्या सर्व, देहादिक, वस्तुमात्र जें पंचमहाभूतांचें केलें. जन्माआदि अमूर्तें = अव्यक्त स्थितींत असलेलीं. अव्यक्त = जन्माच्या अगोदर, नच देहधारी अशीं. मग जन्मलीया व्यक्तितें पातलीं = जन्मल्यावर व्यक्तीस येणारीं, देहधारीपणानें सगुण अशीं दिसणारीं-आकाराला आलीं-(१६४). जेथें तीं क्षयास (निधनास) जातात = पंचमहाभूतांतच जेव्हां तीं प्रविष्ट होतात. अनेनि भ्रात नव्हति = तेथें-पंचभूतीं प्रविष्ट होण्यानें-अन्यपणाचीं-निराळीं, दुसरेपणाचीं (आन-अन्य) झाल्यानं भ्रात होत नाहींत. आपलीये पूर्वस्थितीचि (पूर्वच्छितीची) येती = आपल्या पूर्वस्थितीसच-दृश्य व्यक्त-आपल्याच पूर्वीच्या दर्शनपूर्वकतेनें अनुभवाला येणारीं होतात-स्थितीस येणारीं होतात-(१६५). येथें आतां येता येता मध्येंच जें काहीं दुसरें व्यक्त-दृश्यपणानें आपल्याच पूर्वीच्या अनुभवाला पाहणाऱ्यां-येणारीं तीं तेथें जें काहीं प्रतिभासतें-भासतें-दिसतें ते झोपीं गेलेल्यास स्वप्न पडावें तसें होतें-तसा हा आकार = दृश्य-वस्तु, जग मायावशेंकरून सतस्वरूपाचे ठायींवा, आत्मस्वरूपाचे ठायीं, आत्म्यावरच होणारा-(१६६).

नातरि = अथवा. पवनं = वाऱ्यानें. स्पर्शिल = स्पर्श्य, इंद्रियार्थ विषय. नीर = पाणी. पढियासे तरंगाकार = लाटांच्या रूपानें. पढियासे = दिसतो, भासतो. पर + अपेक्षा = दुसऱ्याच्या इच्छेनें होणारे. अलंकार तेथें कनकी = स्पष्ट दिसणाऱ्या सुवर्णावरच कीं तो अलंकाराचा. व्यक्ति = प्रगटपणा जसा-(१६७). सकळ हें मूर्त = हें सर्व साकार जें काहीं. अश्रपट = ढगांचा पडदा (जसा आकाशाचे ठायीं बिंबतो तसें)-(१६८). आदिचि = मुळींच. रुदसि = रडसी. अविट = नच नाश पावणारे-विटणारी ती-. चैतन्य = ज्ञानकरूपी चैतन्य. पाहा = तेथेंच दृष्टि ठेव-(१६९). तयाचि आर्तिचि भोगित = ज्या चैतन्याची ज्ञानकला जन्मल्यावर, ज्याच्या प्राप्तीची इच्छा होतांच-(भोगल्यावर). विषयीं ल्यजिले संत = (विषय हे मनुष्याला आपोआपच सोडतात) संत ते विषयांनीं आपोआपच सोडलेले होतात व मगच विरक्त (= वैराग्य) संपन्नांनीं वनवास पत्करला होतो-(१७०). ज्या चैतन्यकलेचे ठायींची दृष्टि करून, तें ध्येय पुढें ठेवून = दृष्टी सूनि जयातें; ब्रह्मचर्यादि व्रतें = ब्रह्मचर्य आदिकरून जीं काहीं व्रतें; मुनिश्वर = मौनी, तपस्वी, योगी, समर्थ, स्वामी. (मुनी = अग्रस्य, पाणिनी, गौतमबुद्ध, इ०). आचरताति = वर्तन-नियमाचे करतात-(१७१).

जी हीं समस्त भूतें जन्मण्याअगोदर अव्यक्त स्थितींत असलेलीं (अमूर्तें) व मगच जन्मल्यामुळें व्यक्तीस-आकाराला आलीं, पातलीं, पावलीं-(१६४)

तीं जेथ क्षयास जातात तेथें निश्चयानें निराळीं, अन्य, भिन्न अशीं नव्हत-न होतां आपल्या पूर्वस्थितीला येतात, येती-(१६५)

दुसरें जें मध्यंतरी भासमान होणें तें झोपीं गेलेल्यास जसें स्वप्न पडावें तसें होय-त्याप्रमाणें सतस्वरूपावर आकार हा मायावशेंकरून कीं-(१६६)

अथवा वाऱ्यानें, पवनानें पाणी स्पर्शिलें, तें तरंगाकार भासतें, अथवा असें पाहा कीं, अलंकार हे-दुसऱ्याच्या इच्छेनें दिसणाऱ्या सुवर्णाच्या जागीं अलंकाररूपानें सुवर्णच आकाराला आलेलें-(१६७)

तसें सकळ हें आकारास आलेलें (मूर्त) तें मायाच करते असें जाण, जसें आकाशाचे ठायीं मेघाचें अश्रपटल बिंबतें तसें-(१६८)

त्याप्रमाणे आदिचि जें नाहीं, तयालागी तूं (रडसी) रडतोस काय, तूं भविट-नाश न पावणारे जें चैतन्य तेथें दृष्टि ठेव-तें चैतन्यच एक पाहा-(१६९)

ज्या चैतन्याच्या प्राप्तीची इच्छा उत्पन्न होताच (भोगी) विषयांनीं संत ते लजिले-संत विषयी लजिले होतात-व ह्याचसाठीं कीं वनवासी ते विरक्त असे होऊन असतात-(१७०)

जे ध्येय पुढें ठेवून, व्रतें ब्रह्मचर्य आदिकरून आचरतात मुनीश्वर तेच-(१७१)

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

[आश्चर्यवत् = आश्चर्य वाटल्याप्रमाणें = तोंड उघडें ठेवून. पश्यति = पाहतो. कश्चित् = कोणी. एनम् = आत्म्याला. आश्चर्यवत् = आश्चर्याच्या भावनेनें. वदति = वर्णितो. तथा = त्याचप्रमाणें. एव + च + अन्यः = दुसरा कोणी च एवं अन्यः = त्याचप्रमाणें दुसरा कोणी. शृणोति = वर्णन आश्चर्ययुक्त होऊन ऐकतो. श्रुत्वा अपि एनम् = ह्या आत्म्याला ऐकूनसुद्धा. कश्चित् न वेद = कोणीच जाणलें नाहीं.]

अन्वयः : कश्चित् एनम् आश्चर्यवत् पश्यति । तथा अन्यः आश्चर्यवत् वदति एव । च । एनम् । आश्चर्यवत् अन्यः शृणोति । अपि श्रुत्वा । एनम् । न कश्चित् वेद ।

अर्थ : कोणी ह्या आत्म्याला आश्चर्य वाटल्यासारखें तोंड उघडें ठेवून पाहतो-त्याचप्रमाणें दुसरे कोणी ह्या आत्म्याला आश्चर्याच्या भावनेनें वर्णितो, तसेंच दुसरा कोणी आत्म्याच्या आश्चर्ययुक्ततेच्या वर्णनाला आश्चर्यानेंच ऐकतो-आणि (ह्या आत्म्यासंबंधीं) सावधानतेनें-चित्त जाग्यावर ठेवून, ऐकून सुद्धा आद्याप ह्या आत्म्याला कोणीच जाणिलें नाहीं-[आत्मज्ञान अनुभव दुर्लभ आश्चर्याचीच ती गोष्ट मानिली होते]- (२९).

येक अंतरि निश्चळ । जें न्याहाळींता केवळ ।

विसरले सकळ । संसारजात ॥ १७२ ॥

येका गुणानुवाद करितां । उपरति होउनि चित्ता ।

निरवधी तल्लीनता । निरंतर ॥ १७३ ॥

येक ऐकतांचि निवाले । ते देहभाविं सांडिलें ।

येक अनुभवं पातले । तद्रुपता ॥ १७४ ॥

जैसें सरितांचे बोध समस्त । समुद्रामार्जी मीळत ।

परी माघोते न समात । परतले नाहिं ॥ १७५ ॥

तैसीया योगीश्वरांचिया मति । मीळणीसवें येक वाटति ।

परि जे विचारुनि पुनरावृत्ति । भजतिच ना ॥ १७६ ॥

निश्चळ = चलनरहित, स्थिर, एकाग्र चित्तानें ज्याकडे पाहतो पाहतां. **एक** = कोणी एक. **निहाळितां केवळ** = केवळ स्वरूप पाहात असतां. **सकळ संसारजात विसरले** = संसारासंबंधींची खटपट विसरले. [संसारजात = जन्ममरणप्रवाह, कारणभूत. ऐहिक जीवित, (सां०) विश्व. संसारिन् = जीवात्मा, प्राणि] (१७२). **गुणानुवाद** (गुण + अनुवाद) = मूळधर्म सद्गुणांचा पुनरुच्चार जाहीर करणें जें. **उपरति** = अनुताप, विषय-निवृत्ति. **निरवधी** = निस्सीम, अखंड. **निरंतर** = नित्य, सतत, अव्याहत. **तल्लीनता** = निमग्नता, गढलेपण. **गद्गन** जाणें जें-(१७३). **एक ऐकतांचि निवाले** (= शांत झाले). **ते देहभावि** = मीपणानें, देहभावनेनें, देह

आसक्ति. देह आत्मा मानणें तें ल्यजिलें; सांडिलें (= ल्यजिलें). एक अनुभवे (= उपभोग) इंद्रियद्वारा होणारें जें ज्ञान ल्यानें. पातले = पावळे. तद्रूपता = तदाकारता, तन्मयता, तल्लीनता-(१७४). सरिताचे (= नद्यांचे) ओघ (= प्रवाह) समस्त (= सर्व) = सर्व नद्यांचे ओघ प्रवाह. न समात (= समुद्रांत न मावता) माघौते (= माघारे) परतले नाहीं = पण समुद्रांत सामावत नाहीत म्हणून नद्यांचे ओघ कांहीं परतले नाहीत-(१७५). योगीश्वरांच्या मति = योग करणारे समर्थ सत्ता चालविणारांच्या मति बुद्धि उद्देशावर. एकवटती = एकवटी = उठाव घेऊन असतात. मिळणीसर्वे = मिळतांच. विचारुनि = तत्त्वनिर्णयानें-दूरदर्शीपणा-युक्ता-युक्त विचार. जे पुनरावृत्ति = पुनर्जन्म. भजतीचि ना = सेवित नाहीत, पावत नाहीत-(१७६).

एक अंतःकरणामध्ये निश्चळ एकाग्र असें जें चैतन्य न्याहाळणें झाल्यानें केवळ एकाग्र चित्तानें पाहतां-पाहताच सकळ संसारजात विसरले-(१७७)

एक त्याच्या गुणाचे अनुवाद करताकरतांच की, त्याच्या चित्तामध्ये अनुताप-उपरति होऊन तात्काळ अखंड तल्लीनता पावतात-(१७८)

एक त्यासंबंधी (श्रवण करतांच) ऐकतांच की निवाले ते देहभावानें सांडले-सोडले गेले; एक ते अनुभवावरच की तद्रूपता पावले-तद्रूपतेस पोहोचले-(१७९)

समस्त नद्यांचे ओघ समुद्रास-समुद्रामध्ये मिळतात, पण समुद्रांत सामावत नाहीत म्हणून कांही ते नद्यांचे ओघ परतले नाहीत-(१८०)

तशा ह्या योगीश्वरांच्या मति-बुद्धि, (मिळणीसर्वे)-ब्रह्मी मिळतांक्षणींच एकवटतात-ब्रह्मचिंतनानें तद्रूप होतात-पण जे ब्रह्मविचाराचे झालेले, ते पुनर्जन्माचे होत नाहीत-(१८१)

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

[देही = आत्मा. नित्यं = नेहमी. अवध्यः = न च शीर्षच्छेद्यः. अयम् = हा आत्मा. देहे = सर्वस्य = अशेषस्य, समस्तस्य, समग्रस्य. भारत = पार्था. तस्मात् = त्याकरिता. सर्वाणि = सर्व. भूतानि = पदार्थमात्र. न त्वं शोचितुं = त्यासंबंधी दुःख करणें; अर्हसि = तुज शोभत नाही; योग्य नाही.]

अन्वयः : भारत, अयं देही सर्वस्य देहे नित्यम् अवध्यः । तस्मान् । सर्वाणि भूतानि शोचितुम् । त्वं न अर्हसि ।

अर्थ : हे भारतकुलोत्पन्न पार्था, हा आत्मा निरवयव, सर्व देहांमधील-सर्वांच्या देहांमध्ये असणारा नित्य, नच शीर्षछेद होण्यासारखा, कधीहि न मारतां येण्यासारखा आणि म्हणून सर्व पदार्थमात्रासंबंधी-एकंदर चराचर भूतमात्रासंबंधी तुंवा दुःख करणें, तुंवा शोक करणें तें तुला योग्य नाही-शोक करण्यास तूं योग्य नव्हेस-(देहाबरोबर आत्मा मरतो असें भ्रमानें समजून तूं शोकाकुल होऊं नकोस!)-(३०).

तें सर्वत्र सर्वहि देहिं । जया करिताहिं घात नाहिं ।

तें विश्वात्मक तूं पाहिं । चैतन्य एक ॥ १७७ ॥

ययाचेनि स्वभावे । हें होत जात आघवे ।

तरी सांगा काय शोचावे । येथें तुंवा ॥ १७८ ॥

यन्हवि तन्हि पार्था । तुज कां नेणों न मने चित्ता ।

परि किडाळ हें शोचीतां । बहुतांपरि ॥ १७९ ॥

जे = चैतन्य. सर्वत्र = सर्वाठायीं. सर्वही = (सर्वी) सर्वच्या सर्व. देही = देहामध्ये आत्मा एक जसा. जया करिताहि = ज्यास केला असताहि. घात नाही = वध नाही, नाश नाही. तें विश्वात्मक = तें जगद्रूप-सर्व विश्वांत सर्व भूतांत भरून राहिलेलें. तूं पाहिं चैतन्य एक = एक चैतन्य, ज्ञानकला ते तूं जाण-(१७७). ययाचेनि-इयाचेनि स्वभावें = या चैतन्याच्या सहजपणाच्या स्वाभाविकतेवरच, स्वभावेंकरूनच की. हें आघवें होत जात = हें सर्व होतें जातें. तरी येथें काय तुंवा शोचावें सांग = तरी ह्या येथें काय त्वां शोक करावास सांग?-(१७८). यन्हविं पार्था तन्हि = हे पार्था, सहज पाहिलें तर. कां नेणों तुज न मने चित्ता = तुझ्या चित्ताला का मानवत-मनवत नाही, हें मला समजेना. परि किडाळ (= गौण, हिणकस, कमीपणाचें). हें शोचीतां (= दुष्ट, करुणास्पद). बहुतांपरि = वैपुल्य (बहुता) आधिक्यतेवर, आधिक्यतेनें, विस्तारावरच की टाकिलें गेल्यानें-(१७९).

जें सर्वत्र आहे, जें सर्वहि देहामध्ये आहे, ज्यास घात केला तरी होत नाही, ज्याचा घात करण्याचा प्रयत्न केला असता ज्याचा घात (नाश) होत नाही, असें तें विश्वात्मक-सर्व विश्वांत, सर्व भूतमात्रांत भरून राहिलेलें चैतन्य एक तें पाहा-(१७७)

यया चैतन्याच्या स्वभावेंकरून की, आघवें सर्व होतें जातें. तरी सांग की, येथें तुंवा शोचावें तें काय-कसचें?-(१७८)

येहवीं हे पार्था, तुज चित्ता का न मने, नेणो, पण हें शोक-दुःख करणें तें असे वाईट-कमीपणाचें बहुतापरी की, अनेक तऱ्हांनी दिसणारें-(१७९)

कर्तव्याची आवश्यकता — (१८०-२२५) :

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

[स्वधर्मम् अपि = क्षत्रियधर्म देखील. च आवेक्ष्य = लक्षांत घेऊन. विकम्पितुम् न अर्हसि = कांपरें भरल्याप्रमाणें होऊन असणें हें तुला योग्य नाही. धर्म्यात् हि युद्धात् श्रेयः = स्वधर्मानुसार = युद्धापेक्षां कल्याणकारक. क्षत्रियस्य अन्यत् न विद्यते = क्षत्रियांस-शस्त्रधारीला कांहींहि दुसरें नसतें]

अन्वय : अपि स्वधर्मम् आवेक्ष्य । च । न अर्हसि विकम्पितुम् । धर्म्यात् युद्धात् हि । अन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य । न विद्यते ।

अर्थ : आणि आपला क्षत्रियधर्म-स्वधर्म पाहिला असता, लक्षांत घेतला असता-तुला कांपरें तें कां भरावें तें-तुला येथून जाणें कंपित होऊन तें योग्य नाही. कारण धर्म्य-स्वधर्मानुसार केलेल्या-युद्धापेक्षां दुसरे कांहीं अधिक श्रेयम् असे क्षत्रियांस नाही-(दयेनें, भयानें क्षत्रिय-कर्तव्य हें केव्हांहि सोडतांच येत नाही)-(३१).

तूं अद्भुति कां न विचारिसि । काये हें चित्तित आहासि ।

स्वधर्म विसरलासि । तरावें जेणें ॥ १८० ॥

या कौरवां भलतें जालें । अथवा तुजची कांहीं पातलें ।

कां युगची हें बुडालें । जन्ही येथें ॥ १८१ ॥

तन्हि स्वधर्म येकु आहे । तो सर्वथा त्याज्य नोहे ।

मग तरिजेल काय पाहें । कृपालुपणें ॥ १८२ ॥

अर्जुना तुझें चित्त । जन्ही जालें द्रविभुत ।

तन्हि हें अनुचित । संग्रामसमयि ॥ १८३ ॥

अगा गोक्षीर जन्हि जाले । तन्ही पथ्यासि नाहिं घेतलें ।

ऐसेनिही विष होय सुदलें । नवज्वरिं देतां ॥ १८४ ॥

तैसें आनिं आन करितां । नाश होईल हिता ।

म्हणौनि तूं आतां । सावधु होई ॥ १८५ ॥

अञ्जुणि का-अञ्जुनि न विचारिसी = अयापवरहि तूं हें विचारांत घेत नाहींस. हें काये चितित आहासि (= आहेस) = भलतेंच काय तें चितनाचें, समजुतीचें करीत आहेम. जेणें तरावें-तरिजे-स्वधर्म विसरलासि = ज्यायोगे तरावें तों आपला निज क्षत्रियधर्म तूं विसरला आहेस-(१८०). भलतें जालें-जाहलें = वेडेंवाकडें कोणतेंहि अमंगळ झाले-कौरवांचें अथवा तुझें. तुजची कांहीं पातलें = प्राप्त झालें-पोहोचलें, मिळालें, पूर्वजन्माचें कर्मफल. का-की-युगची बुडालें जन्हि-जन्ही-येथें-एथ = युगच इथें बुडालें, लयाचें झालें तरीहि-(१८१). येकु-एक स्वधर्मु = एक निजधर्म. त्याज्य नोहे = त्याग करणें योग्य नव्हे-त्याग करण्यास योग्य नाही. तरी कृपालुपणें काय पाहें तरिजेल = जर का त्यागाचा केलास, तर मग दयावंत, दयाशील का कृपालु होण्यावर कसचें न काय तें तरण्याचें तें-[दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः इति ४ दयाशीलस्य। (अमर०)] (१८२).

चित्त द्रविभुत जालें-जाहालें = चित्त, मन पाझरलें; लक्ष वितळलें; अनिश्चितपण रसरसलें. संग्राम-समर्थी हें अनुचित = लढाईचे वेळीं हें अयोग्य होय-असें मन पाझरणें होणें उचित नाहीं-(१८३). अगा गोक्षीर जन्हि जाले = पहा की जरी गाईचें दूध असलें. पथ्यासि घेतलें नाहीं = तरी ते पथ्यास (ज्वरामध्ये) घेतलेलें नाहीं. नवज्वरिं देतां-ऐसेनिही-सूदले विष होय = विषमज्वरामध्ये-नवज्वरामध्ये तें घातलें, दिलें असतां, जरी तें गाईचें असें उत्तम दूध तरी तें विषच की तापासुळें बनतें-(१८४). आनिं आन करितां = भलल्यानं भलतेंच केलें-क्षत्रियांनीं ब्राह्मणांचें किंवा ब्राह्मणांनीं शूद्रांचें कर्म केलें तर-स्वहिताचा नाश होईल = (स्वहिताच्या) हिताचा-उपयुक्ततेचा, योग्यतेचा, हितकर असें होणें जें त्याचा नाश होईल. (स्वहस्त = हस्ताक्षर, पुरावा). म्हणौनि आतां तूं सावधु होई = तरी तूं आतां “लक्ष देणारा”-सावध-दक्ष असा होऊन ऐस. (आनान = भिन्नभिन्न, निरनिराळें)-(१८५).

तूं अजूनहि कां बरें हें विचारास घेत नाहींस ! काय असें हें चितण्याचें करीत आहेस ! ज्यायोगे तरावें, तो स्वधर्म विसरला आहेस की-(१८०)

ह्या कौरवांना भलतें झालें-ह्या कौरवांचें किंवा तुझें कांहीं वेडेंवाकडें, अमंगळ झाले अथवा येथें हें युग जरी बुडालें-(१८१)

तरी एक स्वधर्मच काय तो आहे, जो सर्वथा त्यज-त्याज्य नव्हेच-येथें कृपालुपणाचें होणें झाले तर, मग तरणें, उद्धरणें, उद्धरून जाणें, होईल काय, सांग पाहूं-(१८२)

तुझें चित्त अर्जुना, जर का स्नेहाला वश झालें-तरीपण असें तें स्नेहाला वश होणें हें संग्रामसमर्थी उचित नाहीं, योग्य नाहीं-(१८३)

असें पाहा की, गाईचें दूध जरी झालें, तरीपण तें कांही पथ्यास घेतलें नाही ; व असें असूनहि जर तें नवज्वरामध्ये दिलें, तर दूध नव्हे विषच घातलें-दिलें असें होईल-(१८४)

तसें भलतें भलत्या ठायीं-भलल्यानं भलतेंच केलें-क्षत्रियांनीं ब्राह्मणांचें किंवा ब्राह्मणांनीं शूद्रांचें कर्म केले तर-भ्रमसाट केलें असतां हिताचा नाश होईल, याकरितां आतां तूं सावध हो-(१८५)

वायांचि व्याकुळ काई । आपुला निजधर्मु पाहिं ।

जो आचरतां बाधु नाहिं । कोणीहि काळि ॥ १८६ ॥

जैसे मार्गेच चालतां । अपाय न पवे सर्वथा ।
कां दिपाधारें वर्ततां । नाडखळिजे ॥ १८७ ॥

तयापरि पार्था । स्वधर्में राहाटतां ।
सकळकामपरिपूर्णता । सहजें होये ॥ १८८ ॥

म्हणौनि यालागीं पाहिं । तुम्हां क्षत्रीयां आणीक कांहिं ।
संग्रामावांचुनि नाहिं । उचित जाणें ॥ १८९ ॥

निष्कपटा होआवें । उसीणा घाई जुंझावें ।
हें असो कायि सांगावें । प्रतक्षावरि ॥ १९० ॥

वार्याचि = व्याकुळ काई = व्यर्थ खिन्न कां होतोस-व्यर्थच म्लान होणे तें कशास? (म्लान = कोमेजणें, थकणें, खिन्न होणें, अशक्त होणें). आचरितां जो कोणीहि काळि बाधुं नाहिं = आचरल्यास, वागविल्यास, प्रमाणें वागल्यास, आश्रयिल्यास, -संसर्ग ठेवल्यास, जो कधीहि हानीचा होणारा नव्हेच नव्हे, सहेतुकतेचा (= दोषाचा) होणारा नव्हे. बाधुं = हानि, प्रत्ययाय, दोष, पाप; पिडणें, छळणें, विरोध करणें, हांकून लावणें, हल्ला, प्रहार करणें-(१८६). मार्गेच चालतां सर्वथा अपाय-अपायो न पवे = रस्त्यानें चालल्यास केव्हाहि हानी होणार नाहीं, पोहोचणार नाहीं. अपायो = हानी. दिपाधारें वर्ततां = दिव्याच्या आश्रयानें वर्तन-वर्तणूक केल्यास. नाडखळिजे = अडखळत नाहीं-(१८७). तयापरि (= त्याप्रमाणें) स्वधर्में (= स्वधर्मानें) राहाटतां (= वर्तणूक केली असतां) = स्ववर्णोचित कर्तव्यानें. सहज = सख्खा भाऊ, जातिस्वभाव, स्वाभाविक, जन्मसिद्ध. सकळ = (समग्र, सकल, पूर्ण, अखंडम्). कामं = (इष्टं, यथेष्टितम्, कामम्, प्रकामम्). परिपूर्णता = भरलेला, तृप्त. सकळकामपरिपूर्णता होये = मनोरथाचा सिद्ध-(१८८).

म्हणौनि यालागीं पाहिं = म्हणून याकरितां जाण की. तुम्हां क्षत्रीयां कांहिं आणीक उचित संग्रामा-वांचुनि नाहिं जाणें = क्षत्रियांना-तुम्हांस-योग्य अशा संग्रामाशिवाय आणीक दुसरें असें कांहींहि उचित असें नाहींच नाहीं-(१८९). निष्कपटा होआवें = (शठं प्रति शाठ्यं-कपट = लबाडी. कपटिकः = लुच्चा, ठक. (-कपटः, व्याजः, दम्भः, उपधिः, छद्म, कैतवम्, कुसृतिः, निकृतिः, शाठ्यम् इति ९ शाठ्यस्य-). उसीणा घाई जुंझावें = शत्रूनें घाव मारला असतां, परत घाव मारून मोठ्या वीरश्रीनें घे घे म्हणत लढावें. हें (असें) असो (प्रत्यक्षा) प्रतक्षावरि सांगावें कायि = तुला माहित असलेल्या अशा ह्या उघड गोष्टीबद्दल आणखी तें काय सांगावयाचें?-(१९०).

व्यर्थ का खिन्न होतोस-वाया व्याकुळ काई-आपला निजधर्म येथें पाहा, जो आचरला असतां कवणेहि काळीं बाध-हानी म्हणून होणारी नाहीं-(१८६)

रस्त्यानें-मार्गानें चाललें तर केव्हाहि अपाय होणारा नव्हे; दिव्याच्या आधारानें चालले तर अडखळणें नाहीं-अडखळून पडणें नाहीं-(१८७)

त्यापरी हे पार्था, स्वधर्मानें वागतां, वर्ततां सकळ मनोरथसिद्धि सहजच होणारी-(१८८)

याकरितां आणि म्हणून असें पाहा की-असें जाण की-तुम्हां क्षत्रियांना संग्रामावांचून आणीक कांहिं उचित नाहीं-(१८९)

निष्कपट व्हावें, उसण्या घाईनें डाव घ्यावा, डाव घ्यावा, असे शत्रूनें डाव-घाव मारिला असतां, परत घाव मारून, मोठ्या वीरश्रीनें “घे घे” म्हणत लढावें, झुंजावें; तुला माहीतच असलेल्या ह्या उघड गोष्टीबद्दल सांगावयाचें तें काय?-(१९०)

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

[यदृच्छया = इच्छा केल्यावांचून-कुरापत काढल्यावांचून. (यत्-ऋच्छया “यदृच्छा” = स्वच्छंदीपणा, सहजपणा.-यदृच्छा, स्वैरिता इति २ स्वच्छंदतायाः हेतुशून्या आस्या स्थितिर्विलक्षणम् स्यात् । स्वतंत्रः, अपावृतः, स्वैरी, स्वच्छंदः, निरवग्रहः, इति ५ स्वच्छंदस्य । पद् + उप = जवळ जाणें, मिळणें, प्राप्त होणें, शक्य असणें, योग्य असणें, शोभणें, उत्पन्न करणें, घडवून आणणें, जवळ आणणें, देणें, मिळवणें, तयार करणें, सिद्ध करणें, प्रतिपादणें. अपावृतम् = उघडून देणारें, परत फिरणें, निवृत्त होणें. च = आणि. उपपन्नम् = प्राप्त झालेलें. स्वर्गद्वारम् = स्वर्गाचें द्वार. सुखिनः = दैवशाली. सहज अनायासेंच क्षत्रिय-सहज अनायासेंच युद्ध. क्षत्रियाः = क्षत्रियांनाच. पार्थ = हे अर्जुना. लभन्ते = लाभतें. युद्धम् = युद्ध. ईदृशम् = आजच्या-सारखे असें हें-(उद् + पत् = वर उडणें, चालून जाणें, बाहेर पडणें, उद्भवणें). उपपत्ति = जार-मुख्याद् अन्यस्य भर्तुः । उपपन्न = जवळ आलेलें, लब्ध, संपन्न, सहित, योग्य, संभाव्य, शक्य, सिद्ध केलेला, सत्य, संमत, अर्पित, वरा केलेला. उपपात = संकट, नाश. उपपातकं = गौण पातक. अपावृत = उघडें, मोकळें, झाकलेलें, स्वैर, अमर्याद. अपावृत = परतवलेला, पराङ्मुख, पराभूत, भूमीवर लोळणें, बाजूला मरणें-].

अन्वयः : पार्थ । च । यदृच्छया उपपन्नम् । स्वर्गद्वारम् । अपावृतम् । युद्धम् ईदृशम् । क्षत्रियाः सुखिनः । लभन्ते ।

अर्थः : हे पार्था, आणि सहज हें इच्छेनेंच, इच्छा केल्यावांचूनच प्राप्त झालेलें, (आणि) स्वर्गाचें द्वार उघडें-मोकळें करणारें-उघडून देणारें, स्वैर, अमर्याद युद्ध हें आजच्यासारखे सहज अनायासेंच-क्षत्रिय सहज युद्ध-अनायासेंच, दैवशाली अशा, सहज अनायासेंच की-सुखिनः अनायासेंच क्षत्रियांनाच लाभतें-(३२).

अर्जुना जुंझ देख आतांचें । हें हो कां काज दैव तुमचे ।

किं निधान सकळ धर्मांचें । प्रगटलें असें ॥ १९१ ॥

हा संग्रामु काय म्हणिपे । किं स्वर्गुचि येणें रूपें ।

मूर्त कां प्रतापें । उदो केला ॥ १९२ ॥

नातरि गुणाचेनि पतिकारें । अर्तीचेनि पडिभरें ।

हे किर्तिचि स्वयंवरें । आली तुज ॥ १९३ ॥

क्षेत्री बहुत (पुण्य) किजे । तें जुंझ येसें लाहिजे ।

जैसें मागिं जातां आडळीजे । चिंतामणि(सी) ॥ १९४ ॥

नातरि जांभया पसरिजे मुख । तेथें अवचटें पडे पीयूष ।

तैसा हा संग्राम देख । पातला असे ॥ १९५ ॥

अर्जुना जुंझ देख आतांचें = पार्था, जुंझणे आजचें पाहा. हें हो (कां जें) कां काज दैव तुमचें = हें तुमचें काज दैव होवो, दैवाचें कार्य, दैवाचें काम-(काज = काम, कार्य, काय. कामकाज = शब्दा वाजार-हाटाप्रमाणें, जेवणेंखाणें, धीर, गंभीर). किं निधान (= ठेवा, सार) सकळ धर्मांचें = सकळ धर्मांचें निधानच (= खजिना, सांठा, आगर, स्थान, ठेव, ठेवण). प्रगटलें असें = प्रकट, उघड, स्पष्ट, जाहीर झालें आहे-(१९१). संग्राम (= लढाई) काय म्हणिपे = ही लढाई म्हणावी तर अहो! स्वर्गुचि = देवांचें वसतिस्थान, निर्भेळ सुख. रूपे = स्वरूप, लक्षण, अनुरूप, साजेसें, जसेंच्या तसेंच. मूर्त = दृश्य, आकाराचें, मूर्तिमंत, सत्य, कठीण. प्रतापें = तेज, वैभव, प्रभाव, शौर्य-कांति, चकाकी. उदय = वर आला, समृद्ध, उत्कर्ष, सिद्धि, प्रभाव-(१९२).

नातरि गुणाचेनि पतिकारें (= गुणाचा अनुभव लौकिक ऐकून). अर्तीचेनि (= दुःख, पीडा, नाश, आजार) पडिभार (= आसक्तीनं, प्रेमाच्या आधिक्यानं). कीर्तिचि (= यश, कीर्ति, कृपा, विस्तार, तेज, राजवाडा). स्वयंवरें=स्वतः पति वरणें (स्त्री.) स्वयंवर करणारी, (स्वयंवरा, पतिंवरा, बर्या इति स्वेच्छया पतिवरणोयुक्तायाः ॥)-(१९३) क्षत्रिये-क्षात्री बहुत (= बहुता, बहुत्वं, वैपुल्य (पुण्य) कीजे. तै झुंज (= लढाई) यैसैं लाहिजे (प्राप्त होतें, प्राप्त व्हावें). जैसैं मार्गि जातां आडळीजे (= सहज प्राप्त व्हावा-अकस्मात् आडळावा). चिंतामणि-चिंतामणि(सी)=इच्छित फळ देणारा मणि, मण्याला-(१९४). जांभया=जृम्भः जृम्भणम् इति २ जृम्भकायाः। अवचटें = अकस्मात्. पडे पीयूष-पियूष-पियूख = (अमिनवं पयः पीयूषः स्यात्. पीयूषम्, अमृतम्, सुधा इति ३ अमृतस्य।) तैसा हा संग्राम (युद्ध, समर, रण, कलह, विग्रह, संग्राम, आजिः ॥) देख पातला असे=तसें हें समर प्राप्त झालें आहे-(१९५).

अर्जुना, आतांचें झुंज हें (कारणस्य कारण) काज दैव तुमचें हो, अथवा सार ठेवा का निधानच एक क्षात्रधर्मीचें सकळ असें प्रकटलें आहे-(१९६)

हा संग्राम कसचा! हा स्वर्गच येत आहे ह्या रूपानें : तुमच्या प्रतापानें हा मूर्तिमंत भाग्योदय पुढें आणला आहे-(१९७)

अथवा गुणाचा अनुभव लौकिक ऐकून, आर्तीच्या प्रेमाच्या आधिक्यानं, आसक्तीनं ही कीर्तीच स्वयंवरासाठीं तुजजवळ आली आहे-(१९८)

क्षत्रियानें पुण्य करावें, केलें व्हावें, तरच असलें हें दिव्य झुंज प्राप्त होतें, जसें का मार्गानें जात असतांना चिंतामणि सहज प्राप्त व्हावा-(१९९)

अथवा जांभई आली, मुख पसरलें, तेथें एकाएकी पियूषच-अमृतच मुखांत पडावें, तसा हा संग्राम पाहा-पातला आहे-(१९५)

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

[अथ चेत्=शक्यावरहि जर. त्वं=तूं. इमम्=हें. धर्म्यं=स्वधर्मविहित, कर्तव्यरूप. संग्रामम्=युद्ध न करिष्यसि=जर करणार नाहीस. ततः=तर. स्वधर्मम्=स्वधर्मात्म. कीर्तिम् च=आणि पूर्वसंपादित कीर्तीस. हित्वा=घालवून. पापम् अवाप्स्यसि=पाप मात्र जोडशील.]

अन्वयः च । अथ । इमं धर्म्यं संग्रामम् । त्वं । चेत् । न करिष्यसि । ततः । हित्वा । स्वधर्मम् कीर्तिं । च । पापम् अवाप्स्यसि ।

अर्थः आणि इतक्यावरहि हें धर्म्य, स्वधर्मविहित, कर्तव्यरूप युद्ध तूं जर का करणार नाहीस, तर (ततः) स्वधर्म तसेंच पूर्वे अर्जित कीर्ति यांना मुकून (घालवून देऊन) पाप मात्र जोडशील-(३३).

आतां ऐसा हा अव्हेरिजे । मग नाथिलें शोचुं बैसीजे ।

तरि आपण आहाणा होईजे । आपणपेयां ॥ १९६ ॥

पूर्वजांचें जोडलें । आपणचि होय धाडिलें ।

जरि आजि शस्त्र सांडिलें । रणीं इये ॥ १९७ ॥

(तरि) असति कीर्ती जाईल । जगचि अभिशाप देईल ।

आणि गीवसित पावतिल । माहादोष ॥ १९८ ॥

जैसि भर्तारेंहिन वनिता । उपहति पावे सर्वथा ।

मग तैसि दशा जीविता । स्वधर्मविण ॥ १९९ ॥

नातरि रणि शव सांडिजे । तें चौमेरिं गीधि विदारिजे ।

तैसें स्वधर्महिन अभीभविजे । माहादोषि ॥ २०० ॥

अव्हेरिजे = (आतां हा ऐसा) टाकावा. नाथिलें = लटकेंच, नसलेलें जे, नमत्तेंच. (आथिले-असलेले. आथि अस्ति अस-असणें. आथि-आहे. आथिला-संपन्न). शोचुं वैसीजे = करुणास्पदतेचें, दुष्ट. आपण आहाणा (=हानि करणारा, घातक) होईजे = आपण घातक व्हावें-होतें-होईल. आपणपेयां = आपणाला स्वतःला. -(१९९). पूर्वजांचे जोडले = पूर्वजांनीं मिळविलेले. आपणचि होय धाडिलें = गमाविलें, गमावले, आपणच. जरी आज शस्त्र रणीं इये सांडिलें = जरी का आज ह्या संग्रामामध्ये शस्त्र सांडलेस, टाकलेस तर-शस्त्र हें मांडल्यालवंडल्यावरि गेलें तर-इये = ह्या. रणीं इये = ह्या रणभूमीवर-(१९७).

असति कीर्ती जाईल = असलेली यशकीर्ति, कृपा नाहीशी होईल. जगचि अभिशाप (= शाप = आरोप, आळ, निंदा) देईल = हें जग तुला निंदेचें करील. गीवसित पावतील माहादोष = दोष महान असे तुजला हुडकून तुझे मागें लागतील-तुजपर्यंत पोहोंचतील-(१९८). जैसि भर्तारेंहिन वनिता = जशी पतिविरहित स्त्री. उपहति पावे सर्वथा = सर्वथैव अपमान पावते. मग तैसि दशा जीविता स्वधर्मविण = तशी स्वधर्मविहित कर्तव्याशिवाय असलेल्या जीविताची होते-(१९९). रणि शव सांडिजे = समरांगणाचे ठिकाणीं शव सांडून-त्याची नीट व्यवस्था नच लावून जर चालतें झालें. चौमेरिं गीधि = चहुंकडून गिधाडांनीं विदारिलें होतें-व्हावें जसे. (विदार = फोडणें, चिरणें, फाडणें, युद्ध. द्रु + वि = हल्ला केला जातो). स्वधर्महिन अभीभविजे = स्वधर्मविहित, कर्तव्यरहित जो त्यास जिंकतात. माहादोषि = महादोष ते-(२००).

आतां असा हा अव्हेरावा व नसलेलें लटकेंच दुःखी व्हावें-शोचूं वैसावें, शोक करित बसावें, तरी मग आपणच आपली हानी केली-आपणच आपणास हानी करणारा झाला, घातक झाला असें होईल.-(१९९).

पूर्वजांचे जोडलेलें तें आपणचि कीं (धाडिलें) गमाविलें असें होईल, जर का आज ह्या रणांगणीं शस्त्र सांडलेम तर -(१९७).

असती कीर्ति जाईल, जग आरोप शाप आळ निंदा करील, आणि महादोष हुडकीत येतील-(१९८)

जशी भर्तारेंहिन वनिता निस्तेज केल्यामुळे सर्वथा अपमान पावते, मग स्वधर्माशिवाय तसी जीविताची दशा जाण-(१९९)

अथवा रणी शव सांडावे, ते चहुंबाजूंनीं गिधि विदारावे-विदारिजे, तैसें महादोषी स्वधर्महीनाते अभीभविजे होतें-पीडा होते, जेरीस आणणें होतें-तिरस्कार, अपमानलेला होतो-(२००)

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

[च = आण. अपि = देखील. अकीर्ति = फजिती, अप्रतिष्ठा, अपकीर्ति. भूतानि = सर्व लोक. कथयिष्यन्ति = सांगत राहतील. ते = तुझी. अव्ययम् = अक्षय्य. संभावितस्य = प्रतिष्ठित पुरुषाची. च = कीं, आण. अकीर्ति = अपकीर्ति, फजिती, अप्रतिष्ठा. मरणात् अतिरिच्यते = मरणापेक्षांहि अधिक संतापदायक असते.]

अन्वयः भूतानि । च । ते । अव्ययाम् अकीर्ति अपि । कथयिष्यन्ति । च । मरणात् अकीर्ति अतिरिच्यते संभावितस्य ।

अर्थ : आणि तुझी अपकीर्ति, फजिति-अप्रतिष्ठा देखील सर्व लोक सांगत बसतील व हें जाण की, प्रतिष्ठित पुरुषास अपकीर्ति, फजिति मरणापेक्षाहि अधिक संतापदायक होय-(३४).

म्हणउनि स्वधर्म (हा) सांडिसील । तरि पापा वरिपडा होसिल ।

आणि अपेश तें न वचेल । कल्पांतवरि ॥ २०१ ॥

जाणतेन तंवचि वरि जीयावें । जंव अपकीर्ति आंगा न पवे ।

आणि सांग पां कैवि निगावें । येथुनियां ॥ २०२ ॥

तूं निर्मच्छर सदयता । येथुनि निगसि किर माघौता ।

परि ते गति समस्तां । न मनेल ययां ॥ २०३ ॥

हें चहुंकडुन वेढितिल । बाण वरिं घेतिल ।

येथें पार्था न सुटिजेल । कृपाळूपणें ॥ २०४ ॥

ऐसेनिहि प्राणसंकटें । जरि विपायें पां निगणें घटे ।

तरिं तें जीयालें हि वोखटें । मरणाहुनि ॥ २०५ ॥

स्वधर्म सांडिसील = स्वधर्माप्रमाणें विहित कर्तव्य सोडशील, टाकून देशील, सांडशील. पापा वरिपडा (= प्राप्त) होशील = पापांत पडशील, पापास पावशील. अपेश तें न वचेल (= दूर होणार नाहीं). कल्पांतवरि = प्रलयकालपर्यंतहि-(२०१). जाणतेन = जाणल्यानं, ज्ञात्यानं. तंवचि = तंववरच. जियावें = जगावें. जंव अपकीर्ति आंगा न पवे = जंववर अपकीर्ति अंगाम आली नाहीं-पावली नाहीं, अंगापर्यंत पोहोचली नाहीं; जाणल्यानं अपकीर्तीचा स्पर्श झाला नाही तोवरच जगावें. आणि सांग पां कैवि (= कसें) निगावें (= निघावें). येथुनियां-एथोनियां = रणांगणामधून-(२०२). निर्मच्छर (निर्मत्सर) (सदयता) = कनवाळूपणानं, मत्सररहित, दयार्द्र अंतःकरणानं व निर्वैरपणानं. किर माघौता निगसि (निघसील) = तूं निश्चयाने (किर) माघारीं निघालास-निघशील. परि ते गति समस्तां (= ही गति-दयामूलक पलायन) न मनेल ययां (= मानणें, पटणें, -आवडणारें नच ह्यांना होईल) = ही गोष्ट ह्यांना खरी वाटणार नाहीं-पटणार नाही, माघारी निघालास निर्वैरपणानं-(२०३). हें चहुंकडुन वेढितिल-कवळितिल = हे चहुंबाजूनीं वेढतील. बाण वरिं घेतिल = बाणांचा भडिमार करितिल. येथें पार्था न सुटिजेल = तेथें (येथें) पार्था, सुटका नच होईल-नीति-बंधनांतून पार होणें नच होईल-उलट जास्तच तेथें फसणें होईल. कृपाळूपणें = दयार्द्रतेचें होऊन-(२०४). ऐसेनिहि = अशा तऱ्हेचा. प्राणसंकटें = जीवावर प्रसंग आला तरीसुद्धा. जरि विपायें पां निगणें (निघणें) घटे = कदाचित् त्यांतून निघशील-त्या प्रसंगांतून कदाचित् निघण्याचें होईल. तरि तें जीयालें = जगणें, वाचणें. वोखटें = वाईटच होय. मरणाहुनि = मरणापेक्षासुद्धा-(२०५).

करेतां स्वधर्म हा सांडशील, तर पापांत पडशील-तुजला पाप होईल, पाप लागेल व अपेशाते कल्पांत-वरीहि नच वचेल, जाईल, टळेल, चुकविलें नच होईल-(२०१)

जाणल्यानं तंववरच जागावें जंव अपकीर्तीचा स्पर्श झाला नाही-अपकीर्तीचा स्पर्श झाला नाही तंववरच जाणल्यानं जगावें (सुभाषित)-आतां सांग बरें कसें तें येथून परत फिरावें-निघावें तें?-(२०२)

तूं निर्मत्सर सदयता येथून माघारी निगसील, पण ते गति गोष्ट ह्या सगळ्या योद्ध्यांना पटणार नाहीं-दयार्द्र अंतःकरणानं व निर्वैरपणानं तूं येथून माघारीं परत निघालास ही गोष्ट यांना खरी वाटणार नाहीं; द्वेषरहित होऊन कृपेनं येथून परत खचित गेलास तरी, ती परत मागें फिरण्याची रीति सगळ्या योद्ध्यांना मान्य होणार नाहीं-(२०३)

हे चहुंबाजूनीं कवळितील, बाणांचा भडिमार करितील; तेथें मग हे पार्था, कृपाळुपणाचें होऊन सुटणें नच होईल (२०४)

अशाहि प्राणसंकटांतून जरी कदाचित् चुकून माघारीं निघणें घडलें, तरीपण तें तर मरणापेक्षाहि जास्त खोटें-बोखटें होईलच कीं (२०५)

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

[भयात् = आम्हाला भ्यायल्यामुळें. रणात् = युद्धांतून. उपरतम् = परत फिरला-पळाला असें समजतील. मंस्यन्ते = समजतील. (सं + मन् = तुच्छ मानणें, अवलंबणें, अपमान करितील, तिरस्कार करितील). त्वाम् = तुला. महारथाः = दुर्योधन, कर्ण इत्यादि योद्धे. येषाम् = ज्या वीरांच्या. च = आणि. त्वम् = तोच, तूं आतां. बहुमतः (-अतिशय सन्मानित-) = बहुमानाला. भूत्वा = प्राप्त झालेला आहेस. लाघवम् यास्यसि = तुच्छतेला पात्र होशील-लघुत्वाला पात्र झाल्यामुळें ते तुझा तिरस्कार करतील]

अन्वयः भयात् रणात् उपरतम् । त्वां । महारथाः । मंस्यन्ते । येषां च त्वम् बहुमतः भूत्वा असि । मः । त्वम् लाघवम् यास्यसि ।

अर्थः कौरवांना-दुर्योधन, कर्ण इत्यादींना भ्यायल्यामुळें रणामधून पळालास, तर सर्व शूर योद्धे केवळ आम्हाला भ्यायल्यामुळें अर्जुन रणामधून-युद्धामधून परत फिरला, पळून गेला, पळाला, असें समजतील-आणि ज्या वीरांच्या बहुमानाला पात्र झालेला आजपर्यंत (जो) तूं तो आतां त्यांच्या तुच्छतेला, तिरस्काराला पात्र होशील-(३५).

तुं आणिक हि येक न विचारिसि । येथें संभ्रमें जुंझों आलासि ।

आणि सकणवपणें निगालासि । माघौता जरि ॥ २०६ ॥

तरि तुझें तें अर्जुना । या वैरियां दुर्जनां ।

कां प्रत्यया येईल मना । सांगें मज ॥ २०७ ॥

तूं आणिक ही एक न विचारिसि = आणिक एक गोष्ट लक्षांत घे कीं. येथें (एथ) संभ्रमें = समारंभानें, तयारीनें, मोठ्या उत्साहानें. जुंझों (झुंजो) आलासि = युद्ध करण्यास आलेला. आणि सकणवपणें निगालासि (निघालासि) = (कृपाळु) ममताळूपणानें, दयाळू होऊन निघालास. माघौता (मागुता) जरि = माघारा जरी-(२०६). तरि तुझें तें = दयालुत्व-कृपाळुपण हें. या वैरियां दुर्जनां = दुर्जन वैरी जे त्यांना. का प्रत्यया = कसल्या त्या अनुभवाला, खात्रीला, अधीनतेला. येईल मना = येईल-पाहील बरें. सांगें मज = मजला सांग पाहूं-(२०७).

आणिक कांहींहि तूं विचारास घेत नाहीस-इथें संभ्रमें-मोठ्या उत्साहानें झुंजण्यास-लढण्यास आला आहेस; तसेंच वर दयाळूपणानें माघारीं परत जरी निघालास, गेलास-(२०६)

तरी तुझें तें तसें करणें हे अर्जुना, ह्या दुर्जन वैर्यांच्या अनुभवास, विश्वासास, खात्रीस, कल्पनेस, प्रत्ययास तेथें काय बरें येईल तें (२०७)

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

[अवाच्यवादान् (= बोलूं नये ते निंदाजनक शब्द). च = आणि ते (तुजसंबंधी). बहून् = पुष्कळच. वदिष्यन्ति = बोलतील. तव = तुझें. अहिताः = शत्रू. निंदन्तः = निंदा करणारे होऊन, तव सामर्थ्यम् = तुझ्या पराक्रमाची. ततः = त्याहून. किम् = काय आहे. दुःखतरम् = अधिक दुःखदायक, अधिक संतापजनक.]

अन्वय : अवाच्यवादान् च तव अहिताः बहून् वदिष्यन्ति । तव सामर्थ्यम् निन्दन्तः ततः नु किम् दुःखतरम् ।

अर्थ : तुझे शत्रु तुझ्या पराक्रमाची निंदा करणारे होतील ; आणखी ते बोलू नये ते निंदाव्यंजक शब्द-निंदेचे शब्द-तुजसंबंधी पुष्कळच बोलतील ; यापेक्षा अधिक दुःखदायक काय आहे तें?-(३६).

हे म्हणती गेला रे गेला । अर्जुन आम्हां चिहाला ।

हा सांगें बोल उरला । निका कायि ॥ २०८ ॥

लोक सायासेंकरुनि बहुतें । कां वेंचितिं आपुलिं जीवितें ।

परि वाढविति कीर्तीतें । धनुर्धरा ॥ २०९ ॥

ते तुज अनयसें । अनकळित जोडिलें असें ।

हें अद्वितीय जैसें । गगन आहे ॥ २१० ॥

तेसि किर्ति निःसिम । तुझां ठाईं निरोपम ।

तुझे गुण उत्तम । तिहिं लोकिं ॥ २११ ॥

दिगांतींचे भूपति । भाट होऊनि वाखाणिति ।

जे आयिकीलीया दचकति । कृतांतादिक ॥ २१२ ॥

(ऐक) यैसि महिमा घनवट । गंगा जैसी चोखट ।

जया देखीं जर्गी सुभट । व्हांट जाले ॥ २१३ ॥

गेला रे गेला = गेला, पळाला, दूर झाला, निघून गेला. बिहाला आम्हां अर्जुन = भ्याला अर्जुन आम्हांस. सांगें बोल (= टपका) उरला निका कायि = उणें बोलणें निंदेचे तें काय खरा-चांगला म्हणावा-(२०८). कां वेंचितिं-वेचिती = खचितात. आपुलिं जीवितें = जीवंतपणा, प्राण, जगणें, जीवात्मा, जीवंत होणें जें, आपलेंपण. परि-परी. किर्तिते-कीर्तीतें. (कीर्ति = यश, लौकिक)-(२०९). अनयसें-अनायासें. अनकळित (= अक्लेश, सहज, अनायासें). जीवित जोडिलें-जोडिली (= कीर्ति) असें = तुला ही कीर्ति सहज मिळालेली आहे. अद्वितीये (अद्वितीय) = विनजोड, सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म. जैसें गगन आहे = आकाश, (ग.) शून्य जसें आहे. [गगनसद् = देव. गगन(ने)चर = पक्षी, आकाशस्थ ज्योति, राशिचक्र]-(२१०). निःसिम (निस्सीम) किर्ति = अतिशय, अमर्याद यश. तुझां ठाईं निरोपम (-निरूपम = तुलना-उपमारहित) = तुलना-रहित अशी तुजजवळ. तिहिं लोकिं गुण (= मूळधर्म, आवृत्ति, श्रेष्ठत्व, आधिक्य-दिव्याची वात) उत्तम तुझे = तुझे गुण तिहीं लोकीं उत्तम-सर्वात चांगले-श्रेष्ठ-(२११).

दिगांतींचे-दिगंतीचे भूपति. [दिगंत = दिशेच्या टोंकावरचा प्रदेश, क्षितिज (जग, दिग्चक्र) (दिश् + अंत), दिगंतर (दिश् + अंतर) = जागा, प्रदेश, दूरचा प्रदेश. दिश् + (आंत) आंतर = आशय, घृतांत. दिगंतरीचे = देशांतरीचे, आकाश-प्रदेशसीमा, दिग्विभाग = दिशा, प्रांत.] भाट = स्तुतिव्रतच स्तुतिपाठक होऊनि वाखाणिति. दचकति = मितात. कृतांतादिक = यमादिक. कृतांत = यम, दैव, शनि. (कृतात्मा = जितेंद्रिय, शुद्धचित्ताचा). [दिगांतीचे = दिगांतु, पाहुणा आगंतुक, घुसडलेला पाठ. (दिश् + आगंतु) बाह्य, वाट चुकलेला, यदच्छागत आलेला. दिगंतीचे = देशांतरीचे-(दिग् + आंत) = क्षितिजाचे पलीकडील प्रांती. दिश् + अंत = दिगंत. दिशा = दिशः ककुभः काष्टाः आशाः हरितः इति ५ दिशाम्।]-(२१२). (ऐक) यैसी महिमा (= माहात्म्य, उत्कर्ष, उत्कृष्टपणा) घनवट (= गहन). घन = मेघ, दाट, हातोडा. गंगा जैसी (तैसी) चोखवट (= चांगली, निर्मळ, चोख). व्हांट-वांट (= तटस्थ, स्तब्ध, चकित) जाले-जाहले-(२१३).

ते म्हणत आहेत-अहो अर्जुना, तो तर परत माघारीं गेला, अर्जुन आम्हाला भ्यायला-असा त्यांचा उरलेला बोल तो काय खरा नच होईल काय?-(२०८)

महत् सायास करून लोक आपली जीवितें वेंचतात-पण हे धनुर्धरा, ते आपल्या कीर्तीस, यशस, कृपेस, तेजास वाढवितात- (२०९)

ते यश, कीर्ति, कृपा अनायासेच की, केशाशिवायच की, जोडिली आहे-लाभली आहे; बिनजोड एकटें सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म अद्वितीयतेचे तें-जसें गगन तसें की. . . . (२१०)

तैसी कीर्ति (सीमेचें पूर्ण उल्लंघन जेथें) निस्सीम, निरूपम, अशी तुझ्या ठायींची-तुझे गुण तिन्हीं लोकी उत्तम-(२११)

दिगंतीचे भूपति भाट होऊन वाखाणिली-जें ऐकित्यास कृतांत आदिकरून सर्व दचकतात. . . . (२१२)

एक की-अशी घनवट गहन महिमा, गंगा तशी चोखट निर्मळ, जिच्या देखीनें सुभट योद्धे जर्गी वांट चकीत, स्तब्ध-(२१३)

ते पौरुष तुझें अद्भुत । आईकोनियां हे समस्त ।

जाले असती विरक्त । जीवितेंसि ॥ २१४ ॥

जैसे सिंहाचिया हांका । युगांत होये मदमुखा ।

तैसा कौरवां असेखा । धाक तुझा ॥ २१५ ॥

जैसे पर्वत वज्रातें । नातरि सर्प गरुडातें ।

तैसे अर्जुना हे तूं तें । मानिति सदा ॥ २१६ ॥

तें अगाधपण जाईल । मग हिणावो अंगा येईल ।

जरि माघौता निगसिल । न जुंझता ॥ २१७ ॥

आणि हे पळतां पळों नेदिति । धरुनि अवकळा करिति ।

न गणित कुटी बोलति । आइकतां तुज ॥ २१८ ॥

मग ते वेळें हियें फुटावें । आतां लाटेपणें कां न जुंझावें ।

हें जितिले तरि भोगावें । पृथ्वीतळ ॥ २१९ ॥

पौरुष (पौरुष्य) = शौर्य, उद्योग, पराक्रम. अद्भुत = आश्चर्यकारक, चमत्कारिक, एक रस. समस्त (=मस्त = डोकें, शिखर) अशेष, सर्व, सकल, समू, विश्व. जीवितेंसी = जीवंत केलेलेपणासहित = जीवनासहित. विरक्त = वैराग्ययुक्त, उदासीन, निस्पृह (निराश)-(२१४). सिंहाचिया हांका = सिंहाची हांक. मदमुखा युगांत होये = उन्मत्त मत्त हत्तीला प्रलयकाळ. तसा असेखा (अशेखा) कौरवां धाक तुझा = कौरवां सर्वांना तुझा धाक-(२१५). वज्र = पविः, खरूः, शम्बः, दम्भोलिः. पर्वत = अद्रिः, गोत्रः, गिरिः, ग्रावा, अचलः, शैलः. गरुड = सुपर्ण, खगेश्वर, तार्क्ष्य. सर्प = अहिः, व्यालः, कुण्डली, फणी, पन्नगः, उरगः. अर्जुना हे तूं तें (अर्जुनातें हे कौरव) = कौरव अर्जुनास (मानतात). सदा मानिति = मान देतात -(२१६). अगाधपण = गंभीरता. जाईल = नाहीशी होईल. हिणावो = हीनत्व, कमीपणा, नीचपणा. अंगा येईल = अंगी लागेल. जरि न जुंझता माघौता निगसिल = नच लढतां पाठ दाखविशील-(२१७). पळतां पळों नेदिति = पळें लागलास तर नच पळें देतील. धरुनि अवकळा (= फजिती) करिति. आइकतां तुज न गणित कुटी = (निंदा, अपवादात्मक वाईट गोष्टी) बोलतील-(२१८). ते वेळें हियें (= हृदय) फुटावें. आतां लाटेपणें (= शरपणानें, शौर्यानें) कां न जुंझावें. जितिले तरि भोगावें पृथ्वीतळ (महीतळ, पृथ्वीचें राज्य)-(२१९).

तुझे तें अद्भुत पौरुष ऐकून, समस्त हे जीवीतेंसी अति विरक्त झाले आहेत-(२१४)

सिंहाच्या हाकांनी मत्त हत्तीला-युगाचा अंत होत आहे-युगांत वाटतो, तमा अशेष सर्वहि कौरवांना तुझा धाक आहे-(२१५)

पर्वत वज्रास, सर्प गरुडाम, तसे हे तुजला अर्जुना, मदा मानतात-(२१६)

असले तें मोठेपण जाईल व मग हीनत्वच एक अंगाम येईल की-जरी का न झुंजतांच माधारी परत निघसील, फिरसील तर. . . . (२१७)

आणि आतां तर हे तुज पळतां पळो नेदितील, तुज धरून तुझी फजिती करिताल, अगणित अशी बोलणीं तीं वाईट गोष्टींचीं-निंदेची तीं बोलतील-तुज (परत जाणे) तुझे तें ऐकल्यास-(२१८)

मग तेव्हां जें हृदयानें फुटावें, त्यापेक्षा आतांच की थोर्यानें-लाटेपणाने-का बरें नच झुंजावें तें!-झुंज जितल्यास सर्व महीतळहि भोगावें-उपभोगावें असें होईल-(२१९)

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

[कौन्तेय=कुंतीपुत्रा, पार्था. वा हतः प्राप्स्यसि स्वर्गं=युद्धांत मेलास तर स्वर्गाला जाशील. वा जित्वा महीम् भोक्ष्यसे=अथवा जय मिळाला तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील. कृतनिश्चयः युद्धाय उत्तिष्ठ=हृद निश्चयाने युद्धाला उभा हो-(तुला पापाची भीति नाही-कारण. . . . ३८ श्लोक पाहा)-]

अन्वयः : कौन्तेय । प्राप्स्यसि स्वर्गम् हतः वा । भोक्ष्यसे महीम् जित्वा वा । तस्मात् । कृतनिश्चयः । उत्तिष्ठ युद्धाय ।

अर्थ : हे कुंतीपुत्रा पार्था, स्वर्गी जाशील युद्धांत मरण पावलास तर-पृथ्वीतल भोगशील युद्धांत जिकलेस तर-करितां हृद निश्चय करून उभा हो ... युद्धास- (३७).

नातरि रणि येथ । जुंझता वेंचिलें जीवित ।

तरि स्वर्गसुख अनकळित । पावसिल ॥ २२० ॥

म्हणोनि यीयें गोठि । विचार न करि किरीटि ।

आतां धनुष्य घेउनि उठीं । जुंझे वेगा ॥ २२१ ॥

देखें स्वधर्म (हा) आचरतां । दोष नागे असता ।

तुज भ्रांति हे कवण चित्ता । येथें पातकांचि ॥ २२२ ॥

सांगे प्लवेंचि काये बुडिजे । किं मागें जातां अडखळीजे ।

परि विपार्यें चालों नेणिजे । तरि तेंही घडे ॥ २२३ ॥

अमृते तरीच मरिजे । जरि विषसीं सेविजे ।

स्वधर्में दोष पाविजें । हेतुकपणें ॥ २२४ ॥

म्हणोनि तुज पार्था । हेतु सांडूनि सर्वथा ।

तुज श्वाश्रवृत्ती जुंझतां । पाप नाहीं ॥ २२५ ॥

रणि जुंझता जीवित वेंचिलें=कामास आलें, खर्चले गेलें. अनकळित=उपद्रवरहित असें स्वर्गसुख पावसिल=स्वर्गाचें सौख्य पावला होशील-(२२०). यीयें मोठि विचार न करि = ह्या गोष्टीचा मुळीच विचार करूं नकोस. किरीटि=अर्जुना. धनुष्य घेउनि उठीं वेगा जुंझे=हातीं धनुष्य घेऊन ऊठ व वेगानें लढण्याचें

कर (२२१). स्वधर्म आचरता (अमता) = असलेला मूळचा. दोष नाशे = स्वधर्मयज्ञ आचरल्याने दोष नाहीसा होतो. चित्ता तुज पातकाची भ्रांति कवण हे = कसली ही संभ्रम-भ्रांति तुजला पापाची ती- (२२२). भ्रवेंच (= नौकेनं) काय बुडिजे = नावेनं काय बुडावें होतें? मार्गे जातां अडखळीजे = सरळ मार्गानें गेलें तर काय अडखळणें होईल? आपटणें होईल? ठेंच लागणें होईल? - परि विपायें चालो नेणिजे तरि तेंही घडे = पण कदाचित् चालणें कसें ते नच जाणेल, तर तेंहि घडणें शक्य आहे (२२३). अमृतें मरिजे तरीच जरि विषसी सेविजे = अमृतसेवन मरणाम कारण होईल केव्हां तर जर का तें विषासह सेविलें तर. जो हेतुकपणें = फलाशापूर्वक कर्म केल्यानें-पकामतेनं, फलाच्या हेतूवर-फलाच्या आशेमुळें कर्म केल्यानें स्वधर्म दोष पाविजे = स्वधर्मीहि दोष, पाप पावणें होतें-(२२४) पार्था तुज हेतु सांडुनि (= निर्हेतुक बुद्धि ठेवून) क्षात्रवृत्ती (= क्षत्रियधर्मानें) जुंझता सर्वथा पाप नाही = हे पार्था, फलाशा सोडून क्षत्रियधर्मानें युद्ध केल्यास सर्वथा केव्हाहि पाप, दोष नाही (२२५).

अथवा येथे ह्या रणामध्ये जुंझतां जीवत जरी वेंचलें गेलें-खर्च झालें-तरी अनायासे (अनकळित) आशा केशरहित अशा स्वर्गमुखास पावशील-(२२०)

म्हणून ह्या गोष्टीचा विचार करीत वसू नको. आतां धनुष्य घेऊन वेगानें झुंजण्याचें कर-उभा हो-ऊठ-खडा हो-(२२१)

जाण की हा स्वधर्म आचरत अमतां, असता दोष नाशे, नाहीसा होतो-तुला कसली ती चंचलता, चूक, भूल, भ्रांती ह्या पातका-पापासबंधीची ती-(२२२)

माग की, प्रवे म्हणजे नावेनं बुडविणें होईल काय? -अथवा रस्त्यानें गेलें तर अडखळणें होईल काय? - पण चालणें कसें ते माहीत नाही तर मात्र कदाचित् तसें होईल-तसें घडेल-(२२३)

अमृतानें तरीच मरणें होईल जरी का विषाबरोबर सेविले तर-तसा उद्देशानें, हेतुकपणें, फलाशापूर्वक स्वधर्मा ह्या कर्म केल्यानें दोष पाविजे-(२२४)

म्हणून हे पार्था-सर्वथेव उद्देश हेतु सोडून, सांडून, क्षात्रवृत्तीनें झुंजल्यास तुजला पाप लागणार नाही-(२२५)

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

[सुखदुःखे = सुखदुःख. समे कृत्वा = सारखीं समजून-इंद्रियगुणांमुळें होणारीं-तेथें विकारवशतेमुळें रागद्वेष, लोभ, मोह, (कामक्रोध) इत्यादि हीं द्वंद्वे तीं नच फसतां-ते सारखे समजून. समौ लाभालाभौ = लाभ व हानी. समौ जयाजयौ = जय व अपजय. ततः = नंतरच. युज्यस्व युद्धाय = युद्धाला का युद्धाला सिद्ध हो. एवम् = समचित्तामुळें. पापम् न अवाप्स्यसि = पाप लागणार नाही-पापस्पर्श होणार नाही-(कर्तव्य विकाररहित समब्रह्म समदर्श ठेवून केल्यानें पाप लागणार नाही) (समः, तुल्यः, सदृशः, सदृक्, साधारणः, समान इति ७ समांतरस्य ।)]

अन्वयः : समे कृत्वा सुखदुःखे । समौ कृत्वा लाभालाभौ । समौ कृत्वा जयाजयौ । ततः । युज्यस्व युद्धाय । एवम् । न अवाप्स्यसि पापम् ।

अर्थः सुखदुःखे सारखी समजून, लाभ अलाभ-हानी सारखीं करून, जय अपजय हीं दोन्ही सारखींच समजून, (ततः) तदनंतर युद्ध करण्यास उभा (रहा) हो, तसा सिद्ध झालास तर (एवं) [या प्रकारच्या ब्रह्म समचित्तानें-समदृष्टि ठेवून-काम-क्रोध-राग-द्वेषाचे विकारवश न होता युद्ध करशील] तला पाप लागणार नाही-तेथें पापाचा स्पर्शही होणार नाही-(३८).

सुखी संतोषा न यावें । दुःखी विषादा (नवजावे) न भजावें ।

आणि लाभालाभ न धरावे । मनामार्जी ॥ २२६ ॥

येथ विजयेपण होईल । कां सर्वथा देह जाईल ।

हें आधिची कांहीं पुढील । चिंतावे ना ॥ २२७ ॥

आतां आपण्यां उचिता । स्वधर्मातेचि राहाटतां ।

जें पावे तें निवांता । साहोनि जावें ॥ २२८ ॥

ऐसिया मनें होआवें । तरि दोष न घडे स्वभावें ।

म्हणउनि आतां जुंझावें । निभ्रांत तुवां ॥ २२९ ॥

सुखी संतोषा न यावें = (सुखदुःखद्वंद्व-सहिष्णुता) सुखी सुख झालें तरी संतोषास येऊं नये-सुख देणाऱ्या आनंदानें खूष होऊं नये-तृप्तता मानूं नये. दुःखी विषादा न भजावें = कष्टामुळें दुःखामुळें अनुत्साह-शोक-खेद मानूं नये, विषादास मनोभंगास-मानभंगास (नवजावे) न भजावें. लाभालाभ न धरावे मनामार्जी = लाभ-प्राप्ति, अलाभ-अप्राप्ति-नुकसान, मनीं धरूं नयेत-प्राप्ति नुकसानाला-त्यांना महत्त्व देऊं नये (२२६). येथ (एथ) = रणांगणीं. विजयेपण होईल का सर्वथा देह जाईल = विजय होईल अथवा देह सर्वथैव जाईल. हें पुढील आधिची कांहीं चिंतावे ना (= चिंतूं नये) = हें पुढें जें कांहीं होणारें तें अगोदर चिंतूं नये-विचारास घेऊं नये (२२७). आपण्यां = आपल्याला. उचिता (स्वधर्मि) स्वधर्मातेचि राहाटतां = व्यवहारांत वागत असतां. जें पावे तें निवांता (= निमूटपणे, मुकाळ्यानें, स्वस्थपणानें) साहोनि जावें = जें पावेल-मिळेल तें साहावें-(२२८). ऐसिया मनें होआवें = अशा दृढ-स्थिर मनानें असावें; मनाचें व्हावें. तरि दोष न घडे स्वभावें = तेथें सहज मग नच अपराध, चूक का दोष घडेल. म्हणउनि (म्हणोनि) आतां जुंझावे निभ्रांत तुवां = म्हणून आतां तुवां भ्रमाचें नच होता-भ्रांत न होता-निःशंकपणें जुंजण्याचें करावेंस-(२२९).

सुखदुःखद्वंद्व-सहिष्णुता (२२६-२२९)-

सुखी सुख झालें असतां संतोषास येऊं नये; दुःखी दुःख झालें अमतां विषादास (नवजावे) न भजावें व लाभ अलाभ हीं मनीं-मनामध्ये धरूं नयेत. (२२६)

येथें विजयपण होईल का देहच हा सर्वथैव जाईल हें पुढील कांहींहि अगोदर चिंतूं नये. (२२७)

आपणांम उचित-योग्य अशा स्वधर्मांनि राहाटतां, वर्ततां जें जें कांहीं पावेल-मिळेल तें मुकाळ्यानें, निवांतपणें, स्वस्थपणानें साहून असावें-साहून जावें. (२२८)

ऐसिया मनाचें व्हावें-अशा मनानें असावें-तरी स्वभावेंकरूनच कीं दोष न घडेल (न लागेल) म्हणून आतां निभ्रांतपणेंच कीं तुवां जुंजण्याचें करावेंच करावें-(२२९)

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

[[एषा = इच्छा (स वा एष श्रुतिः)] ते (= तुला) = ही ज्ञानयोगाची इच्छा तुला. अभिहिता = ठरविलेली, बांधलेली, वर ठेविलेली, सांगितली, बोललेली, भाषण, संबोधिलेली. सांख्ये = ज्ञानयोगामधील बुद्धि बुद्धि = ज्ञान, विचार, अंतःकरणशक्ति. बुद्धिमत् = शहाणा. सांख्य = सांख्ययोग. योग = भेटणें, ऐक्य; जीवात्मा व परमात्मा यांचा संयोग; ध्यान, चित्तानुरोध, कष्ट, परिणाम. तु इमाम् = परंतु आतां पुढें जी सांगणार आहे ती बुद्धि. शृणु = ऐक. बुद्ध्या युक्तः = बुद्धीनें, बुद्धि ज्ञानानें संपन्न झाल्यावर. यया = ह्या बुद्धीनें. पार्थ = अर्जुना. कर्मबन्ध = कर्मांमुळें पुनर्जन्म होणें. कर्म हाच बंध, बंधन, देह, ठेव, करार,

म्हणजे अडथळा किंवा विघ्न. बन्धू=बांधणे. अमिहित=नांव, शब्द, भाषण अमिहित्व=विधान, आधार, प्रमाण. अभिहित अन्वयवाद=शब्दांना स्वतंत्र अर्थ असतो व शब्दांचे स्वतंत्र अर्थ केल्यावर वाक्याचा अर्थ होतो असे नैयायिकांचे मत. प्रहास्यसि=टाकशील, वगळणे, नाकारणे, सोडणे, (फेंकणे, नष्ट होणे) [हा (ओहाक) + प्र]. प्रहसू=उपहास, थटा, टर उडविणे, हंसणे, ताण करणे, थटा करणे. प्रहासू=मोठ्याने हंसणे, विकास. प्रहसन्=थटा, व्यंगोक्ति, हास्यरसप्रधान रूपक.]

अन्वय : सांख्ये बुद्धि । एषा । ते अभिहिता । तु । योगे । इमाम् शृणु । पार्थ । यया बुद्ध्या युक्तः । कर्मबन्धं । प्रहास्यसि ।

अर्थ : आतांपर्यंत इच्छा तुला सांख्यबुद्धीची सांगितली : पण आतां ही योगबुद्धी ऐक : पार्था, ह्या बुद्धीनें तूं युक्त म्हणजे संपन्न झालास तर कर्मबंध-कर्मामुळे पुनर्जन्म होणें जें-तो फेंकून देशील-कर्मबंध तुझा नष्ट होईल (३९).

हे सांख्यस्थिति संकलित । सांगितली तुज येथ ।

आतां बुद्धियोग निश्चित । अवधारीं पां ॥ २३० ॥

जया बुद्धियुक्ता । जालिया पार्था ।

कर्मबंध सर्वथा । बाधूं न पावे ॥ २३१ ॥

जैसें वज्रकवच लेइजे । मग शस्त्रांचा वर्षाव साहिजे ।

परी जैतेंसी उरिजे । अचुंबित ॥ २३२ ॥

सांख्यस्थिति=ज्ञानयोग=ज्ञानाच्या द्वारे ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्याचा उपाय. मुकुलित=संक्षिप्त=मुकुलांनी युक्त, अर्धे मिटलेले, संकुचित. मुकुल=किंचित उमललेली फुलांची कळी; आत्मा, देह. मुकुली कृ=मिटणे. बुद्धियोग निश्चित (= ठरविलेला, निर्धारित) निष्काम कर्मयोग आचरण्यास अवश्य लागणारी बुद्धि-(पाहा-अ. १०, श्लोक १०, ओवी १३०)-बुद्धियोगिविरुद्ध (पा. मे.) (२३०). जया-जिया बुद्धियुक्ता (=समबंध-ब्रह्मबुद्धि) जालिया=निःसंग कर्मानुष्ठानज्ञानसंपन्न बुद्धियोग-प्राप्त झाल्यास. कर्मबंध बाधूं न पावे सर्वथा=कर्मामुळे जन्मणें मरणेंरूपी बंध सर्वथैव बाधा करणारा होणार नाही (२३१). वज्रकवच(=वज्राचें चिलखत) (लेइजे) शस्त्रांचा वर्षाव (=वृष्टि) साहिजे (=सहज सहन केला होतो). वज्र=(१) स्वरू, पवि, अशनि इति । (२) सी हुण्डः, वज्रः, स्नुक्, स्नुही, गुडा, समन्तदुग्धा इति ६ वज्रद्रुमस्य । (शेरनिवडुंग) (३) हीरके मणिभेदे पवौ भिदुरे च वज्रः । (४) वज्रम् कुलिशम् । (इंद्राचें वज्र, कुन्हाड). तनुत्रम्, वर्म, देशनम्, उरश्छदः, कङ्कटकः, जगरः, कवचः इति ७ कवचस्य । परी जैतेंसी (=जेतूत्व, जयः: ९-२१७) उरिजे अचुंबित=अतर्क्यतेनें जयरूप उरावें-विजयी व्हावें-(२३२).

ज्ञानमार्ग (११-२२९) : कर्ममार्ग (२३०-२४१)

अशी ही इथें तुजला संक्षिप्तपणें सांगितलेली ज्ञानयोगाची स्थिति होय-आतां यावर निश्चितपणाचा असा बुद्धियोग तो ऐकण्याचें कर-(२३०)

ज्या बुद्धियुक्ततेचें होणें झालें अमतां हे पार्था, कर्मबंध तो केव्हाहि सर्वथैव नच बाधा करणारा, बाधणारा की-बाधा पावणारा-(२३१)

जसें अभंग चिलखत-वज्रकवच अंगी चढवावें, ल्यावें व मगच शस्त्रांचा वर्षाव साहावा, सहन करावा-वरी जयच की, जेतूत्वच की, एक अचुंबित-घाय न लागतां असें उरावेंच की-(२३२)

नेहामिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

[इह = येथें आतां, ह्या कर्मयोगांत, ह्या लोकांत. अमिक्रम = आरंभ केलेल्या कर्मांचा, आरंभलेल्या कृत्यांचा. नाशः = निष्फलत्व, ध्वंस, मरण, पळून जाणें जें. अस्ति न = होत नाही. प्रत्यवाय = नाहीसें होणें, पाप, गोंधळ, तुकमान, अडथळा विरुद्धाचरण, दोष, आशाभंग. विघ्न, वैगुण्य, दोष, कष्ट, प्रयास. (विघ्न । ईष । नायक । नाशन । राज । = गणपति. विघ्न = वाहन, उंदिर. ईष = कांता, दुर्वा) न विद्यते = प्राप्त होत नाही, असत नाही. जाणणें नाही स्वल्पम् अपि = थोडेंसे जरी, फार थोडें जरी. अस्य धर्मस्य = ईश्वर उपासना, निष्काम विहित कर्मरूपी धर्माचे. त्रायते = (त्रै) - संरक्षण करते. महतः भयात् = फार मोठ्या भयापासून-मोठ्या भीति-अरिष्टा-पासून]

अन्वयः : इह न अस्ति अमिक्रमनाशः । इह प्रत्यवायः न विद्यते । अपि स्वल्पम् । अस्य धर्मस्य । महतः भयात् । त्रायते ।

अर्थः : ह्या लोकीं येथें आता आरंभलेलें कृत्य (कर्म) त्याचा नाश (निष्फलत्व) होत नाही- ह्या लोकीं येथें आतां विरुद्धाचरण, आशाभंग, दोष, इत्यादी जाणणे नाही ; थोडेंसेहि जरी आचरण ह्या विहित कर्मरूपी धर्माचें, तें मोठ्या भयापासून अनुष्ठान करणाऱ्याचें, कर्त्याचें रक्षण करतें (४०)

तेसैं अहिक तरि न नाशे । आमोक्ष तो उरला असे ।

जेथ पूर्वांनुक्रम दिसे । चोखाळतु ॥ २३३ ॥

कर्माधारें राहाटिजे । परि कर्मफळ न निरिक्षिजे ।

जैसा मन्त्रज्ञा न (मन्त्रज्ञानें न) बाधिजे । भूत बाधा ॥ २३४ ॥

तयापरि जे सुबुद्धि । आपुलालिया निरवधि ।

हा असताचि उपाधि । आकळूं न शके ॥ २३५ ॥

जेथें न संचरे पुण्यपाप । जें सूक्ष्म अति निष्कंप ।

गुणत्रयादि लेप । न लगति जेथ ॥ २३६ ॥

अर्जुना ते पुण्यवशें । जरी अल्पचि हृदयीं बुद्धि प्रकाशे ।

तरी अगोष हे नाशे । संसारभय ॥ २३७ ॥

ऐहिक न नाशे-नशे = ह्या लोकींचें सुरू अमलेलें ऐहिक, इहलोकसंबंधीचें तें प्रपंच नासत नाही. मोक्ष उरला असे = मोक्ष राखून ठेविला आहे, जसे का-असा शिलकीचा. पूर्वांनुक्रम चोखाळतु जेथ दिसे = तेथें पहिल्या पूर्वकर्माचा क्रम स्पष्ट दिसतो. ह्या बुद्धियोगात पूर्वांनुक्रम म्हणजे सांग्ययोग स्पष्ट दिसतो (२३३). कर्माधारें राहाटिजे = कर्माच्या आधाराणें वतविं. परि कर्मफळ न निरिक्षिजे = कर्मापासून होणाऱ्या फळाला न पाहार्वें जैसा मन्त्रज्ञा न (मन्त्रज्ञानें न)-मन्त्रज्ञ-भूतबाधा न बाधिजे = मंत्र जाणणारा पंचाक्षरी-देवकृष्ण-भूतबाधा पावत नाही जसा-(२३४). तयापरि सुबुद्धि (= सीमेचा परमात्माच जी) आपु (= प्राप्त) जालिया निरवधि (= निःशेष) = सुबुद्धि उपाधीम आवरून धरते-ती उपाधि वरचढ होत नाही. हा उपाधि (= धर्मविचार, पदवी, लबाडी) असताचि आकळूं न शके = जाणणें नाही-अमलेली आटोपणें नाही, उपाधि आटोपली होत नाही-ही उपाधि अडवणारी होत नाही-(२३५).

जेथें पुण्यपाप न संचरे (= शिरत नाही) = जेथें पुण्य अथवा पाप लागत नाही. जे निष्कंप = निश्चल) अतिसूक्ष्म = जें अतिसूक्ष्म असून निश्चल आहे. गुणत्रयादि लेप (= चिंतातील आकृति) न

लगति जेथ (= लागत नाहीत) = जेथे तिन्ही गुणांचा लेप मुळीच लागत नाही (२३६). पुण्यवशे (= पुण्याईने) ते (= सुबुद्धि, आत्मज्ञान, ईश्वरप्रसाद-प्राप्ति) जरी अल्पचि हृदयीं बुद्धि प्रकाशे = थोडेंसें जरी हृदयामध्ये बुद्धीनें प्रकाशले तरी. तरी अशेष हे नाशे संसारभय [= (सां) विश्व, ऐहिक जीवित, जन्ममरण प्रवाह] भय (= भीति, संकट) = अशेष सर्व संसारभय नाहीसें होतें, नासतें. (संसारगुरु = मदन, जगद्गुरु. संसारमार्ग = योनि) - (२३७).

तसें ह्या लोकीचें ऐहिक सुरु जें तें नाश पावत नाही; वर मोक्ष तो राखून ठेविलेला आहेच; तेथें पूर्वकर्माचा क्रम स्पष्ट दिसत आहे - (२३३)

कर्माच्या आधारानें राहाटावें, वर्तावें, पण कर्मफळ पाहूं नये - जसा, पंचाक्षरी जो - भूतबाधा त्यास बाधा करीत नाही - (२३४)

त्या परीनें जी सुबुद्धि प्राप्त झाली तर त्वरित हा असलेला उपाधि त्यास आकळूं शकत नाही - (२३५)

जेथें पुण्यपाप संचरत नाही, जें सूक्ष्म व अति निष्कंप, जेथे गुणत्रय लेप न लगति - (२३६)

अर्जुना, ते पुण्यबशें करून जरी का अल्प असेंच हृदयाच्या टिकाणीं बुद्धि ती प्रकाशील, तर अशेषही सर्वमयात्मक संसारभय तें नासेल - (२३७)

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

[कुरुनन्दन = कौरवकुल उत्पन्न अर्जुना. व्यवसायात्मिका = निश्चयाचें बळ असलेली [व्यवसाय = युक्ति, बढाई, उद्योग, निश्चय, करामत, अनुष्ठान, कृत्य, वर्तन, धंदा, व्यापार. व्यवसायीन् = क्रियावान्, आचरणारा, दृढनिश्चयी, उद्योगी, तत्पर, (तत्पर, प्रसितः, आसक्तः - इति ३ तत्परस्य ।) आत्मिका = स्वकीया. आत्मकीय = (आत्मीय) = स्वतःचे संबंधी, स्वाधीन, जीवंत]. बुद्धि = योगबुद्धि, अवश्य लागणारी बुद्धि. (बुद्धि = जाणणें, मति, ज्ञानशक्ति, विवेक, विचार, कल्पना, समजुत, जाणीव, हेतु, युक्ति, उपाय, (वे.) निश्चयरूप अंतःकरण-वृत्ति). एका = ही मात्र प्रमाणभूत एक. इह = ह्या लोकीं. बहुशाखा = अनेक फांटे फुटलेल्या. बहु = पुष्कळ, मोठा, अतिशय. शाखा = खांदी, बाहु, भाग, रेखा, पक्ष, तट, पारंबी, वेदाचा पोटभाग. हि = अशा. अनन्ता = अनंत असतात; अंतरहित, आकाश, अनंतत्व, मोक्ष, परब्रह्म, निस्सीम, अपार. अनंती = स्त्रियाचे डावे हातांत बाधण्याची रेशमी दोरी. च = आणि. बुद्धयः = बुद्धि. अव्यवसायिनाम् = ज्यांचा निश्चयी स्वभाव नाही अशा अविवेकियांच्या.]

अन्वयः कुरुनन्दन इह व्यवसायात्मिका बुद्धि एका (प्रमाणभूता) अव्यवसायिनाम् च बुद्धयः बहुशाखा अनन्ता हि ।

अर्थ : हे कौरवकुल उत्पन्न अर्जुना, ह्या लोकीं (ह्या निष्काम कर्मयोगामध्ये) स्वकीया अशी आत्मिका - निश्चयाचें बळ असलेली योगबुद्धि - (व्यवसाया आत्मिका) निश्चयरूप अंतःकरणवृत्ति हीच मात्र एक प्रमाणभूता आहे; आणि अव्यवसायिन् जे - ज्यांचा निश्चयी, निर्णयी स्वभाव नाही - अशा अविचारी, भ्रमलेले जे त्या अविवेकियांच्या बुद्धि अनेकविध, अनेक फांटे फुटलेल्या अशा (अनेकविध) असून त्या अनंत असतात - (४१).

जैसि दीपकळिका धाकुटि । परी बहु तेजातें प्रकटि ।

तैसि सदबुद्धि हे थेंकुटी (धाकुटी) । म्हणो नये ॥ २३८ ॥

पार्था बहुति परि । हे अपेक्षिजे विचारशुरि ।

जे दुर्लभ चराचरि । सद्वासना ॥ २३९ ॥

आणिकासारिखा बहुवस । जैसा न जोडे परिस ।
का अमृताचा लेश । दैवगुणें ॥ २४० ॥

तैसी दुर्लभ सदबुद्धि । जीये परमात्माचि अवधी ।
जैसा गंगेसि उदधि । निरंतर ॥ २४१ ॥

तैसी ईश्वरावांचुनि कांहि । जीये आणिक लाणि नाहि ।
ते येकिच बुद्धि पाहि । अर्जुना जगी (जनीं) ॥ २४२ ॥

येर ते दुर्मति । जे बहुधा असे विकरति ।
जेथें निरंतर रमति । अविवेकिये ॥ २४३ ॥

म्हणौनि तया पार्था । स्वर्गसंसार नरकावस्था ।
आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहि ॥ २४४ ॥

दीपकलिका (= कळी). दीप् = प्रकाशणें. दीप = दिवा, चित्रक वनस्पति (दीपः प्रदीपः इति दीपस्य). दीपकलिका = दिव्याची ज्योत. कलिक = कळि, विण्याची खुंटी, शरपुंखा (व.), लांब पायाचा पक्षीविशेष. धाकुटि = धाकटी, लहान, अपुरे, नम्र. बहु-बहुता (= पुष्कळ) तेजातें [कांती, बळ, वीर्य, प्रताप, उष्णता, तीक्ष्णता, सोनें, कीर्ति, अग्नि (पु.), चकाकी, उजेड.] प्रकटि (= उदय पावणें, उघड दिसणें, दाखविणें) = प्रकाशाला व्यक्त करते, स्पष्ट करते. सत् = ब्रह्मवाचक शब्द; सत्य, चांगलें, खरें; स्थावरजंगम वस्तु; सजीव निर्जिव सृष्टि; पृथ्वी, आप, तेज, मूर्त, व्यक्त. थेंकुटी = अल्प, लहान, टेंगणी (२३८). बहुतिं परि = फार, पुष्कळ, अनेक, बहुतप्रकारानें-रीतीन. हे अपेक्षिजे (= इच्छावे) दिचारशुरिं = वाट पाहाणें, इच्छा करणें जे विचार शूर पुरुषांनीं; श्रेष्ठ विचारी पुरुषांनीं प्रश्न करणे. (विचार = प्रश्न, कल्पना, विवेक). जे दुर्लभ (= लाभणें कठीण) वासना = इच्छा, मनाची प्रवृत्ति, विस्तार, इच्छेचे निरनिराळे प्रकार (२३९).

आणिका (आणिक = आणि; दुसरे, इतर, निराळे, इतर दगडादिकाप्रमाणें) सारिखा बहुवस (= पुष्कळ) = पुष्कळ प्रकारें, अतिशय, फार. जैसा न जोडे (= मिळत नाहीं). परिस = लोखंडाचें सोनें करणारा काल्पनिक दगड. गुरुचें नातें दाखविणारे-लोहा परिसु उद्देशानें-१८-१६२८. का अमृताचा लेश (= थेंब, अंश) दैवगुणें (= नशीबानें) (२४०). सदबुद्धि दुर्लभ (= जोडणें, लाभणें कठीण). जीये परमात्माचि (= परम आत्माची = उत्तम, श्रेष्ठ, पवित्र परमात्मारूपी शिव). अवधी (= वेळ, मर्यादा, शेवट, साहचर्य, निस्सीम, अफाट, असमर्थाद, अधिक वेळ, पर्यवसान, सीमा). गंगेसि उदधि (= समुद्र) निरंतर = नेहमी, मतत, निरंतर असणारा-(२४१). ईश्वरावांचुनि जीये (= जिला) आणिक कांहि लाणि (= शेवट, मर्यादा, अखेरचें निवासस्थान. लाहाणें = आश्रयस्थान, लाभ) नाहि ते येकिच बुद्धि पाहि अर्जुना जगी-(२४२). येर (= दुसरे जे स्वर्गादि सुख व भोग यांत निमग्न होणारी) ते दुर्मती (= कठीण, वाईट, अनिष्ट मति) मति = बुद्धि, विचार, कल्पना. बहुधा असे विकरति (= विकार पावणारी; धोभ होणें, पसरवणें, बदललेल्या रूपांत दिसणें, फोड करणें). जेथें (विकरत) निरंतर रमति अविवेकिये (= अविचारी) (२४३). तया पार्था स्वर्गसंसार नरकावस्था = स्वर्ग व संसार यांचे संदर्भ नरक प्रपंच पसारा विस्तार. (स्वर्ग संसारी आस्था = पा. मे.) नरक = यमलोकातील यातना भोगण्याचें स्थळ. अवस्था = स्थिति, आवड, जागृति, स्वप्न, अवस्था, तरुणी. आत्मसुख (= स्वरूपानंद) सर्वथा दृष्ट (= दिसणारें, दिसलेलें, उघड, स्पष्ट). अदृष्ट = न दिसणारें, जन्मकर्म नशीब, परलोक. सुख सर्व विश्वांत असणाऱ्या चेतन तत्त्वाचें-जीवात्म्याचें, भूतमात्रांत असणारें चेतन तत्त्व त्याचें-आत्मानुभव आला नाहीं तोवर आत्मसुख नच दिसणारें (२४४).

दिव्याची ज्योत लहान, पण पुष्कळसे तेज प्रकट करते, तशी ही सद्बुद्धि थेकुटी-लहान-म्हणतां येत नाही—(२३८)

पार्थी, बहुत प्रकारांनी ही, विचारशूर जे त्यांनीं अपेक्षावी—जे का ह्या चराचरीं सद्वासना दुर्लभ कीं म्हणून—(२३९)

इतर पुष्कळ दगडासारखा जसा का परिस हा जोडला जात नाही, का अमृताचा लेश का होईना पण दैवगुणेंच कीं—(२४०)

—तशी सद्बुद्धि दुर्लभ जिचें पर्यवगान म्हणजे परमात्माच होणें जें, जशी गंगा निरंतर उदधीच म्हणावी ना !—(२४१)

—तैसे ईश्वराशिवाय दुसरें काहीं आणीक परमसाध्य नाही, ती ही एकच बुद्धि अर्जुना, ह्या जर्गी (जर्नी) पाहा—(२४२)

दुर्मती—दुसरे दुर्मती ती, जी का अनेक प्रकारें विकार पावलेली, पावणारी दुर्बुद्धि (—विकार करणारी—), तेथेच अविवेकी नेहमींच्या नेहमीं रमतात—रमणारे होत—(२४३)

म्हणोनि हे पार्थी, त्यांना स्वर्ग संसार नरक अवस्था असणाऱ्यांनीं—(आत्मसुख म्हणजे अनिष्टच एक असें मानणाऱ्यांनीं—) आत्मसुख तें केव्हाहि नच जाणलेलें का पाहिलेलें असें—(२४४)

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

[पार्थ = अर्जुना. याम् = ज्या. इमाम् = ह्या. पुष्पिताम् = फुललेल्या वृक्षाप्रमाणें मोहक—(पळस जसा सर्वे पुष्पेच). (पुष्पिता = विटाळशी). वाचम् = वाणीस. प्रवदन्ति = बोलतात, जाहीर करतात, सांगतात. विपश्चितः = अल्पबुद्धीचे, फलामिलाषी कर्मठ विपश्चितः = पंडित, विद्वान्, शहाणा,च्या उलट विपश्चितः. (परोक्षविषया वै वेदाः = वेदाचा अर्थ बाहेरून दिसतो तसा नसतो). वेदवादरताः = वेदाच्या बाह्य शब्दार्थांमध्ये मग्न झालेले. न अन्यत् अस्ति = (भोग भोगण्यास) दुसरें साधन नाही. इति = असें. वादिनः = ठांसून सांगणारे—वाद करणारे पंडित.

अन्वयः पार्थ । याम् पुष्पितां वाचं इमाम् । विपश्चितः प्रवदन्ति । विपश्चितः—वेदवादरताः—न अन्यत् अस्ति इति वादिनः ।

अर्थ : हे पार्थी, ज्या ह्या वेदवचनांच्या मोहक वाणीला कर्कट बोलतात, बोलत असतात—ते म्हणतात, भोग भोगण्यास दुसरें साधन नाही—असे वाद करणारे पंडित स्वर्गप्राप्ति करून देणारे वेदच होत, असे म्हणतात—(४२).

[**निष्काम कर्मयोगामध्ये—व्यवसायात्मिक बुद्धि**—निश्चयाचें बळ असलेली योगबुद्धि हीच एक प्रमाणभूत आहे—परंतु ज्याचा निश्चयी स्वभाव नाही अशा अविवेकी पुरुषाच्या बुद्धि अनेक फांटे फुटलेल्या—त्याची कायमची अशी निश्चयात्मक एक बुद्धि—हेतु अनेकविध असल्यामुळे—नसते.]

आतां काम्य कर्मच एक—कर्माचें फलच अभिलाषणें जें—तेथें ह्या काम्य कर्मावरच कीं स्वर्गप्राप्ति होणारी—कर्माचें फलच एक इच्छाचें—अभिलाषाचें करावेंच, करणें जें तेथें—वेदवादरताः—वेदाच्या नुसत्या बाह्य शब्दार्थांमध्येच मग्न असणारे—असलेले आणि काम्य कर्माशिवाय स्वर्गप्राप्ति करून देणारे असे वेदांशिवाय दुसरें कोणतेंच का काहींच साधन नाही असें ठांसून सांगणारे अल्पबुद्धीचे विपश्चितः—फलामिलाषी कर्मठ पुरुष—ते

हीं जी वेदवचनें तीं मोठ्या मोहक म्हणजे पूर्ण विकसित अशा मनोहर वाणीनें-शब्द, भाषण, वचन, करारानें-एकाद्या फुलांनीं फुललेल्या वृक्षाप्रमाणें-तीं वेदवचनेंरूपी मोहक वाणी बोलत असतात. काम्य कर्मच एक महत्त्वाचें का कर्मफल अभिलाषणें हेंच मोठें साधन स्वर्गप्राप्तीचें असें त्यांचें निश्चयानें सांगणें-बोलणें तें-.

वेदाधारें बोलती । केवळ कर्म प्रतिष्ठीति ।

परि कर्मफळीं आसक्ति । धरुनियां ॥ २४५ ॥

म्हणति संसारिं जन्मजे । यज्ञादिक कर्म कीजे ।

मग स्वर्गसुख भोगीजे । मनोहर ॥ २४६ ॥

येथें हे वाचुनि कांहिं । आणिक सर्वथा सुखचि नाहिं ।

येसैं अर्जुना बोलति पाहिं । दुर्बुद्धि ते ॥ २४७ ॥

वेदाधारें बोलती = श्रुतिज्ञान आश्रयस्थान याचे आधारानें बोलतात. केवळ कर्म प्रतिष्ठीति = कर्ममात्र, कर्मफळत ख्यातीचें-गौरवाचें करतात-कर्मच एक निश्चित करतात. परि कर्मफळीं आसक्ति धरुनियां = कर्मफळाची आसक्ति-ती भोगेच्छाच एक फळाची करून-भोगेच्छा एक-तल्लीनतेनें व्हावी असें फळ मनीं धरतात-(२४५). म्हणति संसारिं जन्मजे = प्रपंचामध्ये जन्मावें यज्ञादिक कर्म कीजे = यज्ञयागादिक कर्म करावीत. मग स्वर्गसुख भोगीजे मनोहर = मगच सुंदर, चित्तार्पक, मनाला हरण करणारें असें स्वर्गसुख भोगावें, देवलोकचे तें, पुण्यवंताचें तें, आनंददायक सुख दैव अनुभव घ्यावा-(२४६). ह्याच एका स्वर्गसुखावाचून येथें आणीक कांहीं सर्वथा सुख नाहीं-असें अर्जुना, दुर्बुद्धि ते बोलतात पाहा-(२४७).

वेदाचा आधार घेऊन बोलतात, (केवळ कर्म प्रतिष्ठीति) कर्मठपणाच स्थापितात, पण कर्मफळाचे ठायीं आसक्ति ठेवून-धरून कीं-(२४५)

ते म्हणतात, संसारीं जन्मावें, यज्ञ आदिकरून कर्म करावें, व मगच मनोहर असें स्वर्गसुख भोगावें. . . . (२४६)

येथें ह्या स्वर्गसुखावाचून दुसरें कांहींहि आणीक सर्वथैव सुखच नाहीं असें हे अर्जुना, ते अविचारी-अज्ञान-दुर्बुद्धि पाहा बोलतात-(२४७)

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

[काम आत्मनः = काम्य कर्म-अनेक मनोरथांमध्ये गढलेले. स्वर्गपरा = स्वर्गप्राप्ति हीच पुरुषार्थाची परमावधि मानणारे कर्मठ पुरुष जन्मकर्मफलप्रदाम् = उत्तम जन्मप्राप्ति होणें हेंच कर्माचें फल, अशा अर्थाचीं भाषणें करतात. क्रियाविशेषबहुलां = अनेक विशिष्ट यज्ञानुष्ठानें करावीत अशी भाषा ते बोलतात. भोगैश्वर्यगतिं प्रति = भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं-म्हणून-क्रिया = प्रायश्चित्त, अभ्यास करणें, समाप्ति. विशेष = असामान्य गुण, अधिक प्रकार. बहुला = दाट, पुष्कळ, कृष्ण पक्ष.]

अन्वयः काम आत्मनः । स्वर्गपरा । जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां । भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।

अर्थः मदन इच्छा भोगवस्तु तेथेच मूलस्वभाव मनबुद्धि स्वतःस लावणारा-आत्मकामः = तेथेंच स्वतःचें हित पाहणारा-स्वर्ग (देवलोक) जो तेथेंच आसक्ति, तेथेंच मोक्ष समजणारा, व हीच पुरुषार्थ परमावधि असा लंपट तल्लीन संसर्ग आसंग आसक्ति एका भोगेच्छेंतच कर्माचें फळ-कर्मफलप्रदाम् जन्म-कर्मफल तें उत्तम जन्म देणारें (दानच एक)-अशा अर्थाचीं बोलणीं- भाषणें करणारे, ज्यामध्ये अधिक प्रकार-विशेष क्रिया करणें-बहुला, पुष्कळ अशा क्रिया आहेत, असे अनुष्ठान यज्ञ, विशिष्ट यज्ञ व अनुष्ठानें करावीत, असें ते बोलतात-कशास तर भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं-(४३).

[काम्य कर्म-काम आत्मनः - स्वर्गप्राप्ति हीच पुरुषार्थ परमावधि, उत्तम जन्मप्राप्ति हेंच कर्माचें फल-अशा अर्थाचीं भाषणें ते करितात-भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं विशिष्ट यज्ञ अनुष्ठानें करावीत-]

देखें कामना अभीभूत । होउनि कर्म आचरत ।

ते केवळ भोगीं चित्त । देउनियां ॥ २४८ ॥

क्रियाविशेषें बहुते । न लोपिति विधीतें ।

निपुण होउनि धर्मातें । अनुष्ठिती ॥ २४९ ॥

देखे कामना = कामाच्या स्वाधीन सहेतूकपणें होऊन, अभीभूत होऊन, कर्म आचरीत, ते केवळ भोगी उपभोगामध्ये चित्त अंतःकरण देऊनियां-(२४८). क्रिया (= अभ्यास करणें, प्रायश्चित्त). विशेष (= असामान्य गुण). बहुते (= विपुल) = अनेक प्रकारचीं विधीयुक्त अनुष्ठानें. विधीतें (= कर्तव्य प्रयोगादिकांना. विधि = (ब्रह्मदेव, क्रम, अनुष्ठान, नियम, उपाय) न लोपिति (= टाळिती. लाप = संभाषण). निपुण (= पूर्ण, प्रवीण, कुशल) होऊनि धर्मातें (= शास्त्रोक्त आचार, कर्तव्य, पुण्य) अनुष्ठितात, आचरतात (= कार्यारंभ सिद्धता, होम, जप, इत्यादि कर्म) - (२४९).

पाहा की, स्वर्गसुख भोगण्याच्या इच्छेला वश होऊन कर्म आचरतात जे, ते तर केवळ (उपभोगाच्या का भोगाच्या ठायींच) भोगी चित्त देऊन की-(२४८)

विधिविधानाचा लोप न होऊं देतां-विधिपूर्वक अनेक प्रकारचीं सकाम कर्म निपुण-प्रवीण असे कर्मांमध्ये कार्यारंभ सिद्धता होऊन जप, होम, इत्यादि कर्म करतात-(२४९)

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

[भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम् = भोग व ऐश्वर्य यांमध्ये विशेष दंग असलेले. तया अपहृत चेतसाम् = वेदवाणीनें चित्त मोहून गेलें त्यांना. व्यवसायात्मिका बुद्धि = निश्चयात्मक बुद्धि सांपडत नाही. समाधौ न विधीयते = ईश्वरपरायणतेच्या सेवा-नियम-उपायापर्यंत कमाची होत नाही-अंतःकरणांत पोहोंचत नाही-प्राप्त होत नाही. [समाधा = ईश्वरपरायणता, निष्पत्ति (समाधान). समाधि = व्रत, मौन, चित्ताची एकाग्रता, शंकेचा परिहार फेडणें. विधी = अनुष्ठान, क्रम, नियम, उपाय, शास्त्र दैवाचीं होत नाहीत. जर वैराग्य स्थिर झालें तर-पण तसे वैराग्य स्थिर होतच नाही.]]

अन्वयः : तया अपहृत चेतसाम् । भोग ऐश्वर्य प्रसक्तानाम् । समाधौ । व्यवसायात्मिका बुद्धि । न विधीयते ।

अर्थः : वेदवाणीनें चित्त मोहून गेलें आहे त्या भोग व ऐश्वर्य यांमध्ये विशेषतेनें दंग-आसक्त असलेल्यांना, अल्पमतींना निश्चयात्मक बुद्धि सांपडत नाही,-अतःकरणापर्यंत ती प्राप्ततेची होत नाही, त्याची बुद्धि समाधि विधीची होत नाही, सेवेची होत नाही (वस्तू जी ब्रह्म तेथपर्यंत त्याचा निश्चय करणारी बुद्धि-सांख्यबुद्धि अथवा योगबुद्धि पोहोंचत नाही-जाणतच मुळीं नाही) (४४).

[कर्मकांडप्रतिपादक वेदवाणीनें चित्त मोहून गेलें आहे-भोग व ऐश्वर्य यांमध्येच विशेष दंग असलेल्या अल्पमति कर्मांना व्यवसायात्मिका-निश्चयात्मक बुद्धि सांपडत नाही-प्राप्त होत नाही]

परि येकचि कुडें करिति । जे स्वर्गकाम मनि धरिति ।

यज्ञपुरुष चुकति । भोक्ता जो ॥ २५० ॥

जैसा कर्पूराचा राशी किजे । मग अग्नि लाउनि दीजे ।
 का मीष्टान्नि संचरविजे । काळकूट ॥ २५१ ॥
 दैवें अमृतकुंभ जोडला । तो पायें हाणोनि उलंडिला ।
 तैसा नाशिति धर्म निप(फ)जला । हेतुकपणें ॥ २५२ ॥
 सायासैं पुण्य अर्जिजे । मग संसार कां अपेक्षिजे ।
 परी नेणति ते काय किजे । अप्राप्ते देखे ॥ २५३ ॥
 जैसि रांधणि रससोय निकि । करूनियां मोले विकि ।
 तैसा भोगासाठीं अविवेकी । धाडिती धर्म ॥ २५४ ॥
 म्हणौनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा ।
 तयां वेदवादरतां । मनि वसे ॥ २५५ ॥

परि येकचि कुडें (= वाईट) करिति = एक गोष्ट वाईट करतात. जे स्वर्गकाम (= देवलोक इच्छा-भोग्य वस्तु, मदन, स्वर्गच्छा) मनि धरिति = अंतःकरणबुद्धींत विचारास घेतात-आदराचे करतात. भोक्ता = भोगणारा. जो यज्ञपुरुष = यज्ञ याग होम पुरुष-ईश्वराला-यज्ञौ वै विष्णु-. तो चुकतात = गमवितात, हरवितात-(२५०). कर्पूराचा राशी किजे, अग्नि लावुनि दीजे, मीष्टान्नि संचरविजे (= मिसळवें) काळकूट (= नांवाचें विष) = आत्मस्वरूप जे जाणण्यास योग्य ते नच जाणतां उगीच एक कापुराचा राशी करावा व त्यास आग लावून द्यावी-(२५१). अमृतकुंभ दैवें जोडला (= मिळवणें, जुळवणें, मिळणें). तो पायें हाणोनि उलंडिला (= उलथून पाडणें, उतास आला, कलंडला). तैसा नाशिति = नाहीसा करतात. निप(फ)जला = उत्पन्न झाला, घडला, घडविला, उत्पन्न केला. हेतुकपणें = सकामपणानें, उद्देशानें, अंतःकरणांतील भावना, हेतु.-(२५२).

सायासैं = श्रमानें, कष्टानें. पुण्य = ईश्वरप्राप्तीसाठीं केलेलें सत्कार्य, सदाचार, नैतिक-धार्मिक गुण. संसार = प्रपंच, व्यवहार, प्रवाद. अपेक्षिजे = इच्छावा, जरूर वाटावा, संबंधाचा व्हावा. परी नेणति = न जाणणें, न समजणें, माहित नसणें. अप्राप्त(ते) = अज्ञानी, हतभागी. देखे = मान, पाहा, लेख, अनुभवास घे-(२५३). जैसि रांधणि = स्वयंपाक करणारी. रससोय = पाकनिष्पत्ति. निकि = चांगली. करूनियां मोले (= किंमत घेऊन) विकि. तैसा भोगासाठीं = भोगाकरितां-अनुभवासाठीं. अविवेकी = अविचारी. धाडिती. धर्म = धर्म गमावतात, टाकतात, घालवतात, पाठवतात-(२५४). दुर्बुद्धि = अनिष्ट, कठीण, वाईट बुद्धीचे. वेदवादरतां = वेदांतील फलार्थवादांत मग्न झालेले. मनि = चित्त, बुद्धि, विचार, तर्क, स्मृति. वसे = असते, राहते-(२५५).

पण एकच गोष्ट वाकडी करतात, जे का स्वर्गाची इच्छा मनीं धरून असतात-भोक्ता जो यज्ञपुरुष त्या ईश्वराला विमरतात, व स्वर्गफलाची इच्छा धरून कर्म करितात, एवढेंच यांत (कुडे म्हणजे) वाईट आहे-(२५०)

कसें तर, कापुराचा राशी करावा व मग त्यास अग्नि लावून द्यावा, का मीष्टान्नामध्ये विष मिसळवें (काळकूट संचरविजे) तसें होय- (२५१)

मुदैवानें अमृताचा कुंभ मिळाला तो पायें-लाथेनें-का हाणून-उलंडून टाकला, तसे फलहेतु धरून कर्म करण्यानें निफजलेला, उगवलेला, उपजलेला, उजविलेला, तो धर्म उत्पन्न झालेला यज्ञपुरुष ध्वंसित करतात, नासून टाकतात, नासतात-(२५२)

साहस सायासैं-महाप्रयासानें पुण्य जोडायचें आणि तें स्वर्गसंसारांतील भोग मिळविण्यासाठीं खर्चायचें; पण-ज्याला ब्रह्मसुख मिळालें नाही तो अकृतार्थ (अप्राप्त) पुरुष, सुख-ज्ञान न लाभलेले ते नेणते असेच ते होत-इथें काय करावें बरें?-(२५३)

जसें स्वयंपाकिणीनें चांगली पाकनिष्पत्ति करून पैसे घेऊन ती विकून टाकावी (मोले विकी), तसें अविवेकी, अयथार्थ ज्ञानी (-गोंधळलेला, भ्रमिष्ठ) अविचारी, ते फक्त भोगासाठीच कीं उत्पन्न झालेला, उगवलेला धर्म (=पुण्य, सदाचरण, मूळ स्वभाव, कर्तव्य) व्यर्थ दवडितात-(२५४)

याकरिता आणि म्हणून हे पार्था, त्या वेदांतील केवळ शब्दाला चिकटून राहणें जें-अर्थवादच घेऊन बमणाच्या पुरुषाच्या मनामध्ये दुर्बुद्धि सर्वथैव वसणारी अशी असे तें जाण-पाहा कीं....(२५५)

त्रैगुण्यविषया वेदा निह्नैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

[वेदा = वेद हे. त्रैगुण्यविषयाः = विषय जो त्रिगुणात्मक (संसार) तोच प्रकाशतात. निह्नैगुण्यः भव = तिन्ही गुण नच घेऊन निष्काम हो. निर्द्वन्द्वः = सुखदुःखरहित. नित्यसत्त्वस्थः = सात्त्विक भावनेचा. निर्योगक्षेम = योगक्षेमाची चिंता न करणारा. आत्मवान् = आत्मस्वरूप चिंतनाचा हो.]

अन्वयः : अर्जुन । वेदा त्रैगुण्यविषया (तस्मात्) । निह्नैगुण्यः भव । निर्द्वन्द्वः भव । नित्यसत्त्वस्थः भव । निर्योगक्षेमः भव । आत्मवान् भव ।

अर्थ : हे अर्जुन, वेद हे त्रिगुणात्मक विषयांचें प्रतिपादन करणारे होत; ते संसार-प्रकाशकच होत; आणि म्हणून तूं तिन्ही गुण त्यजून, निष्काम वृत्ति धारण करून निर्द्वन्द्व हो, सुखदुःखशून्य हो, नित्यसत्त्वस्थ हो-नेहमी सात्त्विक भावनेचा आश्रय कर. निर्योगक्षेम हो-योगक्षेमाची चिंता न करणारा हो आत्मवान हो-आत्मस्वरूपाचें चिंतन करणारा हो-(चित्तविक्षेप करणारी चिंता सोडून स्वस्वरूपांत लीन हो)-(४५).

[वेदांचा प्रतिपाद्य विषय सत्त्व रज तम ह्या त्रिगुणांनीं युक्त तो संसार-प्रकाशकच आहे, म्हणून निह्नैगुण्य-निष्काम वृत्ति धारण कर-तसाच निर्द्वन्द्व-सुखदुःखादि द्वन्द्वशून्य हो, नित्यसत्त्वस्थ-नेहमी सात्त्विक भावनेचा आश्रय कर, निर्योगक्षेम-योगक्षेमचिंता न करणारा हो, आत्मवान्-आत्मस्वरूपाचें चिंतन करणारा हो.]

तिर्हिं गुणि आवृत । हे वेद जाणे निभ्रांत ।

म्हणौनि उपनिषदादि समस्त । सात्त्विक ते ॥ २५६ ॥

येर रजतमात्मक । जेथें निरोपिजे कर्मादिक ।

जे केवळ कर्मसुचक । धनुर्धरा ॥ २५७ ॥

म्हणौनि तुं जाण । हे सुखदुःखांसीची कारण ।

येथें झणि अंतःकरण । रिघों देसि ॥ २५८ ॥

तुं गुणत्रयातें अव्हेरि । मी माझे हें न करि ।

येक आत्मसुख अंतरि । विसंबु झणि ॥ २५९ ॥

आवृत = आच्छादित, वेष्टित, झांकलेले. निभ्रांत = भ्रांति उत्पन्न करणारे, भ्रांति-उत्पादक, भटकणारे, चुकणारे, घोटाळा घालणारे. सात्त्विक = खरें, स्वाभाविक, सद्गुणी, जोमदार, मानसिक, प्रामाणिक, सत्त्व-गुणी (२५६). येर = अन्य. रजतमात्मक = (रजस् = धूळ, मनोविकार, पाप. तम = रात्र, काळोख, अंधार, नमोगुणी, आळस, प्रमाद, निद्रा)-(२५७). झणि (= अंतःकरण) रिघो देसि [= शिरणें, प्रवेश करणें, आरंभ करणें, पुढें येणें (संदर्भानुसार)] = न जाणों, कदाचित् मन-अंतःकरण जाईल-पण तें जाऊं देऊं नको -(२५८). अव्हेरि = टाकून दे, अनादरांन टाकणें. मी माझे हें न करि = अहंमतेचा होऊं नको, देहबुद्धीचा होऊं नको. अंतरि = अंतःकरणांत-आंतील अंतःकरणांत. विसंबु झणि = विसंबू नको. आत्मसुख (= आत्मानंद, आनंद, समाधान, संवेदना, अनुकूल) अंतरी विसंब (विभ्राम दे, थांबव, विभ्रांतीस घे) झणि = आत्मसुखाचा विसर पडूं देऊं नको-(२५९).

सत्त्व रज तम ह्या तीन गुणांनीं आच्छादिलेले, झांकलेले, वेष्टिलेले, व्यस्त असेच ते वेद निःशंकपणें जाण आणि याजसाठीं उपनिषत् आदिकरून समस्त ते सत्त्वगुणयुक्त सात्त्विक होत—(२५६)

दुसरे जे रज व तम (—आत्मक—जे स्वतःचे हित पाहणारे—) त्यांनीं तर कर्म आदिकरूनच कीं ते निरूपणाचे केलेले (—अवलोकनास घेतलेले—विचार—मनन—वादविवाद—समजूत व शंकांनीं—) ते तर केवळ स्वर्गसूचक—देवलोक स्वर्गच सुचविणारे—हे धनुर्धरा होत—(२५७)

म्हणून तूं हें जाण, समजून घे कीं—हे रज तम केवळ सुखदुःखासच—सुखदुःस्वरूपी द्वन्द्वास कारण होणारे होत—करितां इथें तूं आपलें अंतःकरण—चित्त, मन—देऊं नको—(२५८)

तूं गुणत्रयाचा अन्हेर कर, मी, माझें—असें करूं नको; एक आत्मसुख अंतरामध्ये म्हणजे मनामध्ये विसरूं नको—आत्मसुखाचा मनास विमर पडूं देऊं नको—(प्राप्ततेचा हो, ब्रह्मसुख-अनुभवाचा हो, चैतन्यतत्त्व-ईश्वरी ज्ञान-स्वसुखाचा हो)—

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

[यावान् (= जेवढा केवढा), अर्थ (= कार्यभाग उरकतां येतो), उदपाने (= विहीर, विहिरीमध्ये; आड, लहानसा जलसंचय) = लहान जलसंचयांत जेवढा स्नानादि कार्यभाग उरकतां येतो—(अन्ध, प्रहिः, कूपः, उदपानम् इति ४ कूपस्य ।). सर्वतः = चोहोबाजूंनीं. संप्लुतः = तुडुंब भरलेल्या सरोवरांतहि. (प्लु + सं = एकत्र होणें, उसळणें, जलमय करणें). उदके = जलमय झालेल्या ठायीं. तावान् = तेवढा सर्व, तो कार्यभाग. सर्वेषु वेदेषु = वेदांमधील कर्मकांडामध्ये सांगितलेल्या कर्मानुष्ठानां जी फलप्राप्ति ती सर्व. ब्राह्मणस्य विजानतः = ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला समप्रत्वानें एकदम प्राप्त होते.]

अन्वयः : उदपाने यावनर्थ । तावान् सर्वतः संप्लुतोदके । सर्वेषु वेदेषु । ब्राह्मणस्य विजानतः ।

अर्थः : (१) विहिरीमध्ये जो स्नानपानादि कार्यभाग उरकतां येतो, तो सर्व चोहोबाजूंनीं तुडुंब भरलेल्या सरोवरामध्येहि होतो.

[सांगितलेल्या कर्मकांडात्मक सर्व वेदांमध्ये जी कर्मानुष्ठानां फलप्राप्ति होते ती ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला समप्रत्वानें एकदम प्राप्त होते—(ब्रह्मज्ञानीच्या आशीर्वादानें एकदम प्राप्त होते).]

(२) जो सर्व वेद कर्मकांडांत सांगितलेल्या कर्मानुष्ठानप्रकारें फलप्राप्तीचा होऊं शकतो तो सर्व ब्रह्मज्ञानी पुरुषाच्या कृपेनें—ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला समप्रत्वानें एकदम प्राप्त होतो—(४६).

जन्हि वेदें बहुत बोलिले । विविध भेद सुचिले ।

तन्हि आपण हित आपलें । तेंचि घेणें ॥ २६० ॥

जैसा प्रगटलिया गभस्ति । अशेषहि मार्ग दिसति ।

तरि तेतुलेनिहि काये चालिजेति । सांगे मज ॥ २६१ ॥

का उदकमय सकळ । जन्हि जालें असे महीतळ ।

तन्हि आपण घेपे केवळ । आर्तिचिजोगे ॥ २६२ ॥

तैसे ज्ञानिये जे होति । ते वेदार्थातेंचि विवरिति ।

मग अपेक्षीत ते स्वीकारिति । शाश्वत जें ॥ २६३ ॥

वेद = चार वेद इतर श्रुति. प्रमाण असणारें वचन-ज्ञान. बहुत = फार, पुष्कळ, अनेक. बोलले = (१) भाषा, मुद्दा, बोलणें. (२) बोल = शब्द, वचन, बोध, प्रश्न-उत्तर, विधान. विविध = अनेक. भेद = पुष्कळ भिन्न भिन्न गोष्टी. सुचिले = सुचविले (सूचक = चुगलखोर, सुचविणारा). तर्हि आपण हित = कल्याण, कल्याणकारक, तेवढें. आपलें तेंचि घेणें = अंगीकार करणें, स्वीकारणें (घेयावें-घेपें = ग्रहण करणें, घ्यावें)-(२६०). प्रगटलिया = उदय पावल्यावर, उघड दिसूं लागल्यावर, (सूर्य) दाखविल्यावर प्रकट = उघड, स्पष्ट, जाहीर. प्रकटन = जाहीर करणें. (किरणः, उलसः, मयूखः, अंशुः, गभस्तिः, घृणिः, रदिमः, भानुः, करः, मरीचीः, दीधितिः, इति ११ किरणस्य ।) गभस्ति = सूर्य. अशेषहि = सर्व विश्व, अशेष, कृत्स्न, समस्त. मार्ग = रस्ता, प्रथा, साधन. तेतुलेनिहि = तितकेहि. काये चालिजेति (चालिजीतिल-काय चालिजति) = चालले जातात. मांगे मज = मजपुढें स्पष्ट कर, विवरण करून सांग-(२६१).

उदकमय = जलमय (उद = पाणी. उदक् = उत्तरेकडे, वर, नंतर. उदक = पाणी. उदंच = वरचा, मागूनचा, उत्तरेकडिल). सकळ = सर्व, संपूर्ण, एकंदर. जालें असे महीतळ = प्रांत, पृथ्वी, जमीन, प्रदेश. (महीतळ-महीतळ = पृथ्वी, जमीन. मही = पृष्ठभाग. तळ = तळ, बूड, खालचा भाग, आश्रय, सपाटी, आधार. तल = डाव्या हातानें वीणा वाजविणें; स्वरूप, स्वभाव, आधार, ताड, तरवारीची मूठ, वीत, हाताचा कोपरा, पुढचा भाग, चामड्याचा हातमोजा, अरण्य, हातापायाचा तळवा, चपराक, टाळी). आपण घेपे (= घ्यावें) केवळ (= निव्वळ, शुद्ध, फक्त). (आर्तिचि = आपल्या इच्छेपुरतें, उत्कट इच्छा, पीडा)-आर्तिचि जोगे = ज्याच्या लाभाच्या उत्कट इच्छेतच आनंद. जोगे = योग्य, सारखा, स्वाधीन-(२६२). ज्ञानिये (= जाणणारे, शहाणे, ज्ञान असलेला.) जे होति = ते वेदार्थांत (= अर्थ = धर्मादि पुरुषार्थ, सत्यपणा, खात्री) विवरिती = विचार करतात, विस्तार करतात, स्पष्ट करून सांगतात मग अपेक्षीत (= इच्छित) ते स्वीकारिति शाश्वत (= नाश न पावणारें-अविनाशी ब्रह्मसुख जें; स्वर्ग, कायमचें शाश्वत तत्त्व-सतत असणारें तत्त्व) स्वीकारिति = अंगीकार करतात, धारण करतात-(२६३).

जरी वेदांनीं बोलिलेले तें बहुत विपुल असें, तसेंच त्यांनीं विविध-नाना प्रकारचे-असे भेद, पुष्कळ भिन्न गोष्टी, निराळेपणा, फरक, प्रकार, भिन्न भाव सुचविलेले-सुचिले-तरी आपण आपलें हिताचें असें-हिता-पुरतें जें-कल्याणाचें, योग्य असें फायद्याचें तेंच घ्यावें. . . . (२६०)

सूर्य उगवला जसा-अशेषहि-सर्व पूर्णपणे-मार्ग दिसूं लागले, पण तितक्या अनेक मार्गांनीं काय पायांनीं चालावें (भ्रमण) होतें, सांग बरें !-(२६१)

अथवा जरी का सकळ महीतळ उदकमय झालें तरी आपण (आर्तिचिजोगे) आपल्या इच्छेपुरतेंच, तहानेची पीडा-दुःख-घालविण्यापुरतेंच घेणें-घ्यावें-(२६२)

त्याप्रमाणें जे ज्ञानी-शहाणे-जे असतात, ते वेदांच्या अर्थासच, अभिप्रायासच, शब्दाच्या भावासच, प्रकारास विवरतात व मगच त्यांना आपलें इच्छित, जहरी का अपेक्षित असें जें शाश्वत-अविनाशी ब्रह्मसुख तेच स्वीकारतात (-कबूल करतात). . . . (२६३)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

[कर्मणि एव = केवळ कर्म करण्याकडेच. कर्म = धार्मिक कार्य, गुणधर्म. ते अधिकारः = तुझा अधिकार, देखरेख, नेमलेलें काम, हक्क, पात्रता, प्रयत्न, अनुष्ठान, काम करणें, सत्ता, अंमल, ग्रंथ भाग आहे. फलेषु = फलाविषयीं तुझा अधिकार. कदाचन = केव्हाहि. मा = नाही. मा भू = होऊं नकोस. कर्मफलहेतु = कर्माच्या फलाचा अभिलाष करणारा. ते संगः = तुझी प्रवृत्ति अकर्मणि = कर्म न करण्याकडे. मा अस्तु = नच असो.]

[अकर्मणि = नैष्कर्म्य स्थितीमध्ये, काहीं कर्म न करितां. अकर्मन् = (१) पाप, गुन्हा. (२) निषिद्ध कर्म. (३) क्रियाराहित्य. (४) मोक्ष. कर्मणि = धर्मशास्त्रविहित कर्मांमध्ये, जीवनासाठीं देहेंद्रियाच्या यच्चयावत् कर्मांमध्ये (अ ४. श्लो. १८).]

अन्वय : ते अधिकारः । कर्मणि एव^१ । फलेषु कदाचन मा^२ । मा भू । कर्मफलहेतुः^३ । मा अस्तु ते संगः अकर्मणि^४ ।

अर्थ : (१) नेमलेल्या कर्मांमध्येच तुम्हा दृक् (प्रयत्न) आहे (असावा). (२) कर्माच्या फलाविषयी तू केव्हाहि अधिकार दाखवू नकोस-तेथें तुम्हा अधिकार नाही. (३) कर्मफल अभिलाष करणारा तू नच व्हावे. (४) तुम्ही प्रवृत्ति कर्म न करण्याकडे असू नये-(कर्म करीत रहा) (४७).

म्हणौनि आयिकें गा पार्था । याचिपरि पाहातां ।

तुज उचीत होये आतां । स्वकर्म हे ॥ २६४ ॥

आम्हि समस्तहि विचारिलें । तंव ऐसेंचि हे मना आले ।

जे न संडिजे तुंवा आपुलें । विहित कर्म ॥ २६५ ॥

परि कर्मफळिं आस न करावि । आणि कुकर्मिं संगति न व्हावि ।

हे सत्कीयाचि आचरावि । हेतुविण ॥ २६६ ॥

म्हणौनि = म्हणोनि. याचिपरि पाहातां = याप्रमाणें विचारास घेतलें तर आतां. स्वकर्म (= स्वतःचें का आत्म्याचें) तुज उचित (= योग्य) होय = तुला स्वकर्म हेंच योग्य होय-(२६४) समस्त = निखिल, अखिल, कृत्स्न. समस्तहि = सर्व काहीं. विचारिलें = विचार केला, सर्व हें विचार करून पाहिलें. ऐसेंचि हे मना आले = अंतःकरणांतील ओढ व आवडीचें, भानाचें, इच्छेचें झालें. जे न संडिजे (= गमावू नये, टाकू नये, सोडू नये). तुंवा आपुलें विहित कर्म (= कर्तव्यकर्म-शास्त्रानें सांगितलेलें तुझें कर्म-म्हणजे क्षात्रकर्म)-(२६५).

कर्मफळिं आस न करावि = कर्मजन्य फळाविषयीं आशय, अभिप्राय, आस्था (इच्छा), भविष्याविषयींची दिशा. [आस-(अम्) = घेणें, प्रकाशणें, असणें. अश = व्यापणें, पोचणें, मिळविणें, पावणें, अनुभवणें]. कुकर्मि (अकर्मी) = निषिद्ध कर्मा-काम्य कर्मांची (संगत). संगति = संबंध, आसक्ति, सहवास. हे सत्कीयाचि = सत्कर्म = फलाशा सोडून केलेलें स्वकर्म. आचरावी = कर्तव्य समजून करणें, वागणें, नियमविधि पाळणें. हेतुविण = अंतःकरणांतील भावना, उद्देश, साधन कारणाशिवाय. [सटम = शेंडी, तुरा, जटा, आयाळ, ज्वाळा. सटं अंक = सिंह. अम् = घेणें, प्रकाशणें, जाणें. कुकर्मि = निघ कर्मांमध्ये-कामांमध्ये. कुचर = १. पर्यटन करणारा, २. दुर्वर्तेनी, चोर. कु = पृथ्वी, त्रिकोणाचा पाया, वाईट, निघ शब्द करणें. संगती = संयोग, भेट, सहवास, संगत, मैथुन, ज्ञान, योग्यपणा, पूर्वापार संबंध सत्क्रिया = पुण्य, आतिथ्य, भूषविणें, प्रायश्चित्त. हेतुविण = उद्देशाशिवाय. हेतुवाद = हेतूचा श्रद्धारहित शोध; शास्त्र, तर्कशास्त्र; वादविवाद, कपट]-(२६६).

याकरितां हे पार्था ऐक, असें पाहा की-याप्रमाणें पाहिलें-विचारास घेतलें असतां तुला आतां उचित असें स्वकर्म हेंच होय-स्वकर्म म्हणजेच स्वधर्म हाच तुला आतां योग्य, ग्राह्य, उचित जाण-(२६४)

समस्तहि आम्हीं विचारिलें-विचार करून पाहिलें-तो असेंच हें मनास वाटलें-मनामध्ये मनाच्या पसंतीस आलें-की, जें का तुंवा आपलें विहित कर्म, शास्त्रानें सांगितलेलें तुझें कर्म म्हणजे क्षात्रधर्म-योग्य काम-नच (संडिजे) सोडावे, नच सोडावें, नच टाकावें. . . . (२६५)

पण कर्मफळाची आस, इच्छा नच करावी-तसेंच अकर्मि काम्य कर्माची-तसेंच कुकर्मि-निंय कर्मास संमती-संगती होऊं नच यावी-एक सत्क्रियाची (फलाशा सोडून केलेलें स्वकर्म) ही हेतूशिवाय आचरण्याचें करावें. . . . (२६६)

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

[धनंजय = अर्जुन. संगं त्यक्त्वा = कर्मफळ इच्छा सोडून, देहबुद्धीचा-देहसंगं त्यक्त्वा = देहभाव त्यजावे, योगभाव सेवावे-नच होता. संगम् = सोबत, सांधा, संवय, स्पर्श. योगस्थः = योगामध्ये स्थिर होऊन (योग म्हणजे भेटणें-ऐक्य). कर्माणि कुरु = परमेश्वराप्रीत्यर्थ कर्मे कर-निष्काम बुद्धीनें विहित अशीं तीं. सिद्धि असिद्धिः (द्व) यः = जय अपजय का संबंधानें. समो भूत्वा = समचित्त होऊन. समत्वं = चित्ताची समता व समाधान असणें. योगः = योग. उच्यते = समजला जातो. (जीवात्मा परमात्मा यांचा संयोग = योग चित्तानुरोध. अप्राप्तीची प्राप्ति. योग = चित्तसमता. समत्वस्थः = योगस्थः)

अन्वयः धनंजय ! । संगं त्यक्त्वा । योगस्थः । कुरु कर्माणि । समो भूत्वा । सिद्धि असिद्धयः । समत्वं योग उच्यते ।

अर्थः (१) हे पार्था, देहसंग-देहबुद्धि टाकून, योगाचा होऊन, कर्मे कर. त्रिगुणाचा नच होता समतोल गुणांचा होऊन-सम होऊन-समदृष्टियोग आचर-समत्व समचित्त म्हणजेच योग की. . . .

(२) अर्जुना, योगामध्ये स्थिर, कर्मफळाचा अमिलाष नाही, जय-अपजयासंबंधी समचित्त, परमेश्वरा-प्रीत्यर्थ निष्काम बुद्धि, विहित कर्मे करणारा-चित्ताची समता-सर्वकाळ समाधान असणें जें-हाच खरा योग मानला आहे-(४८).

तु योगयुक्त होउनि । फळाशा संग सांडुनि ।

मग अर्जुना चित्त देउनी । करिं कर्मे ॥ २६७ ॥

परिं आदरिलें कर्म दैवें । जरि समाप्तिते पावे ।

तन्हि विशेषे तेथें तोषावें । हेहि नको ॥ २६८ ॥

कां निमित्त्यें कव्हणे येकें । ते सिद्धि न वचतां (चि) ठाके ।

परि तेथीचेनि अपरितोखें । क्षोभावें ना ॥ २६९ ॥

आचरितां सिद्धि गेलें । तरि काजाचि किरि आलें ।

परि ठेलियाहि सगुण जालें । यैसेंचि मानि ॥ २७० ॥

देखें जेतुलाले कर्म निफजे । तेतुलाले जरि आदिपुरुषि अर्पिजे ।

तरि परिपूर्ण सहजें । जाहलें जाणें ॥ २७१ ॥

देखें सतासति कर्मिं । हे जें सरिसेपण मनोधर्मिं ।

तेचि योगस्थि(स्थि)ति उत्तमी । प्रशंसिजे ॥ २७२ ॥

योगयुक्त होऊन कर्मे कर = जीवात्मा परमात्मा यांचा संयोग जोडलेला असा होऊन. फळाशा-फळाचा संग टाकून कर्मे कर = फळाशा-फळलाभाचा संग, सांधा, सोबत, संवय, स्पर्श टाकून-चित्त देऊन कर्मे कर = मन, अंतःकरण, विचार तेथें देऊन ; एकाग्र होऊन-(२६७). दैवें आदरिलें = दैवयोगावर भाग्यानेंच सत्कार करून का प्रेमानें आरंभिलेलें. समाप्तिते पावे = शेवटास गेलें, पूर्णता पावले, समाधानाचें झाले.

विशेषे तोषावें हेंहि नको = असामान्यतेनें का अधिकतेनें संतोषावें असें करूं नको-असा होऊं नको-(२६८).
निमित्तें येकें = कोणी एका निमित्तानें. सिद्धि न वचता (चि) ठाके = अपूर्ण राहिलें. तेथीचेनि अपरितोखें
क्षोभावें ना = तेथच्या असंतोषानें खिन्न होऊं नये-(२६९).

आचरितां सिद्धि गेलें = अनुष्ठानाचें केल्यानें पूर्णतेचें झालें. तरि काजाचि किरें (= निश्चयेंकरून)
आलें = उपयोगास आलें, कामास आलें, कार्यास आलें, उपयोगाचें झालें. परि ठेलियाहि सगुण जालें यैसेचि
मानि = पण तें कर्म ठेलें-अपुर्ण राहिलें-तरी सगुण झालें, सफळ झालें असेंच मान (२७०). जेतुलाले = जेवढें.
कर्म निफजे = उत्पन्न होतें. तेतुलाले = तेवढें. आदिपुरुषि = ईश्वराचे ठिकाणीं. अपिजे-समपिजे = यावें,
अर्पण करावें. तरि परिपूर्ण म्हजें जाहलें जाणें = तरी म्हजच परिपूर्ण, भरलेलें, तृप्त, संतुष्ट, खूष झालें
समजावें (२७१).

सतासति कर्म = भले बुरें कसलेंहि कर्म झालें तरी. सरिसेपण मनोधर्म = मन सरसें म्हणजे समान
ठेवणें. (सरिसं = रमाळ, ओलें, मोहक, प्रेमयुक्त, चवदार. मनसु = सदसद्विवेक बुद्धि, इच्छा, स्वभाव,
ध्यान, शौर्य. धर्म = पुण्यकर्म-संप्रदाय-, प्रावीण्य, कर्तव्य, नीति, योग्यता. तेचि योगस्थिति उत्तमी
प्रशंसिजे = हीच योगस्थिति उत्तमांनीं-श्रेष्ठानीं-वाखाणावी आहे, प्रशंसिली आहे, प्रशंसावी हें केव्हाहि-(२७२).

अर्जुना, तूं योगयुक्त-निष्काम कर्मयोग करणारा-होऊन व फळाचा संग (फळाशा संग) टाकून
(= मत क्रिया)-फलाचे ठायीं आसक्त नच होता (फल+असंग)-मगच अर्जुना! चित्त देऊन आपलीं
कर्म कर- (२६७)

पण आदरिलें, अवलंबिलें, लक्ष दिलें, मान दिलें कर्म, दैवयोगानें-आकस्मिक योगानें (दैवयोग =
संभव), दैवानें सत्त्वगुणविशिष्ट प्रारब्धानें, जरी का समाप्तीस पावतें व्हावें-पावलें तरी, तेथें विशेषसं
असामान्यतेनें-अधिक प्रकारानें-तोषावें, संतोष, तृप्ति, आनंद, तृप्त होणें हेंहि नको-(२६८)

अथवा कोणी एका निमित्तानें तें सिद्धीस न जाता (वचता) अपूर्ण राहिलें (ठाके), तरी पण तेथच्या
अपरितोखानें, अपरितोषानें, असंतोषानें खिन्न होऊं नये-क्षोभास येऊं नये-(२६९)

आचरतां सिद्धीस गेलें तरी मग कामच झालें, कामास आलें, उपयोगाला आलें-तें काजासच आलें
(उगवलें), पण जर का अपुर्ण राहिलें, राहून गेलें, गेल्यानें आहे तरी तें सगुण झालें, म्हणजे सफळ झालें-
गुणत्वाचें झालें असेंच मान, असेंच समज-(२७०).

पाहा की, जेवढें काहीं कर्म निपजत आहे, तेवढें जरी का आदिपुरुषाचे ठायीं अपिलें, समपिलें व्हावें,
तरी मग राहजच की परिपूर्ण झालें असें जाण-(२७१)

असें पाहा की, सत् व असत् कर्माचे ठायीं, मोक्षदायक का बंधनकारक-(भलेंबुरें कसलेंहि) कर्म झालें
तरी मन सरसें म्हणजे समान ठेवणें-व कर्मांमध्ये हें जें काहीं मनोधर्माचें सरिसेपण-सारखेंपण-समता-
(तीच की उत्तम अशी)-हीच योगस्थिति = ज्ञानयोगस्थिति होय, असें (उत्तमांनीं) श्रेष्ठानीं-सर्वांत श्रेष्ठ जे
चांगले त्यांनीं, मुख्यांनीं-(उत्तम पुरुष परमात्मा)-प्रशंसिलें आहे-(२७२)

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

[दूरेण-दूर, दूरेण, दूरात्, दूरस्य = पूर्ण, अंतर, अतिदूर, फार दूर, अत्यंतच, दूर, अति, फार, (दूर =
लांबचे). हि = च. अवरम् = कनिष्ठ, नीच, हलकें, निकृष्ट आहे. कर्म = काम, कर्म, सकाम कर्म.
बुद्धियोगात् = (मनबुद्धीचें ऐक्य = बुद्धियोग), समबुद्धीनें केलेलें युक्त ब्रह्मार्पण निष्काम कर्म. धनंजय =

अर्जुना. बुद्धी = बुद्धियोगाला. शरणं अन्विच्छ = शरण जा. अन्विच्छ = अनुलक्षून, निष्ठावंत, बाजूने, जवळ, जोडून, अनुसरून; आश्रय, रक्षण करणारा, आश्रयास योग्य. अनु + इच्छ = इच्छा, खुषी. (इच्छत् = खुषी, मनाचा कल). अनु + ई = मागून जाणें, अनुसरणें, अनुकरण करणें, संबंध असणें. इप् = पसंत करणें, प्रयत्न करून मिळविणें, प्रयास करणें, आवडून घेणें. अन्विष् (अन्विष्ट) = पाहणें, शोधणें, तपास करणें, हुडकणें, इच्छा करणें. फलहेतवः कृपणाः = केलेल्या कर्माच्या फलाची आकांक्षा करणारे-कोत्या बुद्धीचे अज्ञानी. फल = परिणाम, हेतु, उद्देश, फायदा, लाभ. हेतु = उद्देशानिमित्त, तर्क, उगम. कृपणः = अनाथ, दुबळा, दरिद्रि, निंद्य, नीच, मूर्ख, लोभी, कंजूष.]

अन्वयः धनंजय । कर्म । बुद्धियोगात् । दूरेण हि अवरम् । बुद्धौ शरणम् अन्विच्छ । फलहेतवः कृपणाः ।

अर्थः समबुद्धीनें युक्त होऊन ब्रह्मार्पण केलेले निष्काम कर्म म्हणजे बुद्धियोगानें केलेले जें कर्म, त्यापेक्षा -(जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत लोटणारें) त्याहून कर्म म्हणजे सकाम कर्म अत्यंत निकृष्ट आहे; म्हणून तूं समबुद्धीनें युक्त होऊन, कर्म करणें जें जाला-बुद्धियोगाला शरण जा (निष्काम कर्माचा आश्रय कर). कारण फलहेतवः म्हणजे केलेल्या कर्माच्या फलाची आकांक्षा करणारे अज्ञानी कोत्या बुद्धीचे होत-तसा तूं होऊं नकोस-बुद्धौ शरणमन्विच्छ-परमेश्वराप्रीत्यर्थ कर्म कर (४९).

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

[बुद्धियुक्तः = समत्वबुद्धिमाधक. जहाति = सोडतो. हा = त्याग करणें, सोडणें, वगळणें. इह = ह्या लोकींच, येथें, आतां. उभे = दोन्ही. (उभ उभय = दोघे, दोन्ही). सुकृत (= पुण्य, सदैव चांगलें करणें जें)-दुष्कृते (= पातक) = पुण्यपाप यांना. योगाय युज्यस्व = चित्ताची एकाग्रता-चित्ताचें समत्व जोडणें, प्राप्त करून असणें. कौशलम् (= चातुर्य, खुशाली)-कर्मसु योगः (= जीवात्मा परमात्मा ऐक्य) = कर्माचरण कौशल्य म्हणजेच योग = चित्ताची एकाग्रता ठेवून कर्म करणें जें.]

अन्वयः इह । उभे सुकृत दुष्कृते । बुद्धियुक्तः जहाति । तस्मात् । युज्यस्व योगाय । कर्मसु कौशलम् योगः ।

अर्थः समत्वबुद्धि-बुद्धियुक्त दोन्ही ह्या लोकींच पापपुण्य टाकून देतो आणि म्हणून (योगाय युज्यस्व) समत्व चित्ताचा योग (चित्तवृत्तिनिरोधः) तो प्राप्त करून घे, जोडून ऐस-कारण कर्मांमध्ये कौशल्य (योगाचे) तोच योग (चित्तनिरोध-जीवात्मा परमात्मा भेट, ऐक्य) जाण-(५०).

अर्जुना समत्व जे चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें ।

जेथें मना आणि बुद्धिचें । ऐक्य आशी ॥ २७३ ॥

तो बुद्धियोग विवरितां । बहुत पाडें पार्था ।

दिसे हा अरुता । कर्मभाग ॥ २७४ ॥

परि तेंची कर्म आचरिजे । तरिच हा योग पाविजे ।

जे कर्मशेष सहजें । योगस्थिति ॥ २७५ ॥

म्हणौनि बुद्धियोग सधरू । तेथें अर्जुना होयि स्थिरू ।

मनं करि अवरू । फळहेतुचा ॥ २७६ ॥

जो बुद्धियोगा योजिले । तेचि पारंगत जाहले ।

यिहीं उभयें बंधि सांडिले । पापपुण्यी ॥ २७७ ॥

समत्व चित्ताचें = समता चित्ताची (मन, अंतःकरण, विचार). समम् × सार्धम् × साकम् × सत्ता × समम् × सह इति ५ सहत्यर्थे । समत्व = समता, सारखेपणा. समता = समदृष्टि, सारखेपणा. समचित्त = निःपक्षपाती. समकोल = माप. चित्त-चित्तम्, चेतः, हृदयम्, स्वान्तम्, हृत्, मानसम् इति ७ चित्तस्य । चित्तविभ्रम × उन्माद. चिन्मय = ज्ञानस्वरूप. चिनचिनि-चिणचिणी = रातकिच्याचें चिणचिणें. चेत = चित्त. तेंचि सार = (सार अलंकार) बळ, सत्वांश, तात्पर्य, दृढता, धैर्य, शौर्य, न्याय्य. जाण योगाचें = समत्व चित्ताचें. जेथें मना आणि बुद्धिचें = (मन = अंतःकरण बुद्धि. बुद्धि = ज्ञान विचार अंतःकरण शक्ति) ऐक्य = एकोपा. आथी = आहे- (२७३). बुद्धियोग = ज्ञानपूर्वक कर्म विचारिता-विवरिता = विचार, मीमांसा, विचार करिता. बहुते पाडें = पुष्कळशा मानानें. कर्मभाग-कर्मयोग = दीर्घ प्रयत्न. (कर्मपाक = कर्माचें फळ). अरुता = अलीकडचा (२७४).

तेंचि कर्म आचरिजे तरिच हा (= बुद्धियोग) योग पाविजे. कर्मशेष (= कर्माचा शेवट, कर्मांतरी (स्थिति-बाकी, उच्छिष्ट) सहजें योगस्थिति. योग = अप्राप्तीची प्राप्ति (२७५). बुद्धियोग (= ज्ञानपूर्वक कर्म) सधरू = बळकट, सधैर्य, श्रेष्ठ, मोठें). तेंथें होयि स्थिरू = दृढ, निश्चळ, चिरस्थायी, निग्रह. मनं करि अव्हेरू (= तिरस्कार) फळ- (= पीक, नफा, परिणाम, उपयोग, फायदा) हेतुचा [= उद्देशाचा, निमित्ताचा, उगमाचा, साधनाचा] (२७६). जे बुद्धियोगा = ज्ञानपूर्वक कर्म करण्यास. योजिले = उद्युक्त झाले. पारंगत (= पार) पावले-जाहले = जे बुद्धियोगाचा-ज्ञानपूर्वक कर्म करणाऱ्या क्रियेचा आश्रय करतात, तेच भवाच्या पार-पारंगत (= पलीकडच्या कांठास जाणारा समर्थ-निष्णात) जातात. यिहीं उभयें बंधि = इहीं उभय पुण्यपाप संबंधि-दोघे (उभ, उभय), पापपुण्य, देहकार, बंधन (२७७)

हे अर्जुना, मन अंतःकरण विचार-चित्ताचें समत्व, सारखेपणा, समता-जेथें मनबुद्धीचें ऐक्य असतें, तेंच जीवात्मा-व परमात्मा यांचा संयोग हेंच-योगाचें सार-बळ-श्रेष्ठ-जाण-(२७३)

तो ज्ञानविचार अंतःकरण शक्ति बुद्धियोग विवरिता, हे पार्था, बहुते पाडें (कर्मयोग) कर्मभाग, प्रदेश, देव, वाटा, स्वकर्म (= स्वधर्म) हा अरुता खालचा असाच दिसत आहे-(२७४)

पण तेचि कर्म-कर्म तेचि-कर्मच एक आचरावें, तरीच हा योग (जीवशिवैक्य) पावावा, जें काहीं कर्मशेष (उरलें होतें) सहजें योगस्थिति, ज्ञानयोगस्थिति-अवस्था स्थिरता-होय-(२७५)

म्हणून श्रेष्ठ, सधर बुद्धियोग तेथेंच स्थिर होई व मनानें फळहेतूचा अव्हेर कर... (२७६)

जे बुद्धियोगा-निष्काम कर्म समबुद्धीनें युक्त असें ब्रह्मार्पण केलेलें निष्काम कर्म-योजिले, तेच पारंगत झाले -जे बुद्धियोगाचा आश्रय करतात तेच भवाच्या पार जातात-व त्यांनीं तर उभय बंधांनीं, पापपुण्यांनीं, अधर्म का सत्कर्म ह्यांनीं बांधणें केलें नाही-(सांझन टाकलें-मोडून दिलें)-(२७७)

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

[कर्मजम् = कर्मापासून मिळणारें इष्टानिष्ट फल. (फलं) त्यक्त्वा = टाकून. बुद्धियुक्ता = निर्विकार बुद्धीनें युक्त. मनीषिणः = मनाचें नियमन करणारे ज्ञानी पुरुष. जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः = जन्ममरण यातायाती-पासून पूर्ण मुक्त होऊन. अनामयम् पदं गच्छन्ति = कल्याणकारक परमपदाला जातात.]

अन्वयः : मनीषिणः । बुद्धियुक्ताः । कर्मजं फलं त्यक्त्वा । हि । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः । अनामयं पदं गच्छन्ति ।

अर्थ : कारण चतुर किंवा पंडित ज्ञानी (साधुमहात्मे) जे आहेत ते कामकाजापासून-कर्मापासून उत्पन्न होणारे फल टाकून दिल्यामुळे, जन्ममरणाच्या बंधापासून, करारापासून मुक्त होऊन, अनामय म्हणजे आरोग्यतेच्या अशा, कल्याणाच्या अशा, दुःखरहित उपद्रवरहित पदास-पदाला जातात-(५१).

[समत्व बुद्धीने कर्मानुष्ठान केल्यास चित्तशुद्धि होते, ज्ञानप्राप्ति होते, मुक्ति होते. (समता-समत्वं-एकरूपता, सादृश्य-बरोबरी-तुल्यता-निःपक्षपात-ऐकमत्य)]

ते कर्मीं तरि वर्तति । परि कर्मफळा नातळति ।

आणि यातायाती लोपति । अर्जुना तयां ॥ २७८ ॥

मग निरामयें भरित । पावति पद अच्युत ।

ते बुद्धियोगयुक्त । धनुर्धरा ॥ २७९ ॥

कर्मीं तरि वर्तति = (कर्मिन् = कार्यव्यग्र, उद्योगी, यज्ञादि कर्मनिष्ठ, कारागीर. वर्तन् = उपजीविका, वागणूक, धंदा, वृत्ति). कर्मफळा नातळति = काज कर्मफळास, लाभास, परिणामास, शिवत नाहीत. तयां-यातायाती = जन्ममरणादि येरझारा-जन्ममृत्यूचे फेरे, (यात + आयात = येरझारा) लोपति = (लोप = नाश, मोडून टाकणे, हिरावून घेणे; धर्म, जात, नाते इत्यादि प्रपंचातून जाणे, अतिक्रमण, अभाव) (२७८). निरामयें = सुखरूप, निरोगी, क्षेम, कल्याण-रान-डुकर, रान-बकरा, रान-एडका-भरित = पुष्ट, भरलेले, पूर्ण, भारयुक्त (हिरवा). पावति (पावनपण = शुद्ध करण्याचें सामर्थ्य). पद अच्युत = अविनाशी पद अच्युत = दृढ, अविनाशी, इत्यादि; विष्णु, कृष्ण; बळीराम; काव्यविशेष १२ सर्गाचें. (पीताम्बर अच्युतः शार्ङ्गो बलदेवः, अच्युताग्रजः, रेवतीरमणः). धनुर्धरा, ते बुद्धियोगयुक्त = ज्ञान, विचार, अंतःकरणशक्तिरूपी योग, ऐक्य, भेटणे, ध्यान, जीवात्मापरमात्मा संयोग-संबंध-(२७९).

हे अर्जुना, ते कर्मांमध्ये वर्ततात, पण कर्मफळास आतळत-इच्छित नाही-आणि त्यांचे जन्ममृत्यूचे फेरे लोपतात, नाहीसे होतात-(२७८)

मग निरामयभरित म्हणजे सुखरूप, कल्याण, निरोगी, क्षेम असें अविनाशी पद, अच्युत पद, शाश्वत पद पावतात असे ते बुद्धियोग (समबुद्धीने युक्त असे ब्रह्मार्पण केलेले निष्काम कर्मयोग) युक्त जाणावेत-स्वर्गप्राप्ति हें विनाशी फळ आहे-(२७९)

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

[ते तुझी. यदा = जेव्हा. मोहकलिलं (गहनं कलिलं) = मोहानें व्यग्र-प्रस्त-अज्ञान पावलेली. बुद्धि = तुझी बुद्धि. व्यतितरिष्यति = तरून जाईल, ओलांडील, मुक्त होईल, पोहून जाईल, जिंकिल, पार होईल. तदा = तेव्हा. गन्तासि = प्राप्त होशील. निर्वेदं = वैराग्याला. श्रोतव्यस्य = ऐकण्यास योग्य त्याविषयी. श्रुतस्य = पूर्वी ऐकलेले असेल त्याविषयी. च = आणि.]

अन्वय : ते मोहकलिलं बुद्धि यदा व्यतितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्यच निर्वेदं गन्तासि ।

अर्थ : मोहानें कलिल झालेली तुझी बुद्धि जेव्हा व्यतिरेकानें तरून जाईल, तेव्हा ऐकलेली का ऐकण्याचें तें नच घेतां-होतां-तुझी बुद्धि विरागवान-मुक्त होईल-(५२).

तूं येसा तें होसि । जें मोहातें यया सांडिसि ।

आणि वैराग्य मानसि । संचरेल ॥ २८० ॥

मग निष्कळंक गहन । उपजेल आत्मज्ञान ।

तेणें निचाड होईल मन । अपैसें तुझें ॥ २८१ ॥

तेथें आणिक कांहीं जाणावे । का आणिकातें स्मरावें ।

हें अर्जुना आघवें । पारुषेल ॥ २८२ ॥

मोहातें यया सांडिसि = मोह = अज्ञान (दुःख, भ्रांति, अविद्या) टाकशील. मानसि वैराग्य (= मनामध्ये प्रपंचाविषयी उदासीनता) संचरेल [= उत्तेजनाचें होईल. संचार = फिरेल, शिरेल. संचर = अडचणीची एकपावली वाट-मार्ग] (२८०). निष्कळंक = निर्दोष गहन = दुर्गम, खोल. आत्मज्ञान = ब्रह्मज्ञान-स्वतः ब्रह्मरूपतेचें. उपजेल-निपजेल. तुझे मन अपैसें (= आपोआप) निचाड (= निष्काम) होईल (२८१). आणिक कांहीं-जाणावे = आणखी कांहीं जाणावें-शिकावें असें. का आणिकाते स्मरावें = आणिकाचें स्मरण करावें तें. हे आघवें पारुषेल = असें सर्व कांहीं धाबेल-राहिल (२८२)

बुद्धियोगानें (समबुद्धि कर्मब्रह्मार्पण निष्काम कर्म) युक्त असा-अविनाशपदाचा असा-तूं तेव्हा होशील जेव्हा का ह्या (-भुरळ, अज्ञान, दुःख, भ्रांति, अविद्या, चूक-) मोहाम टाकून देशील तरच वैराग्य प्रपंचा-विषयी उदासीनता हे मना-मानसामध्ये संचरून असेल-वाट दाखविणारे का उत्तेजन देणारे होईल-(२८०)

मग निष्कळंक असें दुर्गम, खोल, गहन आत्मज्ञान म्हणजे ब्रह्मज्ञान उपजेल-उत्पन्न होईल-उगवेल ज्यायोगे का तुझे मन आपोआपची निरिच्छ निःस्पृह होईल-(२८१)

तेथे आतां आणिक कांही जाणावें आहे असे कांहीहि उरणार नाही, अथवा मागीलचें कांही स्मरावें-आठवावें का पश्चात्तापाचें करावें-असें हें अघवें हे अर्जुना नाहीसें होईल-(२८२)

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

[श्रुतिविप्रतिपन्ना = वेदश्रुतींनीं दर्शविलेल्या कर्मफलासंबंधी गोधळलेली. निश्चला स्थास्यति बुद्धि = स्थिर होईल बुद्धि ती. समाधौ अचला यदा = अचल समाधिस्थितीमध्ये जेव्हा का. योगम् अवाप्स्यसि = योग (जीवात्मा परमात्मा ऐक्य) प्राप्त होईल.]

अन्वय : ते बुद्धिः श्रुतिविप्रतिपन्ना यदा निश्चला समाधौ अचला स्थास्यति तदा योगम् अवाप्स्यसि ।

अर्थ : श्रुति (स्मृति) वेद मंत्र श्रवणानें गोधळलेली-अनेकवें कर्मफळदर्शकतेची ती-बुद्धि जेव्हा निश्चल होईल, स्थिर होईल, -समाधीमध्ये अचल होईल, तेव्हा योग साधेल, यथार्थ योगबुद्धि परमार्थ-जीवात्मा परमात्मा ऐक्य-बुद्धि तुला प्राप्त होईल-(५३).

ईंद्रियांचिये संगति । जीये पसर होतसे मति ।

ते स्थिर होईल मागुति । आत्मस्वरूपी ॥ २८३ ॥

समाधीसुखी केवळ । जें बुद्धि होईल निश्चल ।

तें पावसी तूं सकळ । योगस्थिती ॥ २८४ ॥

(ई)ंद्रियांचिये संगति, मति पसर (= विस्तृत) होतसे = इंद्रियांच्या संगतीनं फांकलें मन. (संगतम् हृदयंगमम् = संबद्ध वचनस्य). चित्ताभोगः, मनस्कारः इति २ मनसः सुखादौतत्परतायाः । प्रज्ञाशेषुपीमति (प्रेक्षाबुद्धिः ।). मागुति = पुन्हा स्थिर = चिरस्थायी, दृढ, निश्चल. आत्मस्वरूपी = स्वस्वरूपी (२८३).

समाधी = चित्ताची एकाग्रता. सुखी = पुण्यवंततेचा आनंद. केवळ = खरोखर, मात्र, फक्त. (केवल = मत्सरी, एकटा, सर्व) जै बुद्धि होईल निश्चळ = (स्थिर). तै सकळ (= सगळी, पूर्ण) योगस्थिती (= अवस्था, मर्यादा, स्थिरता, राहणें) पावसी (२८४).

इंद्रियांच्या संगतीनें फांकलेंलें मन अथवा जी ही बुद्धि-मति फांकते, ती पुन्हा आत्मस्वरूपी स्थिर होईल-(२८३).

चित्ताची एकाग्रता व्रतमौन शंकेचा परिहार इत्यादि समाधि सुखीच आनंदानेंच की खरोखर फक्त केवळ जेव्हां जर का बुद्धि निश्चळ-स्थिर-होईल तेव्हांच तूं सकळ संपूर्ण योगस्थिति-ज्ञानयोगस्थिति-स्थिरता, अवस्था पावशील-(२८४)

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

[स्थित = स्थिर. प्रज्ञस्य = शहाणा, स्थिरबुद्धीचा. का = कसे, कसले ते. भाषा = बोलणें, बोली, वाग्देवता, भारती. समाधि = चित्तैकाग्र्य, मौन, भक्ति, व्रत, चित्तशान्ति, अष्टांग योगापैकी शेवटचें अंग केशव = विष्णु. स्थितधीः = स्थिरबुद्धीचा, मनाचा, विचाराचा. किम् = काय उपयोग. प्रभाषेत = स्पष्टीकरण करणें. किम् = कोण, काय. आसीत् = बसणें, आसन्, वासस्थान. ब्रजेत = यात्रा करणें, फिरणें, जाणें. कम् = कसें तें.]

अन्वयः : का भाषा समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य । किम् । प्रभाषेत स्थितधीः । स्थितधीः किम् आसीत । स्थितधीः किम् ब्रजेत ।

अर्थ : अर्जुन म्हणतो हे केशव ! विष्णो ! श्रीकृष्णा ! समाधिस्थस्य म्हणजे आत्मनिष्ठ झालेल्या स्थिर-बुद्धीच्या शहाण्या मनुष्याचे का भाषा म्हणजे काय लक्षण असतें-त्याचें बोलणें कसें असतें (भाषा = लक्षण), तो स्थिरबुद्धीचा पुरुष स्वतः आपण कसें बोलतो, कसा वागतो, राहातो, अगतो-त्याचे (ब्रजेत) व्यवहार जाण्याचे फिरण्याचे ते कसे असतात-एकंदरीत स्थिरप्रज्ञेचा तो कसा ओळखावा, त्याची लक्षणे ती कोणती, तें सांगा (५४).

तेथें अर्जुन म्हणे देवा । हाचि अभीप्रावो आघवा ।

मी पुसेन आतां सांगावा । कृपानिधी ॥ २८५ ॥

मग अच्युत म्हणे मुखें । जे किरीटी तुज निकें ।

तें पूस पां उन्मेषें । मनाचेनि ॥ २८६ ॥

या बोला पायें । म्हणीतले सांग पां श्रीकृष्णा तें ।

काय म्हणिये स्थितप्रज्ञातें । वोळखो केविं ॥ २८७ ॥

आणि स्थि(स्थि)रबुद्धि जो म्हणिजे । तो कैसा चिन्हि जाणिजे ।

जो समाधिसुख भुंजे । अखंडित ॥ २८८ ॥

तो कवणे स्थि(स्थि)ती असे । कैसेनि रूपीं विलसे ।

देवा सांगावे हे यैसे । लक्ष्मीपति ॥ २८९ ॥

तंव परब्रह्म अवतरणु । जो षड्गुणाधिकरणु ।

तो काय तेथें श्रीनारायणु । बोलत असे ॥ २९० ॥

अमीप्रावो आधवा = मनांतील आशय, तात्पर्यांश सगळा—(२८५). निकें = चांगलें. मनाचेनि उन्मेष्ठे = मनाच्या संतोषानें—उल्हासानें, प्रसन्नतेनें, विकासानें, उघडण्यानें (२८६). म्हणिये = वर्णविं, म्हणावें (२८७). स्थि(स्थि)रबुद्धि (= म्हटला जाते) म्हणजे = दृढ, ज्ञान, विचार, अंतःकरणशक्तीचा म्हटला होतो. कैसा चिन्हि जाणजे = कसच्या खुणांनीं जाणावा. समाधिमुख भुंजे (= भोगतो) अखंडित—(२८८). कवणें स्थि(स्थि)ति (= राहणें, अवस्था, स्थिरता) असे. कैसेनि रुपि विलसे = कसल्या रूपानें शोभतो—वर्ततो—विलासतो (२८९). परब्रह्मअवतरण (= अवतार) = परब्रह्माचा पूर्ण अवतार श्रीकृष्ण. षड्गुण अधिकरण = यश, श्री, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य ह्या सहा गुणांचे स्थान—गुणानी युक्त (२९०).

तेथे आतां अर्जुन म्हणत आहे की—अहो देवा, हे कृपानिधी, (अमीप्राव शब्दाचा अर्थ—) उल्लेख, हेतु अवघा सर्व आतां मी पुसेन, विचारीन तो सांगावा—(२८५).

यावर अच्युतांनीं म्हणू केलें की, हे किरीटी, तुला जें कांहीं तुझ्या हिताचें असें विचारणें आहे तें मुखानेंच—मनाच्या उल्हासानें—मनाच्या प्रसन्नतेनें विचार—(२८६).

यावर पार्थ म्हणत आहे—हे श्रीकृष्णा, तें मांगवें की सत्यवचनी म्हणजे स्थितप्रज्ञास काय म्हणावें?—तो स्थितप्रज्ञ कसा म्हणावा?—तो कसा ओळखावा?—(२८७)

तसेंच स्थिरबुद्धि जो म्हणावा तो कैसा (—खूण, लक्षण, ठसा—) चिन्हांनीं जाणावा?—जो का अखंडित समाधिमुख भोगून असतो—भोगतो—(२८८)

तो कोणत्या स्थितींत असतो?—कसल्या (रूप—स्वभाव, शरीर, आकृति, प्रकार, सौंदर्य, वर्ण) रूपानें विलासतो? (शोभतो, क्रीडा करतो), असें हें सर्वे लक्ष्मीपती देवांनीं सांगवे की—जी अहो—(२८९)

तेव्हां परब्रह्माचा अवतार श्रीकृष्ण, यश (कीर्ति), श्री (संपत्ति), औदार्य (तेजस्विता, अर्थगांभीर्य), ज्ञान (ब्रह्मज्ञान), वैराग्य (प्रपंचावद्दल अनासक्ति), ऐश्वर्य (स्वामित्व), ह्या सहा गुणांनी युक्त ते श्रीनारायण तेथे तेव्हां काय म्हणत आहेत तें पाहा (२९०)

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

[प्रजहाति = पूर्णपणें सोडून देतो. (हा + प्र = त्याग करणें, सोडणें, वगळणें, नाकारणें, टाळणें. जहत् = टाकणारा, त्याग करणारा). यदा = जेव्हां. कामन् = कामना, वासना, मदन, इच्छा, भोग्यवस्तु. सर्वान् = सगळ्या, प्रत्येक. मनोगतान् = विचारांना, कल्पनांना. प्रजहाति कामान् सर्वान् मनोगतान् = मनांतील सर्व प्रकारच्या वासना पूर्णपणें सोडून देतो. आत्मनि (= जीव, ब्रह्म, मूलस्वभाव, मन, बुद्धि, स्वतः) एव = आपल्याच ठिकाणीं. आत्मना = आत्मस्वरूपानें, आत्मस्वरूपांत. तुष्टः = संतोषानें आल्हादित होतो. तदा स्थितप्रज्ञः उच्यते = तेव्हां स्थिर, दृढ, चिरस्थायी, निश्चल बुद्धीचा असा म्हटला जातो.]

अन्वयः : पार्थ । यदा आत्मनि एव आत्मना तुष्टः । मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति । तदा स्थितप्रज्ञः उच्यते ।

अर्थ : पार्था, जेव्हा (आत्मनि एव) आपल्याच ठिकाणीं विरक्ततेमुळे (आत्मना तुष्टः) आत्मस्वरूपांत संतोषानें तल्लीन होतो, त्यावेळीं त्या पुरुषाला स्थितप्रज्ञ म्हणतात (५५).

[अंतःकरणांतील अहंकारासह वामना दग्ध झाल्या, त्यायोगें आत्मस्वरूपांतच समाधान वृत्तीनें निमग्न, तो सिद्ध स्थितप्रज्ञ होय].

म्हणे अर्जुना परियेसीं । जो हा अभिलाष प्रौढ मानसि ।
तो अंतरावो स्वसुखेंसि । करित असे ॥ २९१ ॥
जो सर्वदा नित्यतृप्त । जो अंतःकरणभरित ।
परी विषयामार्जी पतित । जेणे संगे किजे ॥ २९२ ॥
तो काम सर्वथा जाये । जयाचे आत्मतोषीं मन राहे ।
तो स्थित(र)प्रज्ञ होये । पुरुष जाणें ॥ २९३ ॥

अभिलाष = काम, वासना, इच्छा. प्रौढ = धीट, विवाहित, पूर्णदशेला आलेला. मानसीं = (मानस् = मन) मनोगत, मनासंबंधी, मन, चित्त, कल्पना, गर्भित, ध्वनित, संमति. अंतरावो = अडथळा, विघ्न. स्वसुखेंसि = जो आपल्या स्वतःचें-आत्म्याचें-सुख, आनंद, पुण्य. करित असे = करतो (२९१). सर्वदा नित्य-तृप्त = सदासर्वदा नेहमीं तृप्त-संतुष्ट. अंतःकरणभरित = तात्पर्य, परब्रह्म, भरलेलें, पुष्ट, पूर्ण. पतित = जातिभ्रष्ट, बहिष्कृत (२९२). काम = मदन, इच्छा, भोग्य वस्तु. (कामम् = पोटभरू, स्वेच्छेन, खरोखर). सर्वथा = सर्वप्रकारें, बहुतकरून. जाये = नाहीसा होतो. आत्मतोषीं मन राहे = स्वतःसंबंधी संतोष-तृप्ती-आनंद. आत्मतोषी = रामकथा. आत्मकाम = स्वतःचें हित पाहणारा. स्थित(र)प्रज्ञ पुरुष जाणें = स्थिरबुद्धीचा पुरुष जाण (२९३).

श्रीनारायण म्हणत आहेत की, हे अर्जुना ऐक-असें पाहा की, हा जो अभिलाष, काम, इच्छा, वासना म्हणून जो मानसामध्ये, धीट, दाट, विवाहित-प्रौढ असा होऊन आहे, तो स्वसुखासंबंधी अंतराय, अडथळा, विघ्न उत्पन्न करित असतो (२९१).

जो नेहमींच्या नेहमींच नित्य तृप्त संतुष्ट असा व अंतःकरणभरित पुष्ट, पूर्ण असा जरी तरीपण ज्यायोगे तो ज्याच्या संगेकरून ह्या भोग्य वस्तूंमध्ये-विषयामध्ये पतित-पडलेला-बहिष्कृत केला जातो, होतो-(२९२)

तो काम सर्वथा जर नाहीसा झाला, व्हावा, -मग ज्याचें मन आत्मज्ञान तृप्ति आनंद आत्मसंतोषाचे ठायींच राहातें, राहावें, राहील, तो पुरुष स्थितप्रज्ञ होय असें समज-(२९३)

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

[दुःखेषु = पीडा, शोक, कष्ट. सुखेषु = पुण्य, पावन, सुख देणारें, आनंद. विगत = गेलेला, तेजोहीन. स्पृहः = इच्छा करणें. स्पृहा = इच्छा. वीत = टाकलेला, गेलेला, मुक्त. राग = मनोविकार, तांबडा रंग, द्वेष, रंग, आवड भय = भीति, अरिष्ट. क्रोध = राग. (क्रोधन = रागीट). स्थितधीः = स्थिर बुद्धीचा. मुनिः = तपस्वी, ऋषी, साताची संख्या. उच्यते = बोलला, वाचला.]

अन्वयः : दुःखेषु अन् उद्विग्न मनाः । सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः । स्थितधीः । मुनिः उच्यते ।

अर्थः : कसल्याहि प्रकारच्या दुःखामध्ये ज्याचें मन खिन्न, उद्विग्न होत नाही; तसेंच स्वयमेव चालून आलेल्या सुखाविषयी ज्याची इच्छा, स्पृहा सर्वथैव नष्ट झाली आहे; तसेंच ज्याचे राग, अनुराग, प्रेम, भय व क्रोध इत्यादि विकार नामशेष झाले आहेत, अशा स्थिरबुद्धीच्या संन्याशाला मुनि म्हणतात (५६).

[सुख तृष्णा दुःख उद्विग्नता नष्ट होऊन निर्विकार झालेल्यास स्थितप्रज्ञ म्हणावें.]

नाना दुःखीं प्राप्तिं । जया उद्वेग नाहिं चित्ति ।
 आणि सुखाचीया आर्ति । अडपैजेना ॥ २९४ ॥
 अर्जुना तयाचा ठाई । कामक्रोध सहजे नाहिं ।
 आणि भयाते नेणें कंहीं । परिपूर्ण तो ॥ २९५ ॥
 ऐसा जो निरवधि । तो जाण पां स्थि(स्थि)रबुद्धि ।
 जो निरसुनि उपाधि । मेदरहित ॥ २९६ ॥

नाना दुःखीं प्राप्तिं = अनेक (पीडा, शोक) कष्ट झाले तरी-दुःखें प्राप्त झालीं असतां. जया उद्वेग = चित्तास येणारी अस्वस्थता, त्रास. नाहिं चित्ति = मनामध्ये, अंतःकरणामध्ये, विचारामध्ये. आणि सुखाचीया (= आनंद, सहज, पुण्य.) आर्ति (= आशेला; पीडित; आतुरता; दुःख रोगीपणानें). अडपैजेना (= अडविला जात नाही, पेंचांत पाडला जात नाही) = सुखाच्या इच्छेनं अडकून पडत नाही; अडचणींत पडत नाही (२९४). काम = विषयभोग इच्छा. (कामचर = यथेच्छ वर्तन). क्रोध = राग. सहजे = स्वाभाविकपणेच. परिपूर्ण = भरलेला, तृप्त. भयाते = भीतीस, अरिष्टास. कंहीं = कधी. नेणें = जाणत नाही (२९५). निरवधि = निस्सीम, केवळ. निरसुनि उपाधि = कामनेचा विटाळ दूर करून, संसार सोडून, उपसर्ग टाकून. मेद = मित्र भाव, निराळेपणा, फरक (२९६).

अनेक दुःखांच्या भेटण्यामुळें तरी प्राप्तीमुळें, ज्याचे (मनीं) चित्ती उद्वेग, उद्विग्नता, भीति, कंप नाही; तसेंच सुखाच्या इच्छेत अडकून पडत नाही. . . . (२९४)

हे अर्जुना, तयाच्या ठिकाणीं तो परिपूर्ण असल्यामुळें की, सहजच मग इच्छा, क्रोध राग कोप नाहीत, कसलेहि (केव्हाहि) भय केव्हाहि त्यास तें कसें नाहीच. . . . (२९५)

असा जो निरवधि अमर्याद जो उपाधि-पदवी, कामनेचा विटाळ दूर करून, निरसून, मेदरहित असा तो स्थिरबुद्धि जाण-(२९६)

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

[यः = जो पुरुष. सर्वत्र = सर्वाठायीं, सर्व ठिकाणीं, देहासंबंधीं तसेंच जीवितासंबंधीं देखील. अन् अभिस्नेहः = स्नेहपाशवर्जित असतो (ज्यास प्रेम इच्छा आसक्ति नाही). तत् तत् = तें तें म्हणजे कोणतेंहि. प्राप्य = प्राप्त झालें असतां शुभ = बरें, तेजस्वी, सुंदर, न्याय्य, रास्त, सौंदर्य, इच्छा, सुख, कल्याण. अशुभम् = वाईट. न अभिनन्दति = (अभिनंदन) स्तुति, आनंद, सुख आनंद मानीत नाही. न द्वेष्टि = दुःखद्वेष करीत नाही, (शत्रुत्व ईर्ष्या प्रतिकूलतेचा होत नाही). तस्य = त्याची. प्रज्ञा = बुद्धि. प्रतिष्ठिता = स्थिर-प्रतिष्ठित झाली समजावी-स्थिर-निश्चित झाली समजावी].

अन्वयः : सर्वत्र अनभिस्नेहः । शुभ अशुभ तत् तत् प्राप्य । न अभिनन्दति । न द्वेष्टि । यः । तस्य प्रतिष्ठिता प्रज्ञा ।

अर्थ : देहजीवितासंबंधी स्नेहपाशवर्जित, कोणतेंहि बरेंवाईट प्राप्त झालें तरी (सुख) आनंद मानीत नाही, द्वेष करीत नाही-स्थिर निश्चल त्याची बुद्धि समजावी (५७).

जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्ण चंद्र का जैसा ।
 अधमोत्तम (अंधोत्तम) प्रकाशा । माजी न म्हणे ॥ २९७ ॥

ऐसि अनवच्छिन्न समता । भूतमात्रि सदयता ।
 आणि पालट नाहि चित्ता । कव्हण वेळी ॥ २९८ ॥
 गोमटें कांहीं पावे । तरी संतोषे तेणें नाभिभवे ।
 जो वोखटेन न नागवे । विषादासि ॥ २९९ ॥
 ऐसा हरिखशोकरहित । जो आत्मबोधभरित ।
 तो जाण पां प्रज्ञायुक्त । धनुर्धरा ॥ ३०० ॥

जो सर्वदा = नेहमीं. सदा = निरंतर. सरिसा = सारखा (सारखें-सरसें). परिपूर्ण = भरलेला, तृप्त. (चंद्रमत = चंद्र). चंद्र = चंद्रमा, कापूर, पाणी, सोनें, मोतीं, आनंद देणारा. का = जैसा. अधम = नीच, दुष्ट. उत्तम = श्रेष्ठ, सर्वात चांगला. प्रकाशा = सारखा, स्पष्ट, कीर्तिमान, उजेड, खुलासा, कीर्ति, उघडी जागा. माजी = मध्ये. न म्हणे = म्हणत नाही (२९७). ऐसि अनवच्छिन्न = अखंड. समता = सारखेपणा, समदृष्टि. भूतमात्रि = प्राणिमात्रावर. सदयता = दयायुक्तता. पालट नाहि चित्ता = मन-अंतःकरणाचे ठायीं विचाराची पालट-बदल नाही. कव्हण वेळी = केव्हांहि (२९८). गोमटें = चांगलें. पावे = मिळाले. संतोषे = खुपीनें. तेणें = त्या. नाभिभवे-न अभिभवे = वाहवला जात नाही, गर्व पावत नाही. वोखटेन = वाईटानें. न नागवे = सांपडत नाही-पावत नाही. विषादासि = दुःखाला (२९९). हरिख (= हर्षहि) शोक (= शोक खेदहि) रहित (= नाही असा) = हर्षशोकरहित. आत्मबोधभरित = आत्मबोधानें (= आत्म-ब्रह्म, जीव, स्वतः, मूळ स्वभाव, मन, बुद्धि-, बोध ज्ञान जागृत करणें जें) परिपूर्ण. भरित = परिपूर्ण. प्रज्ञायुक्त = बुद्धियुक्त. धनुर्धरा = अर्जुना (३००).

जो सर्वत्र नेहमीं सरिसा-सारखा-जसा का चंद्र परिपूर्ण असा-प्रकाशामध्ये असतां त्यानें हा अधम (प्रकाश) का तो उत्तम (प्रकाश) असे म्हणणें नाही....(२९७)

अशी अखंड समता, भूतमात्रां सदयता, पालट नाही चित्ता कवणेहि काळीं, कवणे वेळेहि....(२९८)

कांहीं एकादें चांगलें गोमटें पावावें, तेव्हां त्या संतोषानें वैभव चढलें असा होत नाही, आनंदित होत नाही, वाहवला जात नाही-अथवा वाईटानें, वोखटें खोटें एखादें भेटलें त्यानें तो बद्ध होत नाही, विषादामध्ये सांपडत नाही....(२९९)

असा हर्षहि नाही व शोकखेदहि नाही असा हरिख आनंद शोक दुःखरहित जो आत्मबोधानें भरित परिपूर्ण असा तो प्रज्ञायुक्त, हे धनुर्धरा जाण-(३००)

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

[यदा = जेव्हां (हा योगी). संहरते = परावृत्त करून-आवरून घेतो (आंत पोटाखालीं), जबरीनें घेणें, एकत्र करणें. च = त्याप्रमाणें. अयं = (स = एकत्र, सद्गुरु, सहबद्दल) हा योगी (जेव्हां). कूर्म = कांसव, (एक मुद्रा). अंगानि = इंद्रियें आपलीं. अंग = शरीर, अवयव. इव = ज्याप्रमाणें. सर्वशः = सर्वथैव, सर्व बाजूंनी. इंद्रियाणि = सर्व इंद्रियें. इंद्रियार्थेभ्य = इंद्रियांच्या विषयापासून. तस्य = त्याची. प्रज्ञा = बुद्धि. प्रतिष्ठिता = स्थिर, निश्चल, अचल होते का होती म्हणावी.]

अन्वयः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । यदा कूर्मः अयं च अंगानि (अंगान्-इव) सर्वशः संहरते । य इंद्रियाणि इंद्रियं अर्थेभ्यः संहरते सर्वशः अंगान् इव ।

अर्थ : (१) त्याची बुद्धि स्थिर म्हणावी—जसा कूर्म हा आपल्या अंगांना सर्व प्रकारें, सर्व बाजूंनीं आवरून घेतो, त्याप्रमाणे जो पुरुषयोगी इंद्रियांना इंद्रियांच्या विषया—अर्थापासून सर्व तऱ्हेनें, सर्व बाजूंनीं आवरून धरतो तसा—(त्याची प्रज्ञा स्थिर म्हणावी)—

(२) आनंदास आलेल्या कूर्माचें सर्व शरीर ताणलेलें, पसरलेलें, जेव्हा का तो कूर्म स्वइच्छेनें तें शरीर आवरून घेतो, लपवितो—तशी ज्या योग्यानें आपलीं इंद्रियें विषयापासून आवरून धरिलेलीं असतात—(तेव्हा) तो स्थितप्रज्ञ म्हणावा (५८).

का कूर्म जियापरी । उवाइला अवेव पसरी ।

नातरी इच्छावशें आवरी । आपले आपण ॥ ३०१ ॥

तैसीं इंद्रियें आपैतीं । जयाचें म्हणितलें करिती ।

तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पावली असे ॥ ३०२ ॥

कूर्म (= कांसव, तसेंच कूर्म नांवाची एक मुद्रा आहे)—जियापरी. पसरी = प्रसार, प्रसारण = विस्तार, पसरणें. प्रसरणें = व्यापणें, पुढें जाणें, पुढें ससरणें, उद्भवणें, वाहणें, लांब दीर्घ मोठें होणें, फैलावणें, प्रसार पावणें, लांब करणें, ताणणें, विक्रीस मांडणें, जाहीर करणें. उवाइला = आनंदांत असतां (आनंदला म्हणजे कांसव शरीर पसरतो). अवेव—अवयव. आवरी = वृ + आ = झांकणें, लपविणें, व्यापणें, भरणें. आपले आपण = आपण होऊनच (३०१). आपैतीं = स्वाधीन, वश. जयाचें म्हणितलें करिती = म्हटलेलें करतात, ताब्यांत राहतात, तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती (= अवस्था, स्वरूप, रचना, स्वभाव, शाश्वती, टिकणें, व्यवस्था, शिस्त ठेवणें, राहणें, वास.) पावली असे = त्याची बुद्धि शिस्त ठेवणारी झाली—(३०२).

[ओवी श्लोक पाहा—तै तयाची प्रज्ञा । स्थिर जाली प्राज्ञा । इये अर्थी अवज्ञा । करूं नको ॥ ३०३ ॥]

इंद्रियें अंकित तो स्थितप्रज्ञ—(३०१-३०२)—

—अथवा कूर्म—कांसव ज्याप्रमाणें आनंदला असतां, प्रपन्न झाला असतां आपले अवयव पसरतो, अथवा इच्छामात्रेंकरून आपले आपणच ते अवयव आवरतो—(३०१)

त्याप्रमाणें ज्याचीं इंद्रियें आपोआपच की ज्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागतात, ज्यास तीं स्वाधीन—वश होतात, ज्यानें जें म्हटलें तसें करतात—त्यानें म्हटलेले करतात, त्याच्या ताब्यांत राहातात, त्याची प्रज्ञा स्थिति पावली आहे, असें समज (३०२).

(इंद्रियें आपलीं तीं आज्ञापित तो स्थितप्रज्ञ ज्ञानवान् होय—३५३).

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

[विषयाः = सर्व विषय. विनिवर्तन्ते = पराङ्मुख होतात (पण कसें तर). निराहारस्य = उपाशी राहून, केवळ एक नियमच करून, निराहारानें इंद्रियें उपाशी राखलीं आहेत ज्यानें. देहिनः = त्या पुरुषापासून देखील. रसवर्जं = रस म्हणजे वासना वेगळी करून, वासनेला मनांत मागें—शेष—ठेवून विषय त्यापासून निवृत्त होतात—तथापि. रसः = विषयप्रीति—वासना. अपि अस्य = अशा साधकाचीदेखील. परम् = परमात्मस्वरूप. दृष्ट्वा = दर्शन—अनुभवानें. निवर्तते = निवृत्त होते.]

अन्वयः निराहारस्य देहिनः । विषया विनिवर्तन्ते । रसवर्जं । अस्य अपि । रसः । परं दृष्ट्वा । निवर्तते ।

अर्थः केवळ नेम करून इंद्रियें उपाशी ठेविलीं, त्या इंद्रियांपासून सुद्धा सर्व विषय पराङ्मुख होतात—कसे तर—रस म्हणजे वासना मनांत ठेवून असणें—लपणें—अशाची विषयीं प्रीति परमात्मस्वरूपदर्शनानें निवृत्त होते [५९].

[हा श्लोक अतिमहत्त्वाचा असून त्याचा अर्थ मनांत ठसलेला असावा—कारण विषयरुची वासने (रस) सहित नष्ट झाली पाहिजे. ती परम-दर्शनानें (आत्मज्ञानानें) नाहीशी होते.]

अर्जुना आणिकही येक । सांगेन आधिके कवतिक ।

जे विषयातें साधक । त्यजीति नियमे ॥ ३०३ ॥

श्रोत्रादि ईंद्रियें आवरिति । परि रसनें नियम न करिति ।

ते सहश्रधा कवळीजेति । विषयिं यिहिं ॥ ३०४ ॥

जैसि वरिवरि पालवि खुडिजे । आणि मुळि उदक घालीजे ।

तरि कैसेनि नाश निफजे । तथा वृक्षां ॥ ३०५ ॥

तो उदकाचेनि बळें अधिकें । जैसा आडवेनि आंगे फांके ।

तैसा मानसि विषो पोखे । रसनाद्वारे ॥ ३०६ ॥

येरां ईंद्रियां विषय तुटे । तैसा नियम न ये रस हटें ।

जे जीवनचि हें न घटे । येणेंविण ॥ ३०७ ॥

मग अर्जुना स्वभावे । यैसियाहि नियमातें पावे ।

जें का परब्रह्म अनुभवं । होउन जायिजे ॥ ३०८ ॥

तैं शरिरभाव नाशती । ईंद्रियें विषय विसरति ।

जें सोहंभाव प्रतीति । प्रकट होये ॥ ३०९ ॥

कवतिक (= कौतुक = आनंद, उत्कंठा, आश्चर्य) सांगेन आधिके. साधक विषयातें नियमे त्यजीति = नियम करून साधक इंद्रिय-विषय सोडतात (३०३). श्रोत्रादि (श्रोत्र = कान) ईंद्रियें (= ज्ञानाचें किंवा कर्माचें साधन (इंद्रिय), आवरिति = विरोध करणें, निवारण करणें, व्यापणें, झांकणें, लपविणें, भरणें. परि रसनें (रसना = जीभ) नियम (= कमरपट्टा)—नियमन (= शासन, बंधन, निग्रह, दमन) न करिति. ते सहस्र(श्र)धा (= हजारो प्रकारांनीं, हजार तऱ्हांनीं. धा = धारणारा, ठेवणारा) कवळीजेति—कवळित (= घासलेला, व्याप्त, खाल्लेला) = घासले जातात, वेढले जातात. रसना स्वाधीन न ठेवणाऱ्या पुरुषांना विषय हजर हा (हजार) वाटांनीं येऊन बीन करतात. कवलिन = रेडा. विषयी (= इंद्रियग्राह्य पदार्थविषय, देश, आश्रय, कर्म, अर्थ, व्यवहार, लक्ष्य). यिहिं = ह्या. [कामधमिन् = कासार. कामिक = बदक.] (३०४). वरिवरि (= वरच्यावरच) पालवि खुडिजे = एखाद्या झाडाची पालवी नुसती वरवरच खुडावी का छेदावी. आणि मुळि उदक घालीजे = मुळामध्यें पाणी घालीत राहावें तर त्या वृक्षाचा नाश केव्हाहि निपजणार नाही (३०५).

आडवेनि आंगे फांके = विषय आडव्या अंगानें (फांकतो), फुटतो, फोफावतो, विस्तारतो. तसा रसनाद्वारे (= वासनाद्वारे) मानसि विषो पोखे—पोषे = मनामध्ये जिव्हेच्या रस्यांनीं, वासनेच्यामुळें विषय पोसला होतो (३०६). येरां = इतर (रसना सोडून) दुसऱ्या सर्व इंद्रियांचा ईंद्रियां विषय तुटे = इंद्रियांचा विषय तुटतो. रस हटें = खाण्याच्या निग्रहानें. तैसा हटें रस नियम (= संयमन) न ये = आप्रहपूर्वक—हट्टानें—प्रयत्न करण्यानें हि वासनेचा निग्रह बहुधा करता येत नाही. त्याप्रमाणे हट्ट का आप्रह का नुसता नेम केल्यानें जिव्हेची रस, रसना, आवड, खाद, शब्द, रसासंबंधीची आवड ती कमी होत नाही. कारण काय, तर ह्या इंद्रियांच्या विषयांशिवाय तर हे जीवित—जीवनच—जीवितानें असणें जगणें वांचणेंच मुळीं नच घडणारें, घटणारें, घडलें जाणारें नाही. त्याशिवाय जीविताचें मुळींच काहीं चालत नाही (३०७) (तेव्हा) मग अर्जुना स्वभावे—ह्या वासनेचें नियमन होतें (नियमाते पावे)—रसासंबंधीची जिव्हेची आवड तीही नाहीशी होते, जेव्हा का—ब्रह्माचा अनुभव—आपणच ब्रह्म असा अनुभव आला, ब्रह्मच होणें झालें, परब्रह्मच तें आपण स्वतः होऊन जावें

(तेव्हा विषयी आवड संपूर्ण नाहीशी होते). रसमय = ब्रह्ममय (३०८). इंद्रिये = हृषीकं, विषयि, इंद्रियम्. विषय = आश्रय. विसरति = (सु + वि) सोडतात. जें सोहं = मीच ब्रह्म अशी प्रतीति. भाव = उत्पत्ति, अस्तित्व, स्वभाव, अभिप्राय, मनोविकार, विलास. प्रतीति = आनंद, अनुभव, सत्कार. प्रकट = व्यक्त, स्पष्ट होये (३०९).

मनांत विषय ते बाधक - रसनेविषयी नियम नाही - मानसी विषय रसनाद्वारे पोखे— ३०३-३०७ :

आणीक कांहीं एक हे अर्जुना, जें कौतुकच-आश्चर्य एक असें, तें कौतुकानेंच ऐकण्याचें कर, जें का साधकजन अगदीं नित्यनियमानें नियमन-दमन करून विषयास त्यागितात तत्संबंधी होय... (३०३)

ते श्रोत्र आदिकरून इंद्रिये आवरतात, पण रसनेम आवरीत नाहीत-खाण्यासंबंधी का खाणेंपिणें जें तत्संबंधी जी जिव्हेची आवड तेथें रसना स्वाधीन न ठेवणाऱ्या पुरुषांना विषय हजार वाटांनीं येऊन दीन करतात-रसनेस नियमाचें करीत नाहीत असे ते ह्या विषयांनीं सहस्रधा कवळिजेत-आकळिले जावेतच-असे होऊन असतात (३०४)

जसें का झाडाची पालवी वरवरच खुडावी व मुळाच्या ठायीं-तळीं पाणी घालीतच असावें असें जर तर तेथें त्या वृक्षास केव्हाहि नाश होणें नाहीच-निपजणारच नाही-(३०५)

तो तर उदकाच्या बळावर अधिकाधिकच की जसा आडव्या अंगानें फाकला, फोंफावला, विस्ताराचा झाला, तसा ह्या मानसामध्ये-मनामध्ये रसनाद्वारेच की विषय हा पोसला जातो, पुष्ट होतो-(३०६)

इतर इंद्रियांचा विषय नियमानें जसा तुटतो तसा नियमाचें येणें होणें नाही-ह्या रसना रस हट्टामुळें होत नाही जें का जीवित, जीवन हेंच मुळीं जीवित्वाचें नच घडनेचें, ह्याच्याशिवाय का घटनेचें होणारें असें, त्याशिवाय जीवितच चालत नाही... (३०७)

सोहंभाव प्रतीतीनें विषय स्थिर—(३०८-३०९) (रस) :

यावर खभावेंकरूनच अशा ह्या रसनेच्या नियमास पावणें झालें तर मग अनुभवावरच तें सहजच की परब्रह्म होऊन जावें-असावें असें होतें-(३०८)

तेव्हा तर शरीरभाव नासतात-नाहीसे होतात-इंद्रिये आपआपले विषय विसरतात जेव्हा का सोहंभाव-प्रतीति-मीच ब्रह्म अशी प्रतीति-अनुभव आनंद सत्कार-प्रकट होतो जेव्हा का... (३०९)

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

[यततः = प्रयत्न करणाऱ्याचे. हि = कारण. अपि = देखील. कौन्तेय = कुंतिपुत्रा अर्जुना. पुरुषस्य = (नर, विष्णु, ईश्वर) विवेकी बुद्धिवंत मनुष्याचे. विपश्चितः = पंडित, विद्वान्, शहाणा. (विद्वान्, विपश्चित्, दोषज्ञः, सन्, सुधीः, कोविदः, बुधः, धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, संख्यावान्, पण्डितः, कविः, धीमान्, सुरिः, कृती, कृष्टिः, लब्धवर्णः, विचक्षणः, दूरदर्शी, दीर्घदर्शी इति २२ पण्डितस्य ।). इन्द्रियाणि = कर्मांचें का ज्ञानाचें साधन. प्रमाथीनि = पीडा किंवा बलात्कार करणारी, क्षोभविणारी. हरन्ति = हैराण करतात, आकर्षतात. प्रसभं = बलात्कारानें (प्रसभम्, बलात्कारः, हठ इति ३ बलात्कारस्य । अमर०). प्रसभ = जुलूम, बलात्कार. मनः = विचार, चिंतन, अंतःकरण, बुद्धि.]

अन्वय : कौन्तेय विपश्चितः पुरुषस्य (मनः) । यततः (मनोनिग्रहे) अपि हि । प्रमाथीनि इंद्रियाणि । मनः प्रसभं हरन्ति ।

अर्थ : कौन्तेय, कारण प्रयत्न केला तरीहि विपश्चित पुरुषाचें मन-प्रयत्न करणाऱ्या अशा विवेकी पुरुषाचें मन-प्रमाथी निलाजरी, कोडगी, व्याकुळ करणारी, घातक इंद्रियें प्रसभं म्हणजे बलात्कारानें (हरन्ति) हरण करतात, आकर्षण करतात (६०).

येहवीं तन्हि अर्जुना । हें आया न ये साधना ।

जे राहाटताति जतना । निरंतर ॥ ३१० ॥

जयातें अभ्यासाची घरटी । यमनियमांची ताटी ।

जे मनाते सदा मुटि । धरुनि आहाति ॥ ३११ ॥

तेहीं किजेति कासाविसी । या इंद्रियांचि प्रौढि ऐसि ।

जैसि मंत्रज्ञाते विवसि । भुलवि का ॥ ३१२ ॥

देखें विषय हे तैसे । पावती ऋद्धिसिद्धीचेनि मिसें ।

मग आकळिती स्पर्श । यिंद्रियांचेनि ॥ ३१३ ॥

तिये संधी मन जाये । मग अभ्यासी थोटावले ठाये ।

ऐसें बळिकटपण आहे । इंद्रियांचे ॥ ३१४ ॥

हें = इंद्रियांना स्वाधीन करणें जें. आया (= आयः = आकार, प्रमाण, मान) न ये साधना (= आराधना, उपाय) = बाह्य साधनांनीं हीं इंद्रियें जतन का स्वाधीन करून घेतां येत नाहीत, स्वाधीन होत नाहीत. जे निरंतर = नेहमीं. जतना = यत्नानें जीवंत ठेवण्यास-रक्षणास. राहाटताति = बागतात (३१०). जयातें अभ्यासाची घरटी = गस्त. ज्यास अभ्यासाची-आवृत्तीची संवय-गुणाकार करणें. यम = धर्मराज, शनि, यमुनेचा भाऊ, (अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह) नियम = [अंतर्बाह्य शुचिता (शौच) संतोष, तप, अभ्यास आणि परमेशपूजन]. ताटी = कुंपण, बंधन. जे मनाते = मनाला. सदा = नेहमीं. मुटि = मुठीत, गच्च. धरुनि = आवरून, पकडून. आहाति = आहेत (३११). तेहीं कासाविसी किजेति = तेही कासावीस केले जातात. या इंद्रियांचि प्रौढि (= बळ, महत्त्व) ऐसि. जैसि मंत्रज्ञाते = मंत्र (बोलावणें) जाणणाऱ्यास. विवसि = पिशाच्च, भूत, विघ्न करणारी देवता-भुलवि का (३१२).

देखें विषय = इंद्रियांचे अर्थ. पावती = येतात, पोहोचतात. ऋद्धि = श्रीमंति, समृद्धि, वाढ. सिद्धीचेनि (= सिद्धि = कार्याची पूर्णता, फलोत्पत्ति, दैवशक्ति, कल्याण). मिसें = सोंग, कपट. मग = नंतर. आकळिति = आवरतात. स्पर्श = संपर्क, दान, रोग, कातडी, परीस, हेर, लडाई. यिंद्रियांचेनि = इंद्रियांच्या निमित्तानें (३१३). तिये संधी = मिलाफ, सांधा. मन माये-जाये मग अभ्यासी = आवृत्तीच्या संवयीमध्ये. थोटावले ठाये = निर्बळ होऊन राहतें-शरण करीत बसतो. ऐसें बळिकटपण = बळवत्-बळवानपण त्यापुढें त्याचें कांहीहि चालत नाही. इंद्रियांचे = साधन जे ज्ञानाचे का कर्माचें-(३१४).

इंद्रियांचें बळकटपण—(३१०-३१४) :

येहवीं हे अर्जुना, पाहिलें असतां हीं इंद्रियें बाह्य साधनांनीं जतन का स्वाधीन करून घेतां येत नाहीत —त्यांना जे का ह्याच्या जतनासंबंधी-साटीं नेहमींच निरंतर राहाटतात-कारण-(३१०)

ज्यास अभ्यासाची गस्त-घरटी-यम व नियमाची ताटी म्हणजे कुंपण, जे ह्या मनास नेहमींच्यानेहमींच मुठीमध्ये धरून असतात-(३११)

—तेही कासावीस केले जातात, एवढी अशी जबरदस्त ह्या इंद्रियांची प्रौढी, बलिष्ठपणा, जसे का, मंत्रज्ञा-
वरच विवशी—पिशाच—ती भुरळ घालणारी व्हावी ती—(३१२)

पाहा की, विषय हे तसे ऋद्धिसिद्धीच्या निमित्ताने येतात व मगच इंद्रियांच्या स्पर्शाने साधकास
आकळण्याचें करतात, आवरून धरितात—(३१३)

ल्यावेळेच्या मिलाफामध्ये संधी मन जाते व मग अभ्यासामध्ये थोटावले होते; साधक तो आतां
कानशिर्लात बसल्यामुळे दुःख करीत बसतो, त्याचें मुळीच काहीं चालत नाही—असे ह्या इंद्रियांचें बळकटपण
आहे—(३१४)

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे ही यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

[तानि = ती (इंद्रिये) सर्वाणि = सर्व. संयम्य = दमन करून. युक्त = चित्ताचें समत्व करून.
आसीत = असावे, राहावे. मत्परः = (वासुदेवः सर्वम् इति-) वासुदेवाचे—माझे—ठायीं मन लावून. वशे =
स्वाधीन. हि = कारण. यस्य = ज्याच्या. इन्द्रियाणि = इंद्रिये असतात. तस्य = त्याची. प्रज्ञा = बुद्धि.
प्रतिष्ठिता = स्थिर असते.]

अन्वयः : तानि सर्वाणि । इन्द्रियाणि । संयम्य । युक्तः मत्परः आसीत् । हि । यस्य वशे इन्द्रियाणि ।
तस्य प्रतिष्ठिता प्रज्ञा ।

अर्थ : सर्व इंद्रियांचें संयमन—दमन—करून मत्पर, मज वासुदेवाचे ठायीं, युक्त चित्ताचे समत्व करून
असावे—कारण ज्याची इंद्रिये अभ्यासबळाने स्वाधीनतेची अशी वश असतात तो प्रतिष्ठित प्रज्ञेचा जाणावा—
त्याची प्रज्ञा स्थिर अमते—[इंद्रियनिग्रह—अनन्यभक्तीच एक ईश्वराचे ठायींची बुद्धि ती शांत ठेवते] (६१).

म्हणौनि आयिके पार्था । यातें निर्दालि जो सर्वथा ।

सर्वविषयि आस्था । सांझनीयां ॥ ३१५ ॥

तोचि तुं जाण । योगनिष्ठेसि कारण ।

जयाचें विषयसुखें अंतःकरण । झकवेना ॥ ३१६ ॥

जो आत्मबोधयुक्त । होउनि असे सतत ।

जो मातें हृदयांत । विसंबेना ॥ ३१७ ॥

येन्हविं बाह्य विषय तन्हि नाहिं । परि मानसिं होईल जरि कांहिं ।

तरि साद्यंतचि पाहिं । संसार असे ॥ ३१८ ॥

जैसा का विषाचा लेसु । घेतलिया होय बहुवसु ।

मग निभ्रांत करि नाशु । जीवितासी ॥ ३१९ ॥

तैसि या विषयाचि शंका । मनिं वसति देखा ।

घात करि अशेखा । विवेकजाता ॥ ३२० ॥

निर्दालि = नाश करणे जें, विध्वंस करणे जें, संहारतो. सर्वथा = सर्वप्रकारें, एकंदरीत, कसेंहि, खात्रीने.
आस्था = आवड, इच्छा, काळजी, विचार, आदर, संमति. सर्वविषयीं = भोग्य वस्तु, पदार्थ, ज्ञानेंद्रियांचे
रूपादि विषय. सांझनीयां = टाकून देऊन (३१५). योग (= अष्टांग योग—साधनाची जोड, प्राप्ती)—निष्ठेस
(= आस्था, विश्वास, श्रद्धा, श्रद्धेला अनुसरून स्वीकारलेला मार्ग). विषयसुखें = इंद्रियें व मन यांना गोचर
होणारी वस्तु—ज्ञान, अनुभव, सुख. विषयाची शंका = इंद्रिय अर्थासंबंधी—संदेह, भीति, संशय घेणे, संदेह
वाटणे. कारण = हेतु, साधन, इंद्रिय, मूळ तत्त्व. जयाचें = ज्याचें. अंतःकरण = मन, हृदय, चित्त.

झकवेना = फसत नाही, भ्रंश पावत नाही, मोह पावत नाही (३१६). आत्मबोध = स्वरूपज्ञान. युक्त = रास्त, जोडलेले, गुंतलेला. मातें = मजला. हृदयांत = अंतःकरणांत, आंतल्या भागांत. विसंवेना = विसरत नाही (३१७).

बाह्य (-बहिरिति बाह्ये-) विषय जरी नाही = बाह्य विषय जरी सुटले तरी मनांत विषय दुराशा लवमात्र असेल तर संसार पुरा मार्गे लागला आहे, असें समजावें—परि मानसि (मन-मानस = चित्त, बुद्धि, विचार, तर्क, स्मृति इत्यादिकांचें उगमस्थान; जाणीव, इच्छा, भान, अंतःकरणाची ओढ, आवड). होईल (= घडणें, अस्तित्वांत येणें) जरि काहिं = बाहेरचे इंद्रियांना गोचर होणारे—जगांतील व्यापारास उद्देशून. तरी साद्यंतचि पाहिं = आदिअंतासहित सर्व पूर्णपणें, आरंभापासून शेवटपर्यंत सर्व. संसार असे = संसार, प्रपंचपसारा, विस्तार, व्यवहार लागला आहे (३१८). विषाचा = मारक द्रव्याचा—विषाचा. लेसु = लेश, अल्पस्वरूप अंश, भाग. घेतलिया = स्वीकारल्यास—अंगिकार केल्यास. होय = अस्तित्वांत येतें, घडतें. बहुवस = पुष्कळ, फार, अतिशय. निभ्रांत = निःसंशय. जीवितासी = जीवनास, जीवतपणास. (जीवः, असुधारणम्—जीवित—) (३१९). मर्नि वसति देखा = मनामध्ये उरली असेल, राहिली असेल तर. घात = नाश, वध. करि अशेखा = सर्व. विवेक = सारासार विचार, प्रकार, वेगळेपणा—वैराग्य. जाता = समुदाय, प्रकार, पदार्थमात्र (३२०).

इंद्रियदमनानें योगनिष्ठा—(३१५-३१७) :

याकरितां म्हणून हे पार्था, असें पाहा की—या (इंद्रियांच्या) विषयास जो सर्व विषयींची आस्था, आवड, इच्छा सोडून—त्यागून—सर्वथैव निर्दाळतो—(३१५)

तोच तूं पाहा की जाण योगनिष्ठेस कारण होतो—ज्याचें अंतःकरण ह्या विषयसुखानें मुळींच झकवि होत नाही, मोह-भ्रंश पावत नाही, झकविलें जात नाही—(३१६)

—जो सतत आत्मबोधरूपी ज्ञानी असा, जो मला मनांत विसरत नाही—जो सतत आत्मबोधयुक्त होऊन आहे, असतो, जो मजला हृदयामध्ये मुळींच केव्हाहि विसंबत नाही—(३१७)

विषयध्यानानें सर्वस्वी नाश—(३१८-३३०) :

बाह्य विषय जरी सुटले तरी मनांत विषयदुराशा लवमात्र असेल, तरी संसार पुरा मार्गे लागला आहे असें समजावें येव्ही पाहिलें असतां जरी बाह्य विषय कसलाहि नाही, तरीपण जरी का काहीं मनामध्ये—मानसामध्ये होईल तरी असेंच जाण की तेथें साद्यंत संसारच की (ह्या इंद्रियांचा व विषयांचा) आहे—(३१८)

जसा का विषयाचा लेश घेतला असतां, तो बहुवस पुष्कळ होतो, व मग निभ्रांतपणें, निःशंकपणें, निःसंशय जीवितास नाशक होतो—जीवितासहित नाशक एक करणारा होतो—(३१९)

तैसी ह्या विषयांची शंका मनीं वसती अशी पाहिलीस तर, पाहावी तर, अवध्या सर्व विवेकजातांचा ती शंका घात करणारी होते—(३२०)

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

[ध्यायतः = ध्यान करणाऱ्या. विषयान् = विषयांचें. पुंसः = पुरुष. संगः = सोबत, आसक्ति. तेषु = विषयांचे ठायीं. उपजायते = उत्पन्न होते. संगत संजायते = आसक्तीमुळें उत्पन्न होते. कामः = विषय, संग, मदन, भोग, इच्छा. कामात् = विषयसंग इच्छेमुळें किंवा अपूर्ण राहिलेल्या इच्छेमुळें (इच्छातृप्ति नव झाल्यामुळें). क्रोध = संताप, राग. अभिजायते = उत्पन्न होतो.]

अन्वय : पुंसः विषयान् ध्यायतः । तेषु संग उपजायते । संगत् जायते कामः । कामात् अभिजायते क्रोधः ।

अर्थ : पुरुष विषयध्यान करणारा, त्याची विषयाचे ठिकाणी आसक्ति उत्पन्न होते; त्या आसक्तीमुळे कामइच्छा उत्पन्न होते व कामामुळे-कामेच्छेमुळे (अपूर्ण इच्छेमुळे)-संताप उत्पन्न होतो (६२).

[क्रोधात् भवति = संतापापासून होतो. संमोहः = भ्रांति, भुरळ, अज्ञान, अविवेक. संमोहात् = अविवेकामुळे-भ्रांति भुरळ अज्ञानामुळे. स्मृतिविभ्रमः = स्मरणशक्ति भ्रम. स्मृति (= आठवण, स्मरणशक्ति, धर्मशास्त्र) भ्रंशात् = स्मरणशक्ति नष्ट झाली की-. बुद्धि (= ज्ञान विचार अंतःकरणशक्ति) नाशः = बुद्धीचा नाश होतो. प्रणश्यति = प्रणाश होतो-(बुद्धि मन ठिकाणावर नसले की) जीवितनाश होतो.]

अन्वय : क्रोधात् संमोहः भवति । संमोहात् स्मृतिविभ्रमः भवति । स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः भवति । बुद्धिनाशात् प्रणश्यति-(प्रणाशन प्रणाशः भवति) ।

अर्थ : संतापापासून भ्रांति, भुरळ, अज्ञान, अविवेक; अविवेकापासून भ्रांति, भुरळ; अज्ञानापासून स्मरण, स्मृति, आठवण शक्तीस भ्रम होतो; कर्तव्यच मुळीं जागृतीचें न राहिल्यामुळे-शेवटीं संमोह म्हणजे मूर्खपण, मूर्खपणा होतो-विचारशक्ति नष्ट झाली की बुद्धि नाश पावते-बुद्धिमनाचा नाश झाला की शेवटीं जीविताचाहि नाश होतो (६३) *

जरि हृदयि विषय स्मरति । तरि निःसंगाहि आपजे संगति ।

संगें प्रकटे मूर्ति । अमिलाषाची ॥ ३२१ ॥

जेथ काम उपनला । तेथें क्रोध आधींच आला ।

क्रोधी वसे ठेला । संमोह जाणें ॥ ३२२ ॥

संमोहा जालिया व्यक्ती । तरि ना पावे स्मृति ।

चंडवाते जोति । आहात जैसि ॥ ३२३ ॥

का अस्तमानीं निशि । जैसी सूर्यतेजातें त्रासी ।

तैशि दशा स्मृतीभ्रंशी । प्राणियासि ॥ ३२४ ॥

मग अज्ञानांध केवळ । तेणें आप्पविजे सकळ ।

तेथें बुद्धी होय व्याकुळ । हृदयामार्जी ॥ ३२५ ॥

जैसी जात्यंधा पळणी पावे । मग तें काकुळति सैरा धांवें ।

तैसे बुद्धीसि होति भंवें । धनुर्धरा ॥ ३२६ ॥

ऐसा स्मृतिभ्रंश घडे । मग सर्वथा बुद्धि अवघडे ।

तेथें समूळ हे उपडे । ज्ञानजात ॥ ३२७ ॥

चैतन्याचा भ्रंशी । शरिरा दशा जैसि ।

तैसि पुरुषा बुद्धि नाशि । होय देखा ॥ ३२८ ॥

म्हणौनि पेकें अर्जुना । जैसा विस्फुर्लींग लागे ईंधना ।

मग तो प्रौढ जालिया त्रिभुवना । पुरों शके ॥ ३२९ ॥

* चुकून जरी विषयचिंतन झालें, तरी अनर्थपरंपरा होऊन नाश होतो. विवेकभ्रष्टेमुळे मृतवत् वावरतो, म्हणून इंद्रियदमन-संयमन असावें.

तैसें विषयांचे ध्यान । जरि विपायें वाहे मन ।

तरी येणे (संगें) (येसणे) हें पतन । गीवसीत पावे ॥ ३३० ॥

हृदयि = अंतःकरण. - (चित्तं तु चेतो, हृदयं, स्वान्तं, हृन्मानसं, मनः). मनोरथ-मन=चित्त, बुद्धि, विचार, तर्क, स्मृति, इत्यादींचें उगमस्थान; हृदयांतील भाव व विचार; जाणीव, इच्छा, भान. अंतःकरणाची ओढ व आवड. विषयस्मृति=इंद्रियाह्व पदार्थांचें-अर्थांचें-विषयांचें स्मरण-आठवण. स्मरण (विस्मरण) = अपोहनं, विस्मरण, नाश होणें, आक्षेपाचा विचार, तर्कशक्ति, पूर्वे पक्ष, शंकानिवारण, रोग बरा करणें, दूर घालविणें, दूर करणें. ज्ञान=बोध, जाणीव, बुद्धि. ज्ञानतः = जाणूनबुजून. ज्ञप्ति = बुद्धि, ज्ञान, स्तुति. निःसंगाहि = विरक्तासहि-व्यवहारात आसक्तीनें वागत नाही व देहभावाला वश होत नाही जो त्यासहिपण. संगति = सुसंबद्ध-सोबत, निरूपण. आपजे = भासते, उत्पन्न होते, उपजते. संगें = संबद्ध, आसक्ति-सोबतीमुळें. प्रगटे = व्यक्त होते, स्पष्ट होते, उदय पावते, उघड दिसते, दाखविते. मूर्ति = शरीर, प्रतिमा, रूप, आकार, अवतार. (काय, देह, मूर्ति, तनु, तनू इत्यादि). अभिलाषाची = इच्छेची (दोहदम्, इच्छा, काङ्क्षा स्पृहा, ईहा, तृट्, वाञ्छा, लिप्सा, मनोरथः, कामः, अभिलाषः, तर्षः इति १२ स्पृहायाः १)-(३२१). काम = इच्छा, वासना, इंद्रियसुखाची लालसा. उपनला = उत्पन्न झाला. तेथें = त्यावेळीं. त्यासंबंधीं, त्या ठिकाणीं, त्या प्रसंगीं. क्रोध = राग, कोप, संताप आधींच = पूर्वीच, अगोदर. आला = आणलेला जसा. क्रोधी = राग, कोप, संतापामध्ये वसे = राहणें, दसणें, -राहाते-असते. टेला = (ठेणे = राहणें, बंद पडणें, कमतरता येणें.) संमोह = अविवेक, भ्रम. भ्रम = हिंडणें, वाटोळें फिरणें, भोवरा (पाण्याचा-कैसाचा), चाकाचा फेरा, चक्कर, भोंवळ, पाण्याचा पाट, गटार, गोघळ, घोटाळा, चाक, चरक, इ०, जातें, विपरित ज्ञान, भ्रांति, च्युत होणें. भ्रम + आसक्तः = शिकलगार. भ्रमण = भ्रम = चुकणें, सहल, पतिरंजनार्थ क्रीडाविशेष. सहलभ्रमणी (क्री) जाणें = समज, उमज, ओळख, खात्री असं दे (३२२).

संमोहा = भ्रम, अविवेक. जालिया = घडली. व्यक्ती = प्राणी, आकार, स्पष्टता, विवरण. व्यक्ति = विभूति अधिष्ठितल्या व्यक्ति (१०८-१०). तरी = तरीहि, तर, मग, सुद्धा. ना = नकारार्थी, प्रश्नार्थक. पावे = पोहोचत नाहीं-मिलत नाहीं, गांठीत नाहीं. स्मृति = जाणीव, आठवण, स्मृति-चिंता, स्मृति, आध्यानम् इति ३ स्मरणस्य । या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता धर्मबोधार्थ रचिता संहिता सा स्मृति । चंडवाते = प्रखर, भयंकर, मोठ्या प्रचंड वाऱ्यानें, हवेनें. चंडवात = (चंड = उष्ण, तीक्ष्ण, फार रागीट. वात = वायु) उष्ण वात, प्रचंड भयंकरअतिरागीट वारा. ज्योति = ज्योत, प्रकाश, दिव्याची ज्योत. ज्योतिस् = ज्ञान, प्रकाश, नक्षत्र, डोळ्यांतील बाहुली, सूर्य, अग्नि. आहत = जोरानें मारलेली, जोरानें लागलेली. आहत-हूत = हेन, नष्ट, आशाभंग झालेला, चुकलेला, भ्रष्ट, निंघ, गुण (ग.). मारणें, गुणणें. आहति = मारणें, तडाखा, येणें, (ग.) गुणाकार. आहावली = खोटें, (चर्मवाद्य) ढोल, जीण दख, कोरें दख, असंभवनीय, वस्तुकथन (वंच्यासुत), हताश = निराश झालेला, नीच, दुष्ट, निर्दय, निर्बल, क्षुद्र, वंध्य, निष्फल. हतविनय = दुष्ट. जैसी = जशी का (३२३) का = अथवा. अस्तमानीं = सूर्य मावळते वेळी, अस्ताम जाते वेळी. निशी = रात्र (अंधार, अज्ञान). निशीचिनी = रात्र. निशिथ = रात्र, मध्यरात्र. जैसी = ज्याप्रमाणें. सूर्यतेजातें = सूर्याची कांती, चकाकी उष्णता, उजेड त्यास. ग्रासी = घेरते, आच्छादते, व्यापते. तैशि दशा = अवस्था, स्थिति. स्मृति = आठवण, स्मरण, जाणीव नाहींशी झाल्यावर-विस्मरणानें. भ्रंशीं = पतन, नाश. प्राणियासि = शरीर जो त्यास, जन्तु, प्राणी. -(पंचप्राणांचा जीव-अंतःकरणसर्वस्व-) (३२४). अज्ञानांध = अज्ञान अंधाला. व्याकुळ = कासावीस, म्लान. हृदयामार्जी = अंतरामध्ये, मनानें. आप्लविजे = बुडते. सकळ = सर्व कांहीं-(३२५). जात्यंघा = जन्मांधाला. पळणी = धावाधाव = जन्मांधाला पळण्याचा प्रसंग आला की तो काडुळती येतो-गोगलगाय होतो. काडुळति = दीनतेनें. सैरा = हवें तिकडे. भंवे = भ्रम, स्मृतिनाश, -भ्रमण (३२६). स्मृतिभ्रंश = विस्मरणानें,

स्मरण भ्रंश पावल्यावर-नाहींसे झाल्यावर. बुद्धि अवघडे = घोटाल्यांत पडते-भ्रमते-भ्रमांत पडते. सर्वथा = सर्वथैव. ज्ञानजात समूळ उपडे = मूळासह उपटलें जातें-नाहींसें होतें (३२७).

चैतन्याच्या भ्रंशीं = जीवनचैतन्य भ्रंश पावल्यावर. चैतन्याचा व जीवाचा वियोग झाल्यावर. शरीरा दशा जैसि = ह्या शरीराची जशी दशा, प्रौढ अवस्था-स्थिती होते-बाल, तारुण्य, वृद्धाप्य ह्या दशा. पुरुषा = जीवचैतन्यरूप पुरुष; चैतन्य पुरुष; क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष इति । पुनांगः, पुरुषः, तुङ्गः, केसरः, देववल्लभः-पंचजनाः, पुरुषाः, पूरुषाः, नरः इति मनुष्याणाम्-आत्माक्षेत्रज्ञः मानवश्च पुरुषः । (अमर०). बुद्धि = विचार-शक्ति, समजून, मत, हेतु, उद्देश, विचार, जाणीवशक्ति, बुद्धिचैतन्य, वृत्ति-[बुद्धिः, मनीषा, धीषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः, प्रेक्षा, उपलब्धि, चित्, संवित्, प्रतिपत् ज्ञप्तिः, चेतना इति १४ बुद्धेः.] (३२८). विस्फुलीग = अग्नीची ठिणगी. लागे ईंधना = जळणाला. प्रौढ जालिया = स्थितीस आल्यावर. त्रिभुवना (भुवन = स्थान, लोक) = तीन लोक (भुः भुवः स्वः) स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ. चौदा भुवनं = सप्त लोक + सप्त पाताळें. चौदा विद्या = ४ वेद, ६ वेदांगें, पुराणें, मीमांसा, न्यायशास्त्र, धर्मशास्त्र (३२९).

विषयांचे ध्यान = चिंतन, मनन, चित्त तद्रूप ध्यावे [चित्तं, चेतः, हृदयम्, स्वान्तम्, हृत्, मानसम् मनः इति ७ चित्तस्य ।]. ध्यान = एकाच विषयाचें चिंतन, रूप स्वरूप चिंतन. (ध्यान, धारणा, समाधि त्रयमेकत्र रूप = संयमः) मन विपायें (= कदाचित्) वाहे [मनस् = अंतःकरण, बुद्धि (मनीषा). मन = विचार करणें, आदर करणें]. तरी येणें (संगे) - येसणे (= एवढें अशा प्रकारचें मोठें) पतन गीवसित पावे = शोधीत येते. विषयिन् = गुलहौशी (३३०).

जरी हृदयीं विषय (स्मृति = धर्मशास्त्र, आठवण, स्मरणशक्ति. स्मर = रिमतयुक्त, प्रफुल्लित) स्मरती, तरी विरक्त-वैराग्ययुक्त निःस्पृह उदासीन पुरुषालाहि, निःसंगालाहि, विरक्तालाहि संगती-सोबत भेटते. आपजे-संगे, (सोबत, भेट, संवय, स्पर्श, सांधा) - संगी संगी(ति) संभाषणामुळें, अभिलाषाची, इच्छेची, मूर्ती शरीर प्रतिमा प्रकटते-व्यक्त होते-स्पष्ट होते-(३२९)

जेथे काम उपजला, उपनला (४८८-६ हरीखे उपनला) अगोदरच्याच मुळीं त्या क्रोधानें येण्यामुळींच की तो काम उद्भवला, काम प्रगट का दुर्लभ झाले, आतां क्रोधाच्या रागाच्या मुळींच की तो-भ्रांति, भुरळ, अज्ञान-संमोह परिणाम करणारा झाला-(३२२)

त्या संमोहास व्यक्ति जाल्यास-संमोह प्रगट झाला म्हणजे-स्मृति नाश पावते, चंडवार्ते (प्रचंड वान्यानें), ज्योति दिव्याची जशी-आहत होते-ताडित होते-हत होते-नष्ट होते त्याप्रमाणें-(३२३)

—अथवा (अस्तमन) अस्तमानसमयीं निशी (रात्र) जशी सूर्यतेजास प्राप्त होते तशी स्मृतिभ्रंशीं पतन न्हास बुद्धीचा चळ, माजलेली भ्रष्ट स्मृति तेव्हा जशी कांहीं प्राण्याची दशा होते-(३२४)

—त्यामुळें केवळ अज्ञान अंध तो त्याचे सकळ कांहीं बुडलें होतें (आल्लविजे) तेथें बुद्धि हृदयामध्ये व्याकुळ म्हणजे विव्दळ, गुंतलेली, उत्कंठित, चंचल होते-(३२५)

—जो जन्मतः अंध त्यास पळणें होतें, तेव्हा ते काकुळती असे सैरा धावूं लागतें, तसें बुद्धीला भ्रमण होतें. जन्मांध पुरुषाला पळण्याचा प्रसंग आला असतां तो गोगलगाय होतो (काकुळती)-(३२६)

असा स्मृतिभ्रंश पतन न्हास बुद्धीचा चळ होतो व मग बुद्धि सर्वथैव अवघडते-अयथार्थ ज्ञानामुळें चक्कर येते, बुद्धि भटकते, भ्रमांत पडते, तेव्हा तेथे समूळच्या समूळ ज्ञानजात हें उपडलें होतें-(३२७)

चैतन्याच्या भ्रंशीं-म्हणजे चैतन्याचा व जीवाचा वियोग झाला म्हणजे ह्या शरीराची जशी कांहीं दशा, पतन, न्हास, बुद्धीचा चळ होतो, तसें पुरुषास बुद्धिनाशामुळें बुद्धिध्वंस होतो, बुद्धीचें मरण होतें-जाण, देख, पाहा, समज-(३२८)

याकरिता हे अर्जुना, ऐक की-जशी विस्फुलिंग, अग्नीची ठिणगी (विषभेद) जळणास लागावी व मग ती प्रौढ-धीट, पूर्ण, दाट, पूर्ण दशेला आलेली-झाली वाढली म्हणजे त्रिभुवनहि-त्रैलोक्य-स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ-जाळण्यास ती पुरती होऊं शकते-(३२९)

तसें विषयांचें -इंद्रियग्राह्य पदार्थ, करावयाचें कर्म-ध्यान चित्तम आराधन, जरी का कदाचित् मन हें वाहूं-उचलूं लागलें, सेवेचें झालें, तरी येवढें मोठें पतन-अवनति, नाश-त्यास हुडकित येऊन गाठतें-(३३०)

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

[राग = आसक्ति, क्रोध, आवड. द्वेष = लोभ व द्वेष-मत्सर, दावा, तिटकारा, वैर, द्वेष. रागद्वेष = आवडनावड, कामक्रोध. (संध्यारागरंग = संध्याकाळच्या आकाशीचे रंग). विषयान् = विषयांचा. विषय = इंद्रिये व मन यांना गोचर होणाऱ्या वस्तु. अशा वस्तूचें ज्ञान व अनुभव. इंद्रियैः = इंद्रियांनी. इंद्रियैः आत्मवश्यैः = आपल्या स्वाधीन असलेल्या इंद्रियांनी. वियुक्तैः = सुटल्यावर. तु = परंतु. चरन् = उपभोग घेत असता. विधेयात्मा = अंतःकरण स्वाधीन योगी (क्रिया करण्यास योग्य आत्मा). प्रसादम् = चित्तशांति. अधिगच्छति = मिळवितो.]

अन्वय : विधेयात्मा । तु । रागद्वेषवियुक्तैः । आत्मवश्यैः इंद्रियैः । विषयान् चरन् । प्रसादम् आधिगच्छति ।

अर्थ : अंतःकरण स्वाधीन योगी राग लोभ द्वेष सोडून आपल्या स्वाधीनतेच्या इंद्रियांनी विषयाचा उपभोग घेत असला तरी चित्ताची शांति मिळवितो-(६४).

(मनोविजयी, मन व इंद्रिये स्वाधीन अशा पुरुषानें विषयोपभोग घेतला तरी त्याचें चित्तस्वास्थ्य ढळत नाहीं).

म्हणोनि विषय आघवे । सर्वथा मनोनि सांडावे ।

मग रागद्वेष स्वभावे । नाशतिल ॥ ३३१ ॥

पार्था आणिकही येक । जरि नाशले हे रागद्वेष ।

तरि इंद्रियां विषयिं बाधक । रमतां नाहिं ॥ ३३२ ॥

जैसा सुर्य आकाशगत । रश्मिकरि जगातें स्पर्शत ।

तरि संगदोषें काय लिंपत । तेथिचेनि ॥ ३३३ ॥

तैसा यिंद्रियार्थी उदासीन । आत्मरसें निर्भिन्न ।

जो कामक्रोधाविहीन । होउनि असे ३३४ ॥

तरि विषयांतुहि कांहीं । आपणपेंवांचुनि नाहिं ।

मग विषये कवण कायि । बांधतिल कवणा ॥ ३३५ ॥

जरि उदके उदकिं बुडिजे । कां अग्नीं आगीं पोळीजे ।

तरि विषयसंगें आप्लविजे । परिपूर्ण तो ॥ ३३६ ॥

पेसा आपणचि केवळ । होउनि असे निखळ ।

तयाची प्रज्ञा अचळ । निघांत मानि ॥ ३३७ ॥

विषय आघवे मनोनि (= मनांतून तसेंच मनापासून) सर्वथा सांडावे = मनांतूनच विषय काढून टाकावेत-(३३१). नाशले रागद्वेष = लोभ व मत्सर. इंद्रियां विषयिं रमतां बाधक नाहिं = मग इंद्रिये विषयांत

रमली-रमत असली तरी बाधा होत नाही-(३३२). जगातें रश्मिकरे (= किरणांनी, किरणरूपी हातांनी) स्पर्शत. तेथिचे निःसंग दोषे काय लिपत = लिप्त होत नाही-(३३३). आत्मरसेंचि निर्भिन्न = आत्मसुखानें स्थिर झालेला, आत्मसुखाहून निराळा नसलेला-(३३४). आपणपेंवांचुनि नाहीं = आत्मस्वरूपावाचून विषयांतहि वेगळे काहीं नाहीं-(विषय तो त्याचा जाला नारायण)-(३३५). विषयसंगे आग्लविजे = बुडविणें, स्नान-(३३६). निखळ-निखिल = केवळ, सर्व (निखिल = सर्व. निलेखन = पूर्णपणें). प्रज्ञा अचळ = बुद्धि स्थिर झाल्यावर-(३३७).

रागद्वेष नेले कीं स्थितप्रज्ञ-(३३१-३३७):

याकरितां अवघे सर्वे विषय मनांतूनच मुळीं काढून टाकावेत, सोडून द्यावेत व नंतरच मग राग-मनोविकार, आवड, संतोष-व द्वेष-शत्रुत्व ईर्ष्या-हे सहजे स्वभावे करूनच प्रकृतिपासूनच हे सहज कर्म करून उत्पन्न झालेले ते आतां नाश पावतील-(३३१)

हे पार्था आणीकहि एक गोष्ट सांगण्याची आहे, ती म्हणजे, जरी का हे रागद्वेष, कामक्रोध, प्रीतिद्वेष मनांतून नाहींसे झाले तरी मग इंद्रियांनी विषयामध्ये रमणे-रमण्याचे ते केले तर ते बाधक होणारे, होत नाही-इंद्रियें विषयांत रमली तरी विषयाची बाधा होत नाही-(३३२)

आकाशी असलेला सूर्य-मध्यान्हीचा समजा-तो आपल्या रश्मिरूपी किरणांनी-करांनी जगास शिवला-स्पर्श करित असला तरी काय तेथच्या संग सोबत स्पर्श दोषानें अपराधानें तो लिपला-भरला, माखला, सारवला होतो-१(३३३)

तसा इंद्रियांच्या अर्थामध्ये उदासीन वैराग्ययुक्त तटस्थ व आत्मरसेंचि निर्भिन्न-ब्रह्मरसानें आत्मसुखानें-शब्द-स्थिर झालेला असा काम व क्रोधविहिन-विरहित होऊन आहे-(३३४)

तरीमुद्धा विषयांमध्येहि, आत्मस्वरूपावाचून विषयांतहि वेगळे काहींहि नाहीं-काहीं का दुसरें तिसरे आपणा स्वतःवाचून नाहींच नाहीं व असे आहे तर मग विषय ते-आपणा स्वतःस-का कुणास कसचे बाधणारे ते होतील-(३३५)

जरी का उदकानें उदकामध्ये बुडणें बुडावें केलें, अथवा अग्नीनें आगी पोळावे तरीच कीं परिपूर्ण ते विषय संगाने बुडविला होईल (थबकत जाणारा तो) आग्लविला होईल-(३३६)

असा केवळ आपणच तो स्वतःच एक निखिल केवळ सर्व काहीं असा होऊन असतो त्याची प्रज्ञा, ज्ञान-शक्ति, बुद्धि, अचळ-स्थिर-निश्चळ-ब्रह्म अशी निःसंशय मान, जाण, ओळख, पाह्या-(३३७)

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

[प्रसादे = चित्त प्रसाद झाला म्हणजे, चित्त स्वस्थ झाल्यावर. अस्य सर्व दुःखानाम् हानिः उपजायते = (यतीच्या) ह्याच्या सर्व दुःखांचा नाश होतो. प्रसन्नचेतसः (ह्याशु = हि + आशु) = शांत चित्त सिद्धपुरुषाची बुद्धि, मन आशु (फार लवकर) आत्मस्वरूपांत लीन होते-सर्व बाजूंनी स्थिर होते. हि = कारण. पर्यवतिष्ठते = (स्था + पर्यव) स्थिर राहाणें, सर्वत्र असणें, प्रेमधार देणें, सात्वत करणें.]

अन्वयः प्रसादे । अस्य । सर्वदुःखानाम् हानिः उपजायते । हि । प्रसन्नचेतसः । बुद्धिः आशु पर्यवतिष्ठते ।

अर्थ : ईश्वराच्या कृपेने चित्तप्रसाद-चित्तकृपा-अनुग्रह झाला असतां त्याच्या (त्या यतीच्या) सर्व दुःखांचा नाश होतो-कारण शांतचित्त, प्रसन्न, संतुष्ट, आनंदित, सकृप चित्त, सिद्ध पुरुषांची बुद्धि फारच लवकर पर्यवतिष्ठते म्हणजे आत्मस्वरूपांत लीन होते, स्थिर रहाते, स्थैर्याला पावते-(६५).

देखे अखंडित प्रसन्नता । आथी जेथें चीत्ता ।

तेथें रीगणें नाहिं समस्तां । संसारदुःखां ॥ ३३८ ॥

जैसा अमृताचा निर्झर । प्रसवे जयाचा जठर ।

तया क्षुधेतृषेचा अडदर । कर्हिंचि नाहिं ॥ ३३९ ॥

तैसे हृदय प्रसन्न होये । तरि दुःख कैचे कें आहे ।

तेथें आपैसी बुद्धि राहे । परमात्मरूपी ॥ ३४० ॥

जैसा निर्वातिचा दीप । सर्वथा नेणें कंप ।

तैसा स्थिरबुद्धि सस्वरूप । योगयुक्त ॥ ३४१ ॥

प्रसन्नता = संतुष्टता, कृपालुपणा, निर्मळता, आथि चित्ता जेथ = चित्तास ज्या आहे. संसार = प्रपंच, व्यवहार, प्रवाह. दुःख = पीडा, शोक, कष्ट. समस्तां तेथें रीगणें नाहिं = प्रवेश करणें, शिरणें नाहीं-(३३८). अमृताचा = सुषेचा. निर्झर = झरा. जठर = उदर. जयाचा प्रसवे = उत्पत्ति, प्रसूति, फल. तया क्षुधा = भूक. तृषेचा = तहान, इच्छा, लोभ. अडदर = भय, पीडा नाहीं = कांहीं नाही-(३३९). हृदय = छाती, हेतु, मन, इच्छा. प्रसन्न = संतुष्ट, कृपालु होय. तरी दुःख = पीडा, शोक, कष्ट. आपैसी = आपोआप. बुद्धि राहे परमात्मरूपी = परब्रह्म, आत्मरूप, स्वरूपी (३४०). निर्वातीचा दीप = निवाऱ्याच्या जागेंतला, निवाऱ्यांतला. नेणें कंप = हालचाल, चलनवलन, कांपरे. सर्वथा = नेहमी, मुळीहि, सर्व बाजूंनी पाहता. योगयुक्त = जोडलेला योग = चित्तनुरोध, जीवात्मा परमात्मा संयोग, ऐक्य, भेदणें, साधनाची जोड, प्राप्ति, अष्टांगयोग. स्वस्वरूप = आपला मूलस्वभाव, आकार, प्रकार इत्यादि. स्थिरबुद्धि = ज्ञान विचार, अंतःकरण-शक्ति, दृढ, निश्चल-(३४१).

जेथें संतत अखंडित संतुष्ट कृपालुपणा प्रसन्नता आहे ज्याचे-(मनास, अंतःकरणास, विचारास)-चित्तास, तेथे त्या चित्तामध्ये संसारदुःखासमस्ता-प्रपंच व्यवहार, पीडा, शोक, कष्ट इत्यादि सर्वांनी एकीभूततेने रीगणें नाहीं-प्रवेश करणें नाहीं-(३३८)

जसा अमृताचा-(सूर्य, अश्वविशेष-तृषाग्नि-पर्वतावरून वाहाणारा ओढा) निर्झर म्हणजे झरा, ज्याचे पोटामधून प्रसवत-प्रसवत आहे केळी जशी-आहे, त्यास, क्षुधा, तृषा इत्यादिचे भय पीडा कसची ती, ती कांहींची मुळीं नाहींच-(३३९)

तसें हृदय प्रसन्न व्हावे-झाले तरी मग कैचे कसले दुःख ते आहे म्हणावे-अहो, तेथें तर बुद्धि ती आपोआपच की परमात्मरूपीच राहाणारी असते-(३४०)

जसा निवाऱ्याच्या, वायुरहित निवाऱ्याचे जागेंतला दीप (दिवा) केव्हाहि सर्वथा कंप कापणें हालणें जाणतच मुळीं नाही-तसा स्थिरबुद्धि तो सस्वरूप-स्वस्वरूपयोगयुक्त असा-(३४१)

टीप :—भक्त ऐसे जाणा जे देहीं उदास । गेले आशापाश निवारुनि ॥ १ ॥ विषय तो त्यांना आला नारायण । नावडे जन धन मातापिता ॥ २ ॥ निर्वाणी गोविंद असे मागेपुढे । कांहींच सांकडे पडो नेदी । तुका म्हणे सत्य कर्मा व्हावे साह्य । घातलिया भय (निरया) नरका जाणे ॥ ४ ॥ चित्त प्रसन्न होते प्रभुचा महिमाचि आदरे गाता-(आर्या)—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

[न अस्तिबुद्धि = आत्मज्ञानासंबंधी स्थिरबुद्धि नसते. अयुक्तस्य = चित्तस्थैर्य नाही त्याला. न = असत नाही. च = आणि. अयुक्तस्य = ज्याची बुद्धि स्थिर नाही त्याला. अयुक्त = अयोग्य. भावना = आत्मज्ञान, आदर. भावना = स्वभाव, तत्व. (भावयितृ = उत्कर्ष करणारा.) न = नसतो. च = आणि. अभावयतः = सहभावना, अनुसंधान नाही त्याला. अभावयतः = नच प्रेमाचा, -नच भावाचा-प्रेमभावरूप अस्तित्वाच्या अभावाचा. शान्ति = चित्तस्वास्थ्य. अशान्तस्य = चित्त एकाग्र नाही त्याला. शांत = स्वभावाने गरीब, सत्त्वगुणी, जितेंद्रिय. अशम = मनोवृत्तीचा निग्रह न करणे जें. सुखम् कुतः = सुखप्राप्ती कुठची ?]

अन्वयः : अयुक्तस्य बुद्धि न अस्ति । च । अयुक्तस्य भावना न अस्ति । च । अभावयतः शान्ति न अस्ति । अशान्तस्य सुखम् कुतः ।

अर्थ : अयुक्ताला बुद्धि नाही, बुद्धि नसल्यामुळे अयुक्ताला भावना नाही, अभावयतः म्हणजे भावना नसल्यामुळे अयुक्ताला शांति नाही, व बुद्धि भावना अभावयतः शांति नाही तर चित्तस्वास्थ्य कुठचें ? (६६).

ये युक्तीचि कडसणि । नाहिं जयाचा अंतःकरणि ।

तो आकळिला जाण गुणि । विषयादिकिं ॥ ३४२ ॥

तया स्थिरबुद्धि पार्था । कहिं नाहिं सर्वथा ।

आणि स्थैर्याचि आस्था । तेहि नुपजे ॥ ३४३ ॥

निश्चळत्वाचि भावना । जरि नव्हेची देखें मना ।

तरि शान्ति केहिं अर्जुना । आप होये ॥ ३४४ ॥

आणि जेथें शान्तिचा जीव्हाळा नाहिं । तेथें सुख विसरोनि न रिगे कहिं ।

जैसा पापियाचा ठाई । मोक्ष न वसे ॥ ३४५ ॥

देखें अग्निमार्जी घापती । तिये बिजें जरी विरूढति ।

तरी अशांता सुखप्राप्ति । घडों शके ॥ ३४६ ॥

म्हणौनि अयुक्तपण मनाचें । तेचि भांडवल सर्वस्व दुःखाचें ।

यालागीं त्रिद्रियांचे । दमन निके ॥ ३४७ ॥

युक्तीचि = योजनेचे कौशल्य, नियम, नियमितपणा-निष्काम कर्म करण्याचे कौशल्य. कडसणी = विचार, छाननी, कसास लावणे, तावून सुलाखून घेणे, विचार करणे. विषयादिकिं = शब्दादिक विषयांनी. गुणी = मनोधर्म, स्वभाव, वस्तुचे धर्म, पाशानी. आकळिला = स्वाधीन केला, स्वाधीन झाला, मिळविला, समजविला (३४२). तया स्थिरबुद्धि = दृढबुद्धि. कहिं = कधी. नाहिं सर्वथा = सर्व प्रकारें, बहुतेकरून. स्थैर्याचि = निश्चळपणा, स्थिरता. आस्था = कळकळ, प्रकट इच्छा, श्रद्धा-(३४३). निश्चळत्वाची = स्थैर्याची, स्थिरता नच ढळणारेपण. भावना = चिंतन, ध्यान, निश्चय, संस्कार, हृदयांतील भाव व विकार, जाणीव, इच्छा, भान, अंतःकरणाची ओढ व आवड. मना = चित्त, बुद्धि, विचार, तर्क, स्मृति इत्यादिकांचे उगमस्थान, शांति केवि = कशी ती. आप = प्राप्त होय (३४४). जेथें शांतीचा = निर्विकारता, समाधान, दैवी संपत्तीचा गुण जीव्हाळा = ओलावा, पाझर, उद्भव, लेश. पापीयाच्या = अपराध दोष करणारा, नीतिबाह्य वर्तन भोग, कुकर्माचे परिणाम ज्याचे ठायीं तो. मोक्ष = संसारांतून सुटका, परमानंद प्राप्ति, चौथा पुरुषार्थ (३४५). बीजें अग्निमाजि घापति = अग्नीमध्ये घातलेली, अग्नीत घालून भाजलेली. तरी अशांता = दुश्चित्त जो त्यास, शांति नसणाऱ्यास (३४६). अयुक्तपण मनाचे = मनोजय न करणे जें, मनाचे नियमन न करणे जे, मनाचे अनियमितपण. तेचि भांडवल सर्वस्व दुःखाचे, यालागीं त्रिद्रियांचे दमन (= निग्रह) निके-(३४७).

अहो युक्ति (योग्यता, मिलाफ, का उपयोग) म्हणून जी आहे तेथचा विचार, विचारणीय, अविचारणीय, मनन, समजूत, चिंतन, ज्याच्या अंतर्करणामध्ये अंतरींद्रियामध्ये नाही तोच मुळीं लक्ष्य इंद्रियग्राह्य पदार्थ व्यवहार विषयादिकांच्या गुणानी, मूळधर्मांनी आकळिला आवरलेला होतो-जाण-(३४२)

त्यास हे पार्थी, स्थिर दृढ निश्चल बुद्धि, अंतःकरणशक्ति ज्ञान विचार-म्हणजे काय हे माहितहि नसतें, तसेंच-स्थैर्य-स्थिरता, निश्चलपणा म्हणून जे आहे अथवा आस्था कळकळ आधार स्थिति म्हणून जी आहे तेथचा गंधहि लेशमात्रहि त्याचे ठायीं उपजणारा जिवनोपायाचा होत नाही-(३४३)

अहो भावना, चिंतन, ध्यान, निश्चय, संस्कार, कल्पना जी का (निश्चला पृथ्वी) निश्चळत्वाची स्थिरतेची ती जर का ह्या कुणाच्याहि मनास जर मुळींच माहीत नसेल, शिवत नसेल, ती मनाच्या ठायींची नच होईल, तरी हे अर्जुना शांति निवृत्ति ती आपलीशी कसची बरे होणारी ती-(३४४)

आणि जेथें शांतिचा जिव्हाळा नाही, तेथें सुख सुख सहज आनंद पुण्य म्हणून जे ते स्वतःस विसरून जाऊन त्या अशांतीच्या मनाच्या ठिकाणीं केव्हाहि नच रिघणारे, प्रवेश करणारे, शिरणारे-जसा का पापियाच्या पातक्याचा ठायी केव्हाहि मोक्ष-मुक्तता-तो नच वसणारा राहाणारा की-(३४५)

असे पाह्या की अग्रिमध्ये घालून भाजलेलीं बीजें जर का जमिनीमध्ये उगवूं लागतील, तरच की अहो अशांतास-विकारसहिततास, सुख आनंद प्राप्ति ती मिळूं-घडूं शकेल. (उत्तर की अशांतास सुख नच घडूं शकणारे होय)-(३४६)

आणि असे आहे म्हणून, मनोजय न करणें जे, मनाचे नियमन न करणें असे, मनाचे अयुक्तपण, निराळेपण, न जोडलेपण, युक्ति विरुद्धता, तेच की सर्वस्वी दुःखाचे पीडा शोक कष्टाचे भांडवलच यासाठीं इंद्रियांचे दमन शासन करणें, जिंकणें हितकारक असें कल्याण करणारे सदैव शुभ होय-(३४७)

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिधाम्भसि ॥ ६७ ॥

[इंद्रियाणाम्=आपआपल्या विषयामध्ये. हि=कारण. चरताम्=(प्रवर्तणाऱ्या) भटकणाऱ्या इंद्रियांना. यत्=जे. मनः=मन. तत् अस्य=ते (मन) ह्या साधकाच्या. अनुविधीयते=मागोमाग जाते. प्रज्ञां हरति=सदसद्विवेक बुद्धिलाहि हरण करते, हैराण करते. वायुः नावम् इव अम्भसि=वारा जसा मोठ्या जलसंचयांत तरंगणाऱ्या नावेला हेलकावे देऊन खडकावर आपटतो-नावेचा नाश करतो-]

अन्वयः : चरतां इंद्रियाणाम् हि यत् मनः अनुविधीयते । तत् अस्य प्रज्ञां अम्भसि वायुः नावम् इव हरति ।

अर्थ : कारण जे मन इंद्रियांच्या आपआपल्या विषयामध्ये भटकणाऱ्या (प्रवृत्त होणाऱ्या) इंद्रियांच्या मागोमाग जाते (भटकते), ते मन साधकाच्या विवेकबुद्धिलाहि हरण करते, हैराण करते, -कसें तर जल-संचयांत तरंगणाऱ्या नावेला वारा जसा हेलकावे देऊन खडकावर आपटण्याचे करतो तसें-(६७).

(विषयलंपटाची विवेकबुद्धि स्वरूपापासून हरण करून आत्मरूपी नच स्थिर होऊं देतां त्याचें मन ते त्याला जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत घालते)-

यें यिंद्रियें जें जें म्हणति । तें तेंची पुरुष करिति ।

ते तरलेचि न तरति । विषयसिंधु ॥ ३४८ ॥

जैसि नाच थडि ठाकितां । जरि वरिपडि होय दुरावर्ता ।

तरि चुकलाहि माघौता । आपावो पावे ॥ ३४९ ॥

तैसी प्रातेहि पुरुषें । इंद्रियें लाळीलि जरि कौतुकें ।

तरि आक्रमिला देख (जाण) दुःखें । सांसारिकें ॥ ३५० ॥

इंद्रिय = शरीराचा अवयव-काम करण्याचें साधन, ज्ञान संपादण्याचे साधन, दहा इंद्रिये (५ ज्ञानेन्द्रिये, ५ कर्मेन्द्रिये). इंद्रिये जे जे म्हणति ते तेचि जे पुरुष (= नर, ईश्वर, विष्णु) करिती, ते तरलेचि न तरति-विषयसिंधु (= समुद्र, नदी, एक देश, गाण्यातील एक राग) (सिंधुज = शेडेलोण) (३४८). जैसी नाव थडि (= तीराला) ठाकिता (= स्वध असणारी, थांबणारी). वरपडि होय दुर्वाता = वाढटळीत, वादळामध्ये, वादळाच्या अनिष्ट प्रसंगांत पडली, सांपडली-प्राप्त झाली. तरी चुकलाहि-अपराध घडलेला-ध्येय साध्य न झालेला, टळलेला. मागौता = पुन्हा. अपावो = अपाय, इजा, हानी (३४९). प्राप्तेहि पुरुषे = सिद्धपदाला पोहोचलेला पुरुषहि. इंद्रियें लाळिती = इंद्रियांचे लाड करील-लालनपालन केली, पोसिली. जरी कौतुकें = सहज मौजेनें, हौसेनें, दिखाऊपणनें. तरी आक्रमिला = व्यापला. जाण दुःखें = कष्ट, पीडा, क्लेश. सांसारिकें = संसारासंबंधी- (ल = खेळणें, रमणें. ललन = विलास करणें) (३५०).

प्राप्त पुरुषाससुद्धां इंद्रियलळा बाधक—(३४८-३५०) :

हीं इयें इंद्रियें जें जें काहीं म्हणतात तें तेंच जे पुरुष करतात, ते विषयसिंधु तरलेचि न तरतात—(३४८)

जसी नाव काठावर उभी आहे, पण जर का दुरावर्ता-दूरच्या भोंवऱ्यांत-सांपडली, प्राप्त झाली, वरपडी झाली, तरी चुकलेलाहि अपाव, अपकार, विभक्तपणा, नाश तो माघारी पुन्हा पावणारा होतो—(३४९)

तशी-त्याप्रमाणें सिद्धपदाला पोहोचलेला पुरुषहि जर इंद्रियांचें लाड करील-प्राप्त पुरुषाससुद्धां जरी का हीं इंद्रियें सहज कौतुकानें, आश्चर्यानें, उत्कंठेनें, आनंदानें, लाडिली केली, लाडीगोडी-लाडानें लाडविली, लळा देण्याची केली तरी-तर संसारिक प्रपंच व्यवहार दुःखानेंच शोक, कष्ट, पीडा इत्यादींनीं कीं तो आक्रमिला जाण-जिकला होतो, ओझें लादलेला होतो, जवळ येऊं लागतात, धरिला होतो—(३५०)

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

[तस्मात् = आणि म्हणून. यस्य = ज्याची, ज्या पुरुषाची. महाबाहो = हे महाबाहो, पराक्रमी अर्जुना, निगृहीतानि = आकारलेली, नियमित केलेली, नेमिलेली असतात. (गृ + नि = गिळून टाकणें) (जिकणें, आवरणें : निगृहीतिः =). सर्वशः = सर्वतोपरी, सर्व बाजूंनीं, इंद्रियाणि = इंद्रियें-सर्व इंद्रियें. इन्द्रियार्थेभ्यः = इंद्रियांच्या अर्था-विषयापासून. तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता = त्याची बुद्धि (प्रज्ञा) स्थिर, एकाग्र, प्रतिष्ठित होय.]

अन्वयः महाबाहो । तस्मात् यस्य इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः निगृहीतानि-तस्य प्रतिष्ठिता प्रज्ञा ।

अर्थ : आणि म्हणून हे महाबाहो अर्जुना, ज्याची-ज्या पुरुषाची-इंद्रियें इंद्रियार्था-विषया-पासून सर्वतोपरी सर्व बाजूंनीं निग्रह केलेलीं, आवरलेलीं आहेत, तो स्थिरप्रज्ञा पुरुष होय-त्याची बुद्धि प्रतिष्ठित - एकाग्र म्हणावी—(६८).

म्हणौनि आपलिं आपणपेया । जरि इंद्रियें येति आया ।

तरि अधिक काहिं धनंजया । सार्थक असे ॥ ३५१ ॥

देखें कूर्मी जीयापरि । उवायिला आवेव पसरि ।

नातरी ईच्छावर्षो आवरि । आपणपेंचि ॥ ३५२ ॥

तैसि यिंद्रियें अपैति होति । जयाचें म्हणितलें करिति ।

तयाचि प्रज्ञा जाणे स्थिति । पावलि असे ॥ ३५३ ॥

आतां आणिक येक गहन । पूर्णाचें चीन्ह ।

अर्जुना तुज सांगेन । परियस पां ॥ ३५४ ॥

म्हणोनि आपलि (= स्वतःची) आपणपेया (= आपण होऊन, सहज, - स्वतः आत्मत्त्व देऊन) - आपणपया (= आपणाला) = आपली इंद्रियें आपल्या स्वाधीन होतील तर. जरि इंद्रियें येति आया (= स्वाधीन होतील). आकलन-ग्रहण होतील. तरि आधिक काहिं = दुसरें, निराळें, इतर, काहीं, कोणतेंहि, थोडें, मुळीच. धनंजय = कृपीटयोनि: ज्वलनः वीतहोत्रः धनंजयः अग्निः. सार्थक असे = मग काहीं इच्छणें, मागणें (इच्छा, गरज, उद्देश-धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) नाही-(३५१). देखें जीयापरि कूर्मी उवायिला (= आनंदांत असलेला, स्वेच्छ, शांत, प्रसन्न) आवेव (अवयव) पसरि. नातरी आपणपेंचि (= स्वतःच) इच्छावडें आवरि-(३५२). यिंद्रियें आपैति (= वश) होति (३५३). आणि गहन (= गूढ, खोल) चिन्ह पूर्णाचें सांगेन परियस-(३५४).

इंद्रियें अंकित तो स्थितप्रज्ञ—(३५१-३५३) :

याकरिता आपले आपणच आपणा स्वतःस जर का तीं इंद्रियें स्वाधीन झालीं-इंद्रियें आपलीं आपल्या स्वाधीन होतील, तर मग आणखी काहीं तरी एक अधिकतेचें असें जन्माचें सार्थक होणारें होतें-(३५१)

कांसव (कूर्म) ज्याप्रमाणें का ज्या तऱ्हेन खणीत आला म्हणजे-प्रसन्न झाला म्हणजे-अवयव पसरतो, अथवा इच्छावडेंकरून-इच्छेला मोहित होऊन-इच्छेचा सेवक होऊन-आपण स्वतःच तीं आवरतो..(३५२)

..तशीं इंद्रियें आपैति म्हणजे वश अथवा स्वाधीन होतात, ज्याचें म्हणितलें करतात त्याची प्रज्ञा स्थिति पातली आहे, असें जाण-(३५३)

पूर्णाचें लक्षण—(३५४) :

आतां आणखी एक पूर्णाचें सर्वश्रेष्ठ अशाचें चिन्ह गहनतेचें-दुर्गम, खोल-असें तें अर्जुना, तुला सांगण्याचें करतो. अवधान-लक्ष दे-(३५४)

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

[या = जी. निशा = रात्र. सर्वभूतानां = सर्व प्राणीमात्राची. तस्यां = तीजमध्ये. जागर्ति = जागृत असतो, जागृति ठेवतो. संयमी = इंद्रियनिग्रही पुरुष. यस्यां = जीमध्ये. भूतानि जाग्रति = प्राणिमात्र जागृत राहतात. सा = ती रात्र. निशा = रात्र असते-मुनेः पश्यतः = जागल्या म्हणजे ज्ञानवान् अशा पुरुषांची.]

अन्वय : सर्वभूतानाम् या निशा । संयमी तस्यां जागर्ति । भूतानि यस्यां जाग्रति । पश्यतः मुनेः । सा निशा ।

अर्थ : प्राणिमात्रांची जी रात्र, संयमी इंद्रियनिग्रही तेथें त्या रात्रीमध्ये जागृत राहतो, जागृति ठेवतो; व ज्या रात्रीमध्ये सर्व प्राणिमात्र जागत असतात-जाग्रत राहतात, ती ज्ञानवान (जागल्या) पुरुषाची रात्र असते (६९).

[परमार्थज्ञान हा स्थितप्रज्ञाचा दिवस, पण मूर्खाची ती रात्र; विषयोपभोगांत निमग्न असतो हा मूर्खाचा दिवस पण सिद्धाची ती रात्र होय.]

देखें भूतजात निदेलें । तेथेंची जया पाहालें ।

आणि जीव जेथें खेईले । तेथें निद्रिस्त जो ॥ ३५५ ॥

तोचि तो निरुपाधी । अर्जुना जो स्थिरबुद्धि ।

तोचि जाणें निरवधी । मुनीश्वर ॥ ३५६ ॥

देखें भूतजात (=प्राणीमात्र) निदेले (=निजलेले) = प्राणीमात्र जेथें आत्मस्वरूपी निजले आहेत, तेथें-याचें पाहालें-उजाडलें व जीव जेथें जागे चेईले तेथें (विषयांत) हा निजलेला. तेथेंची जया पाहालें= उजाडलें. जीव जेथें चेईले (=जागे झाले) तेथें तो निद्रिस्त-(३५५). तोच निरवधि (=उपाधिरहित, नेहमीच) मुनीश्वर-[स्थिर=निप्रही, चिरस्थायी, दृढ. बुद्धि=अंतःकरणशक्ति, ज्ञान, विचार.]- (३५६).

महासुखांत गुंतलेला ऋद्धिसिद्धि पाहत नाहीं—(३५५-३६५):

पाहा कीं, प्राणिमात्र जेथें (आत्मस्वरूपी) निजले आहेत तेथें-भूतजात निजलेले-तेथें ह्यास उजाडलें, दिवस उगयला, पाहालें, प्रभात झाली; व जीव जेथें चेईले-जागे होतात, जागे झाले-तेथें विषयांत का विषयाविषयी हा निद्रिस्त-निजलेला-(३५५)

अर्जुना, तोच जो निरुपाधि अकपट परिशुद्ध असा-स्थिरबुद्धि तोच निरवधि अमर्याद सतत मुनीश्वर-(३५६)

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

[आपूर्यमाणं=चट्टंबाजुंती पूर्ण, सतत भरलेल्या, अचलप्रतिष्ठम्=न चळतां स्थिर राहतो. समुद्रम्=समुद्राला. आपः=पाण्यानें भरलेल्या हजारों नद्या. यद्वत्=ज्याप्रमाणें. प्रविशन्ति=येऊन मिळतात. तद्वत्=त्याप्रमाणें. सर्वे कामाः=अनेक, सर्व, नानाविध इच्छा. यं प्रविशन्ति=ज्या पुरुषामध्ये का पुरुषाला. स शान्तिमाप्नोति=तो शांतीस प्राप्त होतो. न कामकामी=वासनाधीन असा जो विषयांची इच्छा करणारा तो शांतीला प्राप्त होत नाही.]

अन्वयः आपूर्यमाणम् आपः । यद्वत् । समुद्रं प्रविशन्ति । समुद्रः अचलप्रतिष्ठम् । तद्वत् सर्वे कामाः यं प्रविशन्ति स शान्तिम् आप्नोति ।

अर्थ : चट्टंकडून सतत पूर्ण भरलेल्या नद्या ज्याप्रमाणें-जरी समुद्राला मिळाल्या, तरी समुद्र अगदीं स्थिर राहतो, त्याप्रमाणें अनेकविध इच्छा ज्या पुरुषास मिळतात-त्याच्या मनांत प्रवेश करितात-तरी जो सागरासारखा निर्विकार असतो, तो शांतिप्रत पावतो-परंतु कामकामी म्हणजे विषयांची इच्छा करणारा वासनाधीन झाल्यानें शांतीस प्राप्त होत नाहीं (७०).

पार्था आणीकहि परि । तो जाणों येथिल अवधारि ।

जैसी अक्षोभता सागरि । अखंडित ॥ ३५७ ॥

जन्हि सरितावोध समस्त । परिपूर्ण होउनि मिळत ।

तन्हि अधिक नव्हे ईषत् । मर्यादा न संडि ॥ ३५८ ॥

नातरि ग्रीष्मकाळि सरिता । शोषोनि जाति समस्ता ।

परि न्यून नव्हे पार्था । समुद्र जैसा ॥ ३५९ ॥

तैसा प्राप्ती रिद्धि सीद्धि । तयासी शोभ नाहिं बुद्धि ।

आणि न पयतां न बाधी । अधृति तयातें ॥ ३६० ॥

सांगे सूर्याचा घरि । प्रकाश काये वातिवेन्हीं ।

कीं न लाविजेचि तरि । अंधारि कोंडेल तो ॥ ३६१ ॥

देखें रिद्धि सिद्धि तयापरि । आली गेलि से न करि ।

तो विगुंतला असे अंतरि । महासुखि ॥ ३६२ ॥

जो आपलेनि नागरपणें । इंद्रभुवनार्ते पाबळें म्हणें ।

तो केवि रंजे पालीवणें । भीळांचेनि ॥ ३६३ ॥

जो अमृतासि दीठी ठेवि । तो कांजी जैसा न सेवि ।

तैसा स्वसुखानुभवि । न भोगी रिद्धि ॥ ३६४ ॥

पार्था नवल हें पाहिं । जेथें स्वर्गसुख लेखणिये नाहिं ॥

तेथें रिद्धिसिद्धि कायि । प्राकृता होति ॥ ३६५ ॥

आणीकहि परि = आणखी दुसऱ्या रीतीनें पूर्णपणें. अवधारि = ठरीव, निश्चयाचें कर, उच्चारणें. जाणों येईल = समजेल, उमजेल, कळेल, ओळखतां येईल. जैसी सागरिं अक्षोभता = शांतता, नच व्यग्रता, चांचल्य उद्वेग नाही. अखंडित = संतत (३५७). जन्हि सरिता-वोघ समस्त = सर्व नद्यांचे ओघ समस्त. परिपूर्ण होउनि मिळत = भरलेले पुरते होऊन एकत्र होत भेटतात, लाभतात, एक होतात, मिळतात. तन्हि अधिक नव्हे इषत् = किंचितहि देखील, किंचित् मात्र अधिक न होता. मर्यादा न सडि = सीमा ओलांडित नाही (३५८). ग्रीष्मकाळि सरिता = उष्णकाळीं नद्या. समस्ता शोषोनि जाति = सर्वहि आटून जातात. परि समुद्र जैसा न्यून नव्हे = पण समुद्र कांहीं यत्किंचितहि अपुरा-उणा-होत नाही (३५९). रिद्धि सिद्धि प्राप्ती = लाभ, प्राप्ति, परिपूर्णता, योगानें मिळविलेली सिद्धि, यशःप्राप्ती. रिद्धि = संपत्ति, समृद्धि, योगसाधनां मिळालेलें ऐश्वर्य. तयासी क्षोभ नाहिं बुद्धि = त्याचे ठायींच्या बुद्धीस राग व्यग्रता, संतापणें, अस्वस्थता मुळीच होत नाही. न पवतां (रिद्धि सिद्धि) = यश व संपत्ति नच मिळतां महत्त्वाची झाली नव्हे तरी. अश्रुति (= अस्थिरता, अधीरपणा, चंचलपणा) तयातें न बाधी (३६०).

सूर्याचा(च्या) घरि = सूर्याचा प्रकाश काय. प्रकाश काये वातिवेही = (दिव्याची) वात लावण्यानें होईल तेवढाच काय, दिव्याच्या वातीनें जेवढा. की (वाती) न लाविजेचि तरि तो अंधारि कोडेल = वात न लाविली असतां अंधारामध्ये अडकून पडेल, अंधारानें बंद केला जाईल, त्यास अंधार आपल्या ताब्यांत ठेवील -(३६१). देखें तयापरि रिद्धि सिद्धि = त्याप्रमाणें योगानें यश का संपत्ति. आली गेलि से (= आठवण, सई) न करि = आली गेली तरी तिची मुळीच आठवण नाही. अंतरि तो = अंतःकरणामध्ये, (हृदय चित्त मनामध्ये). महासुखि विगुंतला = महासुखांत-आत्मानंदीत मग झाला (३६२). आपलेनि नागरपणें = शाहाणपणानें, आपल्या घरच्या सौंदर्यानें, ऐश्वर्यानें. इंद्रभुवनार्ते म्हणें पाबळें = तुच्छ, हलकें, क्षुद्र. तो केवि भीळांचेनि पालीवणें-पालवणे (= पणकुटीनें-भिकार पालानें) रंजे (३६३). जो अमृतासि दीठी ठेवि-“ठी” (= नावें, दोष, खोबी, उणेपणा) ठेवि = दोष देतो. तो कांजी जैसा न सेवि = जो अमृत तसेंच ठेवतो, तो पेज प्रिणार नाही. तैसा स्वसुखानुभवि = आत्मसुख-ब्रह्मानंद अनुभवाचा का परिपूर्णतेचा का. न भोगी रिद्धि = योगानें मिळालेल्या यशःप्राप्तीचा कांहीं भोग घेत नाही-[ऋद्धि नामक ओषधि विशेषस्थ-योग्यम्, रिद्धिः, सिद्धिः, लक्ष्मीः इति ४।] (३६४). नवल पार्था हें पाहिं = आश्चर्यकारक वाटेल हें पाहिल्यास-ऐकण्यास. जेथें स्वर्ग-सुख (= देवलोकचें आत्मसुख) लेखणिये (= परवा, गणना, पर्वा) नाही. तेथें प्राकृता (= अल्प, सामान्य, क्षुल्लक) रिद्धिसिद्धि कायि होति-प्राकृत = नीच [= विवर्णः, पामरः, नीचः, प्राकृतः, पृथग्जनः, निहीनः, अपसदः, जाल्मः, क्षुल्लकः, इतरः, इति १० नीचस्य।] (३६५)

हे पार्था, आणखीहि एका तऱ्हेनें तो जाणतां येईल, पाह्या की त्याचे ठायीं अखंडित अक्षोभता असते, जशी ती सागराचे ठायीं तशी-(३५७)

जरी का सर्व नद्यांचे ओघ समस्त परिपूर्ण होऊन (सागरीं) सागरास मिळतात-मिळाल्या म्हणाव्यात, म्हणावें तरी ते अधिक न होतां सागर जसा किंचितहि मर्यादा न सांडणारा-(३५८)

अथवा ग्रीष्म ऋतूमध्ये नदी-समस्ता नद्या-सरिता आटून जातात, पण त्यामुळे काही न्यूनता आली आहे असे केव्हाहि नाही तसा का समुद्रच एक की तो.. (३५९)

त्याप्रमाणे रिद्धि व सिद्धीची प्राप्ती तेथे त्याच्या बुद्धीस मुळीच क्षोभ नाही व रिद्धि सिद्धि नच पावल्या तरी त्या अर्धैर्य (अश्रुति) धैर्यनाश-बाधा करित नाही- (३६०)

सांग बरे की, सूर्य जो त्याच्या घरी काय दिव्याच्या वातीने प्रकाश केला जातो व ती वात नच लाविली तरी तो अंधारामध्ये-अंधाराने-कोंडला जाईल.. (३६१)

त्याप्रमाणे पाहा की, रिद्धि सिद्धि आली गेली तरी तो मुळीच (से) आठवणच मुळी करित नाही, अहो तो तर अंतःकरणाच्या महासुखामध्येच की विगुंतलेला-मग झालेला असा-बुडालेला, तळीन असा- (३६२)

जो आपल्या ऐश्वर्याने उत्तमत्वावर इंद्रभुवन ते पाबळे म्हणजे क्षुद्र म्हणतो, तो काय कसा बरे भिल्लीच्या पालाने रंजविला व्हावा-मनाचे त्याच्या रंजन झाले असे होईल- (३६३)

जो अमृताम नावे ठेवितो-तेथचा उणेपणा का खोडी “ठी” ठेवतो, तो जसा कांजी सेवणारा केव्हाहि नव्हेच तसा स्वआत्मसुख अनुभवी तो रिद्धि भोगित नाही- (३६४)

पार्था, नवल ते पाहा की, जेथे स्वर्गसुखाला किंमत नाही, तेथे रिद्धि सिद्धि त्या काय प्राकृतच की होणाऱ्या- (३६५)

विहाय कामान् यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

[विहाय = टाकून देऊन. सर्वान् = सर्व तऱ्हेच्या. कामान् = वासनांना, इच्छांना. यः = जो (पुरुष). पुमान् = पुरुष. निस्पृहः चरति = इच्छाशून्य वागतो, असतो, संचार करतो. निरहंकारः = अभिमानरहित (संचरतो). निर्ममः = ममत्वशून्य. स अधिगच्छति शान्तिम् = तोच ब्रह्मानंдалा मिळवितो, शांतिसुखाला प्राप्त होतो.]

अन्वयः : यः पुमान् सर्वान् कामान् विहाय निस्पृहः चरति निर्ममः निरहंकारः सः अधिगच्छति शान्तिम् ।

अर्थ : जो पुरुष सर्व प्रकारच्या वासना टाकून निस्पृह, इच्छाशून्य, ममत्वशून्य (निर्ममः) आणि अभिमानशून्य होऊन (निरहंकार) वागतो (चरति) तोच शांतिसुखाला मिळवितो-ब्रह्मानंदास प्राप्त होतो- (७१).

ऐसा आत्मबोधे तोषला । जो परमानंदे पोषला ।

तोची स्थिरप्रज्ञ भला । वोळख तुं ॥ ३६६ ॥

तो अहंकाराते दंडुनि । सकळ काम सांडुनि ।

विचरे विश्व होउनि । विश्वाचीमाजी ॥ ३६७ ॥

ऐसा आत्मबोधे तोषला-पोषला = पोसला, पुष्ट झाला. परमानंदे पोषला = सांभाळला, पोसला, बदती समृद्धीचा झाला, (पोषः पोषण, पोषक). तोची स्थिरप्रज्ञ = स्थिरबुद्धि भला ओळख (३६६). तो अहंकाराते दंडुनि = (यमनियमांनी) शिक्षा करून. काम-मनोभवो मदनः इच्छा च कामः । सकळ काम (= इच्छा, भोग्यवस्तु) सांडुनि. विचरे = फिरतो [चर् + वि = हिंडणे, चुकणे, पाप करणे, विचार (ध्यान इत्यादि) करणे, शंका काढणे]. विश्वाची (= जगामध्ये, ब्रह्मांडामध्ये) माजी- (३६७).

ब्रह्मस्थिति—(३६६-३७०) :

याप्रमाणें आत्मबोधरूप ज्ञानी, आत्मबोधानें तृप्त झालेला, तो परम आनंदानें पोसला-पुष्ट झाला, तोच योग्य असा स्थिरप्रज्ञ बोलख, जाण, पाहा-(३६६)

तो अहंकारास, गर्व अभिमान अहंपणास दवडून लावितो; सर्व काम इच्छा-कामना इच्छा सोडून देऊन, अखिल सर्व कांहीं होऊन म्हणजे विश्व होऊन विश्वामध्ये-जगामध्ये-ब्रह्मांडामध्ये विचरतो, हिंडतो-(३६७).

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वा स्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

[पार्थ = पार्था. एषा = आतांपर्यंत सांगितलेली ही. ब्राह्मी = (सप्त मातृकांपैकी एक) सरस्वति, ब्रह्मशक्ति, ब्रह्मस्वरूपांत निमग्न करणारी. स्थिति = स्थिति, स्वरूप, रचना, अवस्था, स्वभाव, अविच्छिन्नता. एनां = ह्या अवस्थेला. प्राप्य = प्राप्त झालें असतां. न विमुह्यति = (मुद् + वि = गोंधळणें, बेशुद्ध होणें, चुकणें, मूढ होणें, वेडें करणें, भूल पाडणें, गोंधळविणें) = मोह, ममता, अहंता उत्पन्न होत नाही. अस्याम् = ह्या ब्रह्मस्वरूपांत निमग्न करणाऱ्या वृत्तीमध्ये. अंतकाले अपि = आयुष्याच्या अखेरच्या घटिकेसही-घटकेलाहि. स्थित्वा = स्थिर राहणारा वासनाशून्य योगी. ऋच्छति = (जाणें, मोह पावणें, पीडणें) पावतो, घट्ट होणें. ब्रह्मनिर्वाणम् = जन्ममरणरहित मुक्तीला-मोक्षपदाला पावतो. निर्वाण = संयोग, ऐक्य, शांत.]

अन्वयः : पार्थ । ब्राह्मी स्थिति एषा । एनाम् प्राप्य । न विमुह्यति । अस्याम् अंतकाले अपि स्थित्वा । ऋच्छति ब्रह्मनिर्वाणम् ।

अर्थ : हे पार्था, ब्रह्मस्वरूपांत निमग्न करणारी ही आतांपर्यंत सांगितलेली स्थिति होय. ही स्थितप्रज्ञाची अवस्था-ही ब्रह्मस्वरूपांत निमग्न करणारी अवस्था-प्राप्त झाली म्हणजे कसलाहि मोह होत नाही, कसलीहि ममता उत्पन्न होत नाही, कसलीहि अहंता उत्पन्न होत नाही; ह्या वृत्तीमध्ये-ब्रह्मस्वरूपांत निमग्न करणाऱ्या वृत्तीमध्ये आयुष्याच्या अखेरच्या घटकेलाहि असणारा (स्थित्वा) वासनाशून्य योगी मोक्षपदाला जातो, पावतो, जन्ममरणापासून मुक्त होतो-(७२).

हे ब्रह्मस्थिति निस्सीम । जया अनुभवितां निष्काम ।

ते पातले परब्रह्म । अनायासे ॥ ३६८ ॥

जे चिद्रूपीं मीळतां । देहांतिची व्याकुळता ।

आड ठाकौं न शके चित्ता । प्राज्ञा जया ॥ ३६९ ॥

तेचि हे स्थिती । स्वमुखें श्रीपति ।

सांगतसे अर्जुनाप्रति । संजयो म्हणे ॥ ३७० ॥

ऐसें श्रीकृष्णवाक्य आयिकिलें । तेथें अर्जुनं मनीं म्हणितले ।

आतां आमुचिया काजा आलें । उपपत्ती इया ॥ ३७१ ॥

जें कर्मजात आघवें । येथ निराकारिलें देवें ।

तरि पारुषलें म्यां जुंझावे । म्हणोनियां ॥ ३७२ ॥

ऐसा श्रीअच्युताचिया बोला । चित्ति धनुर्धर उवायिला ।

आतां प्रश्न करिल भला । आशंकुनिया ॥ ३७३ ॥

तो प्रसंग असे नागर । जो सकळ धर्मासि आगर ।
किं विवेकामृतसागर । प्रांतहिन ॥ ३७४ ॥

जो आपण सर्वज्ञनाथ । निरूपीता होईल श्रीअनंत ।
तें ज्ञानदेव सांगेल मात । निवृत्तिदास ॥ ३७५ ॥

हे ब्रह्मस्थिति निस्सीम = सीमारहित (३६८). चिद्रूपी = ज्ञानस्वरूपात [चित् स्वरूप = ईश्वर. चित् = विचार, बुद्धि, मन, ज्ञान, चैतन्य, ब्रह्म. चिदात्मा = परमात्मा, विचारशक्ति. चिदाभास = जीवात्मा. चित्घन = परमात्मा. चित् + मय = परमात्मा, शुद्ध चैतन्य. चित् = थोडें काहीं किम् इत्यादींशी]. प्राज्ञा चित्ता (तया) जया = त्या ज्ञानियाच्या मनाला. आड ठाकें न शके = (मनाला) प्रतिबंध करूं शकत नाही- (३६९). तेचि हे स्थिती = अविच्छिन्न स्वभाव (३७०).

ऐसे श्रीकृष्णवाक्य = भाषण, आज्ञा, नियम, वार्तिक. आमुच्या काजा आलें = ही युक्ति आम्हाला पटली. इया उपपत्ति = कल्पना, युक्ति, विचारसरणी (३७१). जें कर्मजात आघवें = सर्व कर्म. देवें येथ निराकारिलें = निषेधिलें. म्यां जुंजावे तरि पारुपलें = संपलें, खुंटलें; मी लढावें तें झुंजणें माझे तें थांबलें-बंद झालें. म्हणोनियां = आणि म्हणून. स्थितप्रज्ञाचें हें वर्णन ऐकून भगवंतांनीं कर्माचा निषेध केला असा अर्जुनाचा समज झाला (३७२). ऐसा धनुर्धर अच्युताच्या बोला उवायिला = हर्ष पावला, प्रसन्न झाला. आशंकुनिया आतां प्रश्न करिले- (३७३). (तो प्रसंग) नागर = सुंदर, मनोरम. सकळ धर्मासि आगर = उत्पत्तिस्थान. विवेक = सारासार विचार, वैराग्य. अमृत = सुधा, न मागतां मिळालेली वस्तु, प्रिय. प्रांतहिन = अमर्याद, पाररहित (३७४). सर्वज्ञनाथ = सर्व जाणणारा परमेश्वर, योगी, धनी. निरूपीता होईल = विचाराच्या अवलोकनास घेईल. श्रीअनंत = विष्णु, बलराम, शेष, चौदा गाठीचा हातांत बांधावयाचा रेशमी दोरा, ब्रह्म, आकाश (३७५).

ही निस्सीम अंतिम अशी ब्रह्मस्थिति, आत्मस्थिति, चैतन्यतत्त्व स्थिति, अवस्था, निष्काम निरिच्छ निकाम-निष्काम कर्मयोगी असे जे, तेंच अनुभवितात-व ते अशा सोप्या रीतीनें अनायासानेंच कीं परब्रह्म परमेश्वर होतात- (३६८)

जे चिद्रूपी ब्रह्मी ज्ञानमयाचे ठायीं चांगल्या अंतःकरणीं मिळाले असतां, त्या प्राज्ञाची-बुद्धिमानाची-ज्ञात्याची, (प्राज्ञ अभिमानी कारण देहाचा) देहातीची, देहत्यागाच्या वेळची, व्याकुळता, विव्दळता, मन अंतःकरण विचाराच्या-चित्ताच्या आड उभी होत नाही- (३६९)

संजय म्हणतो की-तीच ही स्थिति, अवस्था, स्थिरता श्रीपति स्वमुखें-आपल्या मुखानें-अर्जुनाप्रति सांगत आहेत- (३७०)

अर्जुन आशंका—(३७१-३७५) :

असे श्रीकृष्णवाक्य-संपूर्ण श्रीकृष्ण अर्थवाहक पदसमूह-ऐकलें व अर्जुनानें मनामध्ये म्हणूं केलें की, आतां ह्या देवाच्या उपपत्ति आमच्या कामास आल्या-कामाच्या झाल्या-ही युक्ति आम्हाला पटली (उपपत्ति काजा आली)- (३७१)

कर्मप्रकार-कर्ममात्र-कर्मसमुदाय-कर्मजात जेवढें म्हणून तें अवघें सर्व येथें आतां देवांनीं निराकारिलें, आकारशून्य केलें, परमेश्वरमय केलें, म्हणजे कर्माचा निषेध केला- (असे स्थितप्रज्ञाचें वर्णन ऐकून अर्जुनाचा-असा अर्जुनाचा समज झाला)- म्यां झुंजावें असें काहीं जें देवाचें म्हणणें होतें तें आतां संपलें, खुंटलें- (३७२)

श्रीअच्युताचा बोल ऐकून, भला असा धनुर्धर चितीं उवायिला-आनंदित झाला, खुषीस आला, प्रसन्न झाला व आर्शकून-संशय, कल्पना, वितर्क, भय घेऊन-आतां प्रश्न, जिज्ञासा, पृच्छा करील-(३७३)

तो समय संयोग प्रसंग नागर म्हणजे मनोरम सुंदर रसज्ञ सभ्य असा जो सकळ संपूर्ण धर्मास पुण्य सदाचरणाचा आगर की-अहो ! विवेक, सारासार विचार, वैराग्यरूपी अमृताचा सुधा, उदक, न मागतां मिळालेली वस्तु, देव, प्रिय, तेजस्वी असा, सागरच की एक प्रांतहीन, अंतहीन अमर्याद असा-(३७४)

तो आपणच श्रीसर्वज्ञनाथ-सर्व जाणणारा परमेश्वर-योगी, श्रीअनंत ते अवलोकनास देणार आहेत, विचारास आणणार आहेत-निरुपिता होणारा होत आहे-ती मात, गोष्ट निवृत्तिदासांचे ज्ञानदेव सांगत आहेत, सांगतील-(३७५)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

[श्लोक ७२. ओंव्या ३७५. एवम् ४४७. श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।]

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

